

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

Сергій Литвин

Вікторія Добровольська

**ПІДГОТОВКА ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ
ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Підручник

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

УДК 378.046-021.68(477)(075.8)

Л64

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв,
протокол № 10 від 21.06.2022*

Рецензенти:

Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

О. В. Пастушенко, доктор наук з соціальних комунікацій, головний спеціаліст відділу атестації здобувачів наукових ступенів Департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації Міністерства освіти і науки України

В. Д. Шинкарук, доктор філологічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Національного університету біоресурсів та природокористування України

Литвин С. Х., Добровольська В. В.

Л64 Підготовка дослідницького проєкту та презентація результатів наукових досліджень : підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 268 с.

ISBN 978-617-520-382-8

Матеріал підручника викладено відповідно до програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурах закладів вищої освіти (наукових установ). Особливістю курсу є розгляд всіх етапів підготовки аспірантів: від вступу до аспірантури й вибору теми дисертації до прилюдного її захисту та оформлення атестаційної справи у світлі сучасних вимог. Кожний з розділів підручника містить питання для самостійної роботи та перелік рекомендованих джерел. Подано також список рекомендованих джерел до курсу, адреси вебсайтів для ознайомлення, завдання до контрольних робіт після опрацювання змістових модулів, термінологічний словник і додаток.

Видання розраховане на аспірантів, докторантів, наукових керівників дисертантів, наукових та науково-педагогічних працівників і всіх, хто прагне сформулювати та вдосконалити навички наукового пізнання.

УДК 378.046-021.68(477)(075.8)

ISBN 978-617-520-382-8

© Литвин С. Х., Добровольська В. В., 2022

© НАКККіМ, 2022

© Видавництво Ліра-К, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
-----------------	---

Змістовий модуль I ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ НАД ДОСЛІДНИЦЬКИМ ПРОЄКТОМ

Розділ 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА КЕРІВНІ ДОКУМЕНТИ, ЩО РЕГЛАМЕНТУЮТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНУ ДІЯЛЬНІСТЬ	16
---	-----------

1.1. Положення Закону України «Про вищу освіту» щодо наукової діяльності	16
1.2. Нормативно-правові та підзаконні акти, що регламентують виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації..	20
1.3. Вимоги Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації	22
1.4. Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук: основні вимоги	27
1.5. Нормативні та керівні документи Міністерства освіти і науки щодо підготовки і захисту дисертації	29

Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ	33
--	-----------

2.1. Дослідницький проєкт: зміст поняття	33
2.2. Організація дослідницької роботи аспіранта	34
2.3. Підготовчий етап роботи над науковим дослідженням	38
2.4. Системний збір матеріалів за темою дослідження	45
2.5. Робота над текстом дисертації	47

Розділ 3. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ	50
---	-----------

3.1. Роль і місце інформації в науковому дослідженні та принципи її формування	50
3.2. Джерела наукової інформації	52
3.3. Пошук і збір наукової інформації. Робота з бібліотечними й архівними фондами	54
3.4. Пошук в інтернеті та робота з автоматизованими інформаційно-пошуковими системами	58

Розділ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ РОБОТИ З НАУКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ.....	63
4.1. Вивчення літературних джерел як форма наукової роботи.....	63
4.2. Завдання та методи роботи з науковою літературою.....	64
4.3. Основні завдання огляду літератури в науковому дослідженні	69
4.4. Аналіз наукової літератури та його функції.....	70
Контрольна робота до змістового модуля I.....	74

**Змістовий модуль II
РОБОТА НАД НАУКОВИМ ТЕКСТОМ**

Розділ 5. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ.....	76
---	-----------

5.1. Методологія наукових досліджень та її основні принципи.....	76
5.2. Класифікація методів наукових досліджень	82
5.3. Загальнонаукові методи як шлях теоретичного та емпіричного пізнання предмета дослідження.....	82
5.4. Конкретнонаукові (спеціальні) методи наукових досліджень	92

Розділ 6. НАУКОВА МОВА. НАУКОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ВИМОГИ ДО НАУКОВОГО ТЕКСТУ	95
--	-----------

6.1. Сутність наукової мови і її роль у науковому дослідженні.....	95
6.2. Проблеми опанування науковим стилем мовлення.....	96
6.3. Головні чинники виразності наукового тексту	99
6.3.1. Композиційна довершеність наукового тексту і шляхи її досягнення.....	102
6.3.2. Читабельність як стильовий елемент наукової мови	108

Розділ 7. НАУКОВИЙ ЖАРГОН, ЙОГО ОЗНАКИ, ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ.....	114
--	------------

7.1. Проблема наукового жаргону в наукових дослідженнях	114
7.2. Основні ознаки наукового жаргону	116
7.3. Причини появи наукового жаргону	128
7.4. Небезпека наукового жаргону	129
7.5. Шляхи подолання наукового жаргону.....	130

Контрольна робота до змістового модуля II.....	132
---	------------

Змістовий модуль III
АПРОБАЦІЯ ТА ПУБЛІКАЦІЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розділ 8. БІБЛІОГРАФІЧНІ СТАНДАРТИ, БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	134
8.1. Роль стандартів у презентації результатів наукового дослідження	134
8.2. Бібліографічні описи та їх класифікація	136
8.3. Основні елементи бібліографічного опису	137
8.4. Приклади оформлення документів у списку джерел відповідно до ДСТУ 7.1:2006	139
8.5. Види бібліографічних посилань. Стандарт ДСТУ 8302 2015	146
8.6. Особливості складання бібліографічного посилання на архівний документ	155
Розділ 9. АПРОБАЦІЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	157
9.1. Підготовка та публікування тез	157
9.2. Наукова доповідь і її цілі	163
9.3. Робота над статтями	167
9.4. Вимоги Міністерства освіти і науки до опублікування статей	168
9.5. Публікування статей у фахових наукових журналах	173
9.6. Вимоги до опублікування монографії	177
Розділ 10. ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ, СТРУКТУРИ ТА ОФОРМЛЕННЯ РУКОПІСУ ДИСЕРТАЦІЇ	180
10.1. Основні вимоги до змісту дисертації	180
10.2. Структура дисертації	181
10.3. Оформлення вступу дисертації	183
10.4. Рубрикація тексту	187
10.5. Правила оформлення умовних скорочень, ілюстрацій, таблиць, додатків та їх нумерації	189
10.6. Вимоги до списку публікацій	193
10.7. Робота над кінцевим (чистовим) варіантом рукопису дисертації	194
Контрольна робота до змістового модуля III	200

Змістовий модуль IV
ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розділ 11. СУТНІСТЬ І ПРИНЦИПИ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА АКАДЕМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	202
11.1. Сутність та основні принципи академічної доброчесності	202
11.2. Основні види порушень академічної доброчесності.....	204
11.3. Академічна відповідальність за порушення академічної доброчесності в науковій діяльності	205
11.4. Вимоги чинних нормативно-правових документів щодо академічної доброчесності.....	207
11.5. Порядок скасування рішення про присудження ступеня доктора філософії через встановлення факту академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації	208
Розділ 12. НОРМАТИВНІ ВИМОГИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ СКЛАДОВІ ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЇ І ПРИСУДЖЕННЯ СТУПЕНЯ ДОКТОРА ФІЛОСОФІЇ	214
12.1. Процедура захисту дисертації і присудження ступеня доктора філософії.....	214
12.2. Вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача та дисертації доктора філософії.....	217
12.3. Порядок отримання здобувачем висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.....	218
12.4. Процедура створення разової спеціалізованої вченої ради і вимоги до її персонального складу	219
12.5. Вимоги до відгуків рецензентів та опонентів на дисертацію здобувача	222
12.6. Порядок і процедура публічного захисту дисертації на засіданні разової ради	223
12.7. Порядок ухвалення рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії	224
Контрольна робота до змістового модуля IV.....	233
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА.....	234
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	244
ДОДАТОК.....	256

ПЕРЕДМОВА

Розвиток науки кардинально змінює життя на Землі. У майбутньому суспільна цінність науки зростатиме й стане головною запорукою самозбереження і поступу людства.

На сучасному етапі розвитку нашої держави незворотнім є приєднання до євроінтеграційних процесів і прагнення до гідної репрезентації української науки у світовому науковому просторі. Україну традиційно вважають державою з вагомим науковим потенціалом, визнаними у світі науковими школами, розвиненою системою підготовки наукових кадрів. Упевнені: невдовзі ті часи, коли наука посяде в нашому суспільстві належне їй місце, професія вченого стане престижною, а наукова література формуватиме світогляд сучасників. Ще більше зросте потреба у висококваліфікованих науковцях, які досконало будуть володіти дослідницькою методологією і методами наукового пошуку та вмінням презентувати результати своїх наукових досліджень.

Основними формами підготовки наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації є аспірантури та докторанти. Підготовку докторів філософії і докторів наук здійснюють заклади вищої освіти й науково-дослідні установи.

Науково-дослідна робота – це головний шлях набуття, примноження та оновлення знань, що передбачає вміння ставити наукові завдання, планувати їх виконання, організовувати збір та обробку інформації, а також умови для генерування нових ідей і їх практичної реалізації.

Навчальна дисципліна «Підготовка дослідницького проекту та презентація результатів наукових досліджень» посідає чільне місце в удосконаленні змісту, структури, фахового рівня підготовки вчених-початківців. Для молодих науковців важливо знати, на які нормативно-правові документи необхідно спиратися, як правильно організувати свою дослідницьку роботу, як оволодіти технологіями пошуку наукової інформації, навчитися працювати з науковим текстом і сформувати навички презентувати свої наукові здобутки.

Підготовка в аспірантурі передбачає обов'язкове проходження освітньо-наукової програми та набуття аспірантами відповідно до Національної рамки кваліфікацій таких *компетентностей*:

– набуття знань зі спеціальності, за якою аспірант проводить дослідження, зокрема розуміння основних концепцій, теоретичних і практичних аспектів, історії розвитку та сучасного стану наукових знань за обраною спеціальністю, оволодіння термінологією з досліджуваного наукового напрямку;

– набуття загальнонаукових (філософських) компетентностей, спрямованих на формування системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору;

– набуття універсальних навичок дослідника, зокрема усної та письмової презентації результатів власного наукового дослідження українською мовою; застосування сучасних інформаційних технологій у науковій роботі, організації та проведенні навчальних занять; управління науковими проектами та формулювання пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрації прав інтелектуальної власності;

– набуття мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення результатів своєї наукової роботи іноземною мовою (англійською або іншою відповідно до специфіки спеціальності) в усній та письмовій формі, а також для повного розуміння іншомовних наукових текстів з відповідної спеціальності.

Наукову складову освітньо-наукової програми оформлюють у вигляді індивідуального плану наукової роботи аспіранта. Наукова складова передбачає проведення аспірантом власного наукового дослідження під керівництвом одного або двох наукових керівників та оформлення його результатів у вигляді дисертації.

Наукову роботу аспіранта над дисертацією організують за певними правилами, дотримання яких є гарантією успішного виконання ним свого індивідуального плану. Поширена думка, що науково-творчий процес можливий тільки в періоди якогось «натхнення». Це глибока помилка. Звісно, добре, коли наукові дослідження настільки захоплюють, що з'являється творчий порив, але для досягнення кінцевої мети важливий не так порив, як копітка і добре організована праця. Історія науки свідчить, що наукові здобутки є наслідком коло-

сальної роботи, величезного терпіння і посидючості, неймовірної впертості та наполегливості.

Це можна підтвердити словами великих діячів науки і мистецтва. Так П. І. Чайковський писав: «Натхнення народжується тільки з праці і під час праці... Навіть людина з карбом генія нічого не дасть не тільки великого, але й посереднього, якщо не буде пекельно працювати». Біографи Д. І. Менделєєва пишуть, що він побачив свою таблицю уві сні. На цій підставі деякі скептики стверджують, що періодична система елементів могла наснитися будь-кому. Але це малоймовірно, оскільки вчений-хімік працював над систематизацією елементів близько 20 років.

Навчальний курс сформовано відповідно до вимог сучасних нормативних і керівних документів, зокрема:

- Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII;
- Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» від 26.11.2016 № 848-VIII;
- Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності» від 30.03.2021 № 1369-IX;
- Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 № 261;
- Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44;
- Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197;
- Порядку здобуття освітньо-творчого ступеня доктора мистецтва та навчання в асистентурі-стажуванні, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 865;
- наказу Міністерства освіти і науки України «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 23.09.2019 № 1220;

– наказу Міністерства освіти і науки України «Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 23.09.2019 № 1220;

– наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32;

– наказу Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до Порядку формування Переліку наукових фахових видань, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 15 січня 2018 року № 32» від 18.11.2020 № 1437;

– наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» від 12.01.2017 № 40;

– наказу Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40» від 31.05.2019 № 759 та ін.

Метою навчального курсу є формування в аспірантів системних знань про сутність й особливості всіх етапів підготовки дослідницького проекту та презентації результатів своїх досліджень.

Дослідницький проект ми розглядаємо як цілеспрямоване вивчення за допомогою наукових методів явищ і процесів, аналіз впливу на них різних чинників, а також дослідження взаємодії між явищами задля переконливо доведених для науки та практики рішень. Дослідницький проект – це узагальнене поняття до великого різноманіття видів наукових досліджень (підготовка дисертації, проведення фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт, підготовка колективних чи одноосібних монографій, написання наукових статей, підготовка наукових доповідей тощо).

У навчальному курсі здебільшого йдеться про дисертацію як різновид дослідницького проекту. Вона має свою специфічну особливість порівняно з іншими видами наукової діяльності. **Дисертація** (від лат. *dissertatia* – розвідка, роздуми, дослідження) – це кваліфікаційна праця, самостійне розгорнуте дослідження з пропозицією розв’язати актуальне наукове завдання в певній галузі знань; її дисертант готує особисто та висуває для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії або доктора наук.

Дисертант (від лат. *dissertans* – досліджуючий, міркуючий) – особа, яка індивідуально готує відповідну наукову роботу для прилюдного захисту й отримання наукового ступеня.

Підготовка та захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії є головним завданням навчання в аспірантурі, а її захист є завершальним етапом. Дисертація, яку виконує здобувач особисто, повинна містити нові науково обґрунтовані положення, які дисертант висуває особисто й готує для прилюдного захисту теоретичні та / або експериментальні результати проведених досліджень, що мають істотне значення для певної галузі знань та підтверджені документами, які засвідчують проведення таких досліджень, а також свідчать про особистий внесок здобувача в науку та характеризуються єдністю змісту.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук, на відміну від дисертації доктора філософії, повинна містити раніше не захищені наукові положення та отримані автором нові науково обґрунтовані результати в певній галузі науки, які в сукупності розв'язують важливу наукову або науково-прикладну проблему. Як наукова праця, вона повинна мати внутрішню єдність і свідчити про власний внесок її автора в науку. Нові рішення, які пропонує здобувач, він має добре аргументувати й критично їх оцінити порівняно з уже відомими.

Досягнуті нові наукові результати та положення, які сформулював аспірант, він повинен гідно презентувати на наукових конференціях у вигляді тез і доповідей, у наукових фахових періодичних виданнях, наукових збірниках та монографіях публікуванням наукових статей з викладом положень дисертації. Головним іспитом аспіранта є презентація наукових результатів дослідження під час публічного захисту дисертації.

У навчальному курсі запропоновано наукові організаційні засади підготовки дисертації, схарактеризовано основні сучасні законодавчі та нормативно-правові акти, що регламентують проведення наукових досліджень і їх захист, висвітлено вимоги до оформлення дисертацій. Курс спрямований на підготовку висококваліфікованого науковця, який володіє базовими принципами проведення наукового дослідження.

Завданнями навчального курсу є: засвоєння організаційних засад науково-дослідної роботи; вивчення нормативних і керівних до-

кументів, що регламентують підготовку та захист дисертації; визначення базових категорійних понять, які розкривають теоретичні та практичні аспекти наукових досліджень; опанування організаційними аспектами підготовки дослідницького проєкту; оволодіння сучасними технологіями пошуку наукової інформації, набуття необхідних знань та навичок з оформлення дисертації; вироблення вмінь формувати документи для атестаційної справи дисертанта.

У процесі вивчення курсу аспіранти пізнають й осмислюють головні концепти наукових інформаційних технологій; керуються нормативними засадами при публікації результатів дисертації; здійснюють пошук наукової інформації в спеціальних базах даних, зокрема на авторитетних науково орієнтованих сторінках (видавництва, заклади вищої освіти, наукові установи, репозитарії, бібліотеки, архіви й ін.); дотримуються норм наукової етики в провадженні наукової діяльності та проведенні наукового дослідження; розроблюють бази даних бібліографічних джерел за темою наукового дослідження.

Аспіранти мають знати: особливості підготовки дисертації як різновиду наукової роботи; категорійний апарат наукового дослідження; загальні принципи підготовки дослідницького проєкту; специфіку виконання наукового дослідження за напрямками підготовки; структуру наукової роботи й основні вимоги до її оформлення; особливості апробації наукових результатів; специфіку підготовки й оформлення тексту дисертації; нормативні вимоги до публікації результатів дисертації, організаційні засади попередньої експертизи дисертації та її захисту; вимоги до формування документів для атестаційної справи дисертанта.

Вивчивши курс, аспіранти повинні вміти: моделювати структуру дослідницького проєкту, зокрема дисертаційної роботи; розробляти логічну схему, скласти план-проспект наукового дослідження; формулювати мету, об'єкт, предмет та наукові результати дослідження; здійснювати бібліографічний пошук і відбір джерел наукової інформації з використанням сучасних цифрових технологій, автоматизованих інформаційно-пошукових систем, баз і банків даних, електронних бібліотек; використовувати наукометричні бази даних як пошукову систему, яка формує статистику, що характеризує стан і динаміку показників затребуваності, активності й індексів впливу діяльності окремих вчених і дослідницьких організацій; відстежувати цитованість

наукових публікацій через наукометричний інструментарій бібліографічних і реферативних баз даних; складати бібліографічний опис наукових джерел; здійснювати підготовку основної частини дисертації; упорядковувати та систематизувати результати дослідження; обґрунтовувати достовірність результатів; практично застосовувати набуті компетенції при проведенні наукових студій; формулювати висновки та рекомендації щодо теоретичного й практичного використання набутих результатів; здійснювати апробацію наукового дослідження; готувати документи для атестаційної справи.

Навчальний курс поділяється на модулі. Змістовий модуль I «*Організація роботи над дисертаційним проєктом*» передбачає вивчення нормативно-правової бази та керівних документів, що регламентують підготовку й захист дисертації, інформаційне забезпечення науково-дослідної роботи, організацію та методи роботи з науковою літературою.

Змістовий модуль II «*Робота над науковим текстом*» сприяє вивченню методології наукових досліджень, засвоєнню особливостей наукового стилю мовлення і вимог до наукового тексту, розумінню ознак наукового жаргону, причин його появи та шляхів подолання.

Змістовий модуль III «*Апробація та публікація результатів наукових досліджень*» передбачає вивчення та правильне застосування бібліографічних стандартів, бібліографічного опису та бібліографічних посилань, оволодіння основами підготовки та опублікування тез і доповідей наукових конференцій, наукових статей та монографій, засвоєння нормативних вимог до змісту, структури й оформлення рукопису дисертації.

Змістовий модуль IV «*Презентація результатів наукових досліджень*» дає змогу зрозуміти сутність академічної доброчесності та академічної відповідальності в науковій діяльності, формує розуміння нормативних вимог та організаційних складових процедури захисту дисертації та присудження ступеня доктора філософії.

Отже, особливістю курсу є розгляд всіх етапів підготовки аспірантів: від вступу до аспірантури, вибору теми дисертаційної роботи до прилюдного її захисту та оформлення атестаційної справи у світлі сучасних вимог.

У кінці кожного змістового модуля подано питання до контрольних робіт, зазначено перелік рекомендованих джерел для самопідготовки.

Підручник розрахований на аспірантів, докторантів, наукових керівників дисертантів, наукових та науково-педагогічних працівників і всіх, хто прагне сформувати та вдосконалити навички наукового пізнання. Видання дасть змогу розширити уявлення про науку як систему знань і знаряддя пізнання, сформувати погляди на методологію наукового пізнання, сутність загальнонаукових і спеціальних методів та принципів проведення наукових досліджень, презентацію їх результатів.

Змістовий модуль I

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ
НАД ДОСЛІДНИЦЬКИМ
ПРОЄКТОМ**

Розділ 1

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА КЕРІВНІ ДОКУМЕНТИ, ЩО РЕГЛАМЕНТУЮТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Ключові питання розділу

- 1.1. Положення Закону України «Про вищу освіту» щодо наукової діяльності.
- 1.2. Нормативно-правові та підзаконні акти, що регламентують виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації.
- 1.3. Вимоги Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації.
- 1.4. Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук: основні вимоги.
- 1.5. Нормативні та керівні документи Міністерства освіти і науки щодо підготовки та захисту дисертації.

1.1. Положення Закону України «Про вищу освіту» щодо наукової діяльності

Нормативно-правову базу, що регламентує науково-дослідну діяльність, становлять закони України та документи органів державного управління, які здійснюють керівництво сферою освіти й науки (насамперед Міністерство освіти і науки України та Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти). Згідно з ними заклади вищої освіти та наукові установи можуть створювати свої керівні документи щодо організації наукових досліджень, підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації та захисту дисертацій.

Основу нормативно-правового забезпечення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації становлять Закон України «Про вищу освіту» і Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність».

Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII (з подальшими змінами) встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу із закладами ви-

щої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного й інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях.

Згідно із цим законом фахівців з вищою освітою готують за відповідними освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень; другий (магістерський) рівень; третій (освітньо-науковий) рівень; науковий рівень.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає: здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та / або дослідницько-інноваційної діяльності; оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, створення нових системоутворювальних знань та / або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Законом «Про вищу освіту» введено систему забезпечення якості вищої освіти, для чого створено новий постійний колегіальний орган – **Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти**. Закон детально визначає його повноваження, склад і порядок формування.

Зокрема, встановлено, що агентство встановлює вимоги до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені, визначає порядок їх присудження спеціалізованими вченими радами закладів вищої освіти (наукових установ) та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти та науки. Також розробляє положення про акредитацію спеціалізованих вчених рад та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти й науки, акредитує спеціалізовані вчені ради та контролює їх діяльність.

У Законі України «Про вищу освіту» викладено вимоги до наукових ступенів «доктор філософії» та «доктор наук». *Доктор філософії* – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувають на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджує спеціалізована вчена рада закладу вищої освіти або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації в спеціалізованій вченій раді.

Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі). Особи, які професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати ступінь доктора філософії поза аспірантурою, зокрема під час перебування у творчій відпустці, за умови успішного виконання відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації в спеціалізованій вченій раді.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) становить чотири роки. Обсяг освітньої складової освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії становить 30–60 кредитів Єдиної кваліфікаційно-тарифної системи (ЄКТС).

Наукові установи можуть здійснювати підготовку докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою згідно з отриманою ліцензією на відповідну освітню діяльність або за освітньо-науковою програмою, окремі елементи якої забезпечують інші наукові установи та / або заклади вищої освіти.

Законом «Про вищу освіту» в першій редакції визначено, що атестацію осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, здійснює постійна або разова спеціалізована вчена рада закладу вищої освіти чи наукової установи, акредитована Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації. Здобувач ступеня доктора філософії має право на вибір спеціалізованої вченої ради.

Реформування системи вищої освіти зумовило потребу в законодавчих змінах, що були здійснені ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності» від 30.03.2021 № 1369-IX. Цим законом внесено нові норми до Закону України «Про вищу освіту», зокрема про те, що атестація осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, здійснюється на

підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації лише на засіданні разової спеціалізованої вченої ради, що створює заклад вищої освіти чи наукова установа, які мають акредитовану освітню програму третього рівня вищої освіти з відповідної спеціальності (спеціальностей для міждисциплінарних робіт).

Дисертації осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, відгуки та рецензії на них оприлюднюються на офіційному вебсайті відповідного закладу вищої освіти чи наукової установи згідно із законодавством.

Інформацію про створену разову спеціалізовану вчену раду, дату, час і місце проведення атестації оприлюднюють заклади вищої освіти, наукові установи на своїх офіційних вебсайтах відповідно до законодавства та подають в електронному вигляді до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, яке оприлюднює таку інформацію на своєму офіційному вебсайті.

Заклади вищої освіти, наукові установи забезпечують трансляцію атестації здобувачів ступеня доктора філософії в режимі реально часу на своїх офіційних вебсайтах.

Згодом ці новації увійшли до Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44; Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197 та інших підзаконних актів, ухвалених Міністерством освіти і науки України відповідно до вимог законів України, що регламентують підготовку і захист дисертації.

Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44, визначено, що атестацію осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, здійснює лише разова спеціалізована вчена рада, яку створює заклад з правом прийняття до розгляду та проведення разового захисту здобувача з метою присудження йому ступеня доктора філософії в закладі, у якому здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму.

1.2. Нормативно-правові та підзаконні акти, що регламентують виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації

Особливу увагу Закон України «Про вищу освіту» приділяє проблемі текстових запозичень у наукових дослідженнях (академічного плагіату). Змінами до цього документа, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності» від 30.03.2021 № 1369-IX, зокрема, визначено, що до захисту допускається дисертація, виконана здобувачем ступеня доктора філософії самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови в присудженні ступеня доктора філософії.

Виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації в захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження його ступеня доктора філософії та видачу відповідного диплома.

У разі встановлення відповідно до законодавства у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та / або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії скасовують заклад вищої освіти чи наукова установа, де вона була створена, або Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти в порядку, який встановив Кабінет Міністрів України.

Якщо в захищеній здобувачем дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, його наукового керівника позбавляють права участі в підготовці й атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; голова та члени разової спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки на дисертацію, втрачають право брати участь в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; а заклад вищої освіти чи наукова установа не мають право створювати разову спеціалізовану вчену раду за відповідною спеціальністю протягом одного року, крім випадку скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладом вищої освіти чи науковою установою.

Скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня в разі виявлення академічного плагіату здійснює Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти за поданням Комітету з питань етики в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Воно може бути оскаржене відповідно до законодавства.

Велику увагу проблемі академічного плагіату приділено й у *Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук*, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197. У ньому, зокрема, ідеться про те, що використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, у яких висвітлено основні наукові результати докторської дисертації, наукових текстів, ідей, розробок, наукових результатів і матеріалів інших авторів супроводжується обов'язковим посиланням на автора та / або на джерело опублікування. Порушення цієї норми є підставою для відмови в присудженні наукового ступеня доктора наук або для скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук.

Якщо докторська рада встановила наявність академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в докторській дисертації та / або наукових публікаціях, зарахованих за її темою, приймають рішення про відмову в присудженні наукового ступеня доктора наук.

У разі використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, у яких висвітлено основні наукові результати докторської дисертації, ідей або розробок, що належать співавторам, разом з якими здобувач має спільні наукові публікації та документи про проведення досліджень, здобувач повинен відзначити такий факт у докторській дисертації з обов'язковим зазначенням особистого внеску в такі публікації та документи.

Здобувач засвідчує власним підписом на титульній сторінці докторської дисертації, що подані до захисту наукові положення є його власним напрацюванням і всі використані ідеї, наукові результати, цитати супроводжуються належними посиланнями на їх авторів та джерела опублікування.

Вимоги Закону України «Про вищу освіту» щодо проблеми академічного плагіату отримали свій розвиток також у *Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії*, затвердженому поста-

новою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. Документ покладає на заклад вищої освіти (наукову установу) забезпечення створення необхідних умов для проведення разовою радою перевірки додержання здобувачем академічної доброчесності. У разі виявлення членами ради академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в дисертації та / або наукових публікаціях здобувача рецензент (офіційний опонент) зазначає про це у своїй рецензії (відгуку). У Порядку також визначено процедуру скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку зі встановленням фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Важливою новаторською нормою, запровадженою цим документом, є те, що не вважається самоплагіатом використання здобувачем своїх наукових праць у тексті дисертації без посилання на ці праці, якщо вони попередньо опубліковані з метою висвітлення в них основних наукових результатів дисертації та вказані здобувачем в анотації дисертації.

1.3. Вимоги Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації

Важливим правовим актом, що регламентує підготовку й захист дисертації, є *Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»* від 26.11.2016 № 848-VIII, що передбачає фактично перезавантаження всієї системи управління та фінансування науки в Україні. З одного боку, це централізація ухвалення стратегічних рішень у сфері науки, а з іншого – суттєво ширше залучення наукової громадськості до процесу формування політики в цій сфері. Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку у сфері наукової та науково-технічної діяльності, створює умови для провадження наукової і науково-технічної діяльності, задоволення потреб суспільства й держави в технологічному розвитку шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади.

Метою цього Закону є врегулювання відносин, пов'язаних з провадженням наукової і науково-технічної діяльності, та створення умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використання їх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя.

У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» наведено перелік наукових термінів з поясненням їх значень. Наведемо деякі з них, важливі для науковців-початківців:

аспірант – вчений, який проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження в межах підготовки в аспірантурі в закладі вищої освіти / науковій установі для здобуття ступеня доктора філософії;

ад'юнкт – вчений, який проводить наукові дослідження в межах підготовки в ад'юнктурі вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання) для здобуття ступеня доктора філософії;

вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати;

грант – фінансові чи інші ресурси, надані на безоплатній і безповоротній основі державою, юридичними, фізичними особами, зокрема іноземними, та (або) міжнародними організаціями для розвитку матеріально-технічної бази для провадження наукової і науково-технічної діяльності, проведення конкретних фундаментальних та (або) прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, зокрема на оплату праці наукових (науково-педагогічних) працівників у межах їх виконання, за напрямками й на умовах, які визначили надавачі гранту;

докторант – науковий або науково-педагогічний працівник, який проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження в межах підготовки в докторантурі в закладі вищої освіти (науковій установі) для здобуття ступеня доктора наук;

молодий вчений – вчений віком до 35 років, який має вищу освіту, не нижчу від другого (магістерського) рівня, або вчений віком до 40 років, який має науковий ступінь доктора наук чи навчається в докторантурі;

наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на набуття нових знань та (або) пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження;

наукова (науково-технічна) робота – наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки, проведені з метою одержання наукового, науково-технічного (прикладного) результату.

Основними видами наукової (науково-технічної) роботи є науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, дослідно-технологічні, технологічні, пошукові й проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням нових наукових і науково-технічних знань до стадії практичного використання;

наукова (науково-дослідна, науково-технологічна, науково-технічна, науково-практична) установа – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, утворена в установленому законодавством порядку, для якої наукова та (або) науково-технічна діяльність є основною;

наукове видавництво – видавництво-юридична особа, основним видом діяльності якої є видавнича діяльність, спрямована на висвітлення результатів наукової, науково-технічної, науково-педагогічної, науково-організаційної діяльності, оприлюднення наукових результатів, представлення наукової (науково-технічної) продукції, а також досліджень у галузі теорії та методики науково-видавничої справи;

наукове видання – 1) твір (узагальнена наукова праця, монографія, збірник наукових праць, збірник документів і матеріалів, тези та матеріали наукових конференцій, автореферат дисертації, препринт, словник, енциклопедія, науковий довідник або покажчик, наукове періодичне видання тощо) наукового характеру, що пройшов процедуру наукового рецензування, затвердження до друку вченою (науковою, науково-технічною, технічною) радою наукової установи або закладу вищої освіти та редакційно-видавниче опрацювання; виготовлений шляхом друкування, тиснення чи в інший спосіб; містить інформацію про результати наукової, науково-технічної, науково-педагогічної, науково-організаційної діяльності, теоретичних чи експериментальних досліджень (науково-дослідне видання); 2) підготовлені науковцями до публікації тексти пам'яток культури, історичні документи чи літературні тексти (археографічне або джерелознавче видання); 3) науково систематизовані матеріали, що відображають історію науки та сучасний стан наукового знання (науково-довідкове або науково-інформаційне видання), призначені для поширення, що відповідають вимогам національних стандартів, інших нормативних документів з питань видавничого оформлення, поліграфічного й технічного виконання;

науковий підрозділ – структурний підрозділ юридичної особи, основним завданням якого є провадження наукової, науково-

технічної або науково-організаційної діяльності, у штаті якого посади наукових працівників становлять не менш як 50 відсотків. Типами наукового підрозділу є інститут, науково-дослідна частина, управління, відділення, комплекс, центр, відділ, лабораторія, секція, сектор, бюро, група, філіал, дослідна станція, дослідне поле, ботанічний сад, дендропарк, обсерваторія, наукова (науково-технічна) бібліотека, науковий (науково-технічний) музей;

науковий працівник – вчений, який має вищу освіту, не нижчу за другий (магістерський) рівень, відповідно до трудового договору (контракту) професійно провадить наукову, науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством;

науковий (науково-технічний) проєкт – комплекс заходів, пов'язаних із забезпеченням виконання та безпосереднім проведенням наукових досліджень та (або) науково-технічних розробок з метою досягнення конкретного наукового чи науково-технічного (прикладного) результату;

науковий результат – нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях інформації. Науковий результат може бути у формі звіту, опублікованої наукової статті, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття, проєкту нормативно-правового акта, нормативного документа або науково-методичних документів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову, тощо;

науково-організаційна діяльність – діяльність, спрямована на методичне, організаційне забезпечення та координацію наукової, науково-технічної і науково-педагогічної діяльності;

науково-педагогічна діяльність – педагогічна діяльність в університетах, академіях, інститутах та закладах післядипломної освіти, що пов'язана з науковою та (або) науково-технічною діяльністю;

науково-педагогічний працівник – вчений, який має вищу освіту, не нижчу від другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну

діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством;

науково-технічна діяльність – наукова діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань для розв’язання технологічних, інженерних, економічних, соціальних та гуманітарних проблем, основними видами якої є прикладні наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки;

науково-технічний (прикладний) результат – одержані під час проведення прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок нові або істотно вдосконалені матеріали, продукти, процеси, пристрої, технології, системи, нові або істотно вдосконалені послуги, введені в дію нові конструктивні чи технологічні рішення, завершені випробування, розробки, що впроваджені або можуть бути впроваджені в суспільну практику. Науково-технічний (прикладний) результат може бути у формі ескізного проєкту, експериментального (дослідного) зразка або його діючої моделі, конструкторської чи технологічної документації на науково-технічну продукцію, дослідного зразка, проєкту нормативно-правового акта, нормативного документа або науково-методичних документів тощо;

науково-технічні (експериментальні) розробки – науково-технічна діяльність, що базується на наукових знаннях, набутих у результаті наукових досліджень чи практичного досвіду, та провадиться з метою доведення таких знань до стадії практичного використання. Результатом науково-технічних (експериментальних) розробок є нові або істотно вдосконалені матеріали, продукти, процеси, пристрої, технології, системи, об’єкти права інтелектуальної власності, нові або істотно вдосконалені послуги;

фундаментальні наукові дослідження – теоретичні й експериментальні наукові дослідження, спрямовані на одержання нових знань про закономірності організації та розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв’язків. Результатом фундаментальних наукових досліджень є гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, не відомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо, які не орієнтовані на безпосереднє практичне використання у сфері економіки.

Закон визначає суб’єктів наукової діяльності. **Суб’єктами наукової і науково-технічної діяльності** є наукові працівники, науково-

педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти й докторанти, інші вчені, наукові установи, університети, академії, інститути, музеї, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації.

У Законі визначені права та обов'язки суб'єктів: вчених, наукових працівників, наукових установ, вчених рад наукових установ, наукових центрів, Національної академії наук України, галузевих академій наук та ін. Закон визначає державні гарантії соціально-правового статусу вчених, наукових працівників, оплати праці, стимулювання, соціального захисту, фінансування наукової і науково-технічної діяльності тощо.

1.4. Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук: основні вимоги

Здобувач наукового ступеня доктора філософії у своїй науковій перспективі може розглядати можливість здобуття наукового ступеня доктора наук, що регламентує *Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук*, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197, тому розглянемо його основні вимоги. Цей документ регулює питання присудження наукового ступеня доктора наук спеціалізованими вченими радами закладів вищої освіти (наукових установ), скасування їх рішень про присудження наукового ступеня доктора наук та позбавлення зазначеного наукового ступеня. У ньому наведено низку термінів, зокрема такі:

атестація здобувача наукового ступеня доктора наук – комплекс послідовних експертних дій щодо оцінки наукового рівня докторської дисертації та захищених за її темою наукових публікацій здобувача, встановлення рівня набуття здобувачем найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне чи світове значення з метою державного визнання рівня наукової кваліфікації здобувача шляхом присудження йому наукового ступеня доктора наук;

докторська дисертація – кваліфікаційна наукова праця, підготовлена на здобуття наукового ступеня доктора наук обсягом основ-

ного тексту не менше 10 авторських аркушів на правах рукопису або обсягом основного тексту не менше трьох авторських аркушів у вигляді наукової доповіді в разі захисту наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії або сукупності статей, що містить нові науково обґрунтовані результати;

здобувач наукового ступеня доктора наук (далі – здобувач) – особа, яка проходить (проходила) підготовку в докторантурі закладу вищої освіти (наукової установи) або яка самостійно підготувала до захисту докторську дисертацію з метою здобуття наукового ступеня доктора наук з наукової спеціальності за галуззю науки;

доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобуває особа на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення та впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв’язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових вітчизняних і міжнародних рецензованих виданнях.

Ступінь доктора наук присуджує постійна спеціалізована вчена рада закладу вищої освіти чи наукової установи за результатами публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджує центральний орган виконавчої влади у сфері освіти та науки.

Докторську раду створює Міністерство освіти і науки з наукової спеціальності (не більше трьох) за галуззю науки, з якої в закладі вищої освіти (науковій установі) відкрито докторантуру в установленому законодавством порядку, у складі 11–19 осіб. Порядок створення, функціонування та діяльності докторської ради визначає положення про спеціалізовану вчену раду з присудження наукового ступеня доктора наук, яке затверджує Міністерство освіти і науки.

Присудження здобувачеві наукового ступеня доктора наук є державним визнанням рівня його наукової кваліфікації. Участь в атестації здобувачів наукового ступеня доктора наук є складовою наукової діяльності вченого.

Докторську дисертацію подають до захисту за однією або двома спеціальностями однієї галузі науки. Інформацію про отримані здо-

бувачем результати в його дисертації, захищеній на здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук), наводять лише в оглядовій частині докторської дисертації.

Докторську дисертацію подають до докторської ради для проведення захисту не раніше ніж через п'ять років після здобуття особою ступеня доктора філософії (кандидата наук). Допускається за рішенням Міністерства освіти і науки подання до докторської ради докторської дисертації раніше п'ятирічного строку після здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук) у разі вагомого особистого внеску здобувача в забезпечення розвитку відповідної галузі науки, що стосується наукових результатів докторської дисертації. Підтвердженням вагомого особистого внеску здобувача в забезпечення розвитку галузі науки, з якої підготовлено дисертацію, може бути: наявність трьох патентів на винахід, що пройшли кваліфікаційну експертизу та стосуються наукових результатів докторської дисертації; наявність не менш як трьох публікацій за темою докторської дисертації у виданнях, віднесених до першого, другого кuartилів (Q1, Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports; відзначення державними нагородами (преміями) України або інших держав за одержані здобувачем наукові результати, відображені в його докторській дисертації.

Докторську дисертацію супроводжують окремим рефератом обсягом 1–2 авторських аркуші, який подають державною мовою. Реферат складається із загальної характеристики докторської дисертації, її основного змісту та висновків, списку наукових публікацій, зарахованих за темою докторської дисертації. Вимоги до оформлення реферату встановлює заклад вищої освіти (наукова установа).

1.5. Нормативні та керівні документи Міністерства освіти і науки щодо підготовки і захисту дисертації

Міністерство освіти і науки України як центральний орган виконавчої влади у сфері освіти й науки видає свої підзаконні акти, які переважно затверджує постановами Кабінет Міністрів України. Так, підготовка в аспірантурі та докторантурі здійснюється на підставі *Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора на-*

ук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 № 261. У цьому документі зазначено механізм підготовки здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з метою здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії та доктора наук відповідно.

Цим Порядком визначено, що підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється (тільки!) в аспірантурі, а поза аспірантурою (тільки!) для осіб, які професійно провадять наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи у відповідному закладі вищої освіти. Встановлено нормативний термін підготовки – 4 роки та обов'язкове виконання освітньо-наукової програми, окреслено права і обов'язки аспірантів, порядок та умови вступу до аспірантури, вимоги до освітньо-наукової програми, порядок підготовки здобувачів ступеня доктора наук в докторантурі тощо.

Надважливим підзаконним документом, що регламентує підготовку й захист дисертації, є *Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії*, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. Цей Порядок регулює питання утворення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи та присудження нею ступеня доктора філософії, а також скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження зазначеного ступеня. (Детальніше вимоги цього надважливого для підготовки та захисту дисертації нормативного документа викладено в розділі 12).

Результатом тривалих зусиль мистецької освітянської спільноти стало ухвалення *Порядку здобуття освітньо-творчого ступеня доктора мистецтва та навчання в асистентурі-стажуванні*, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 865. Документ визначає механізм здобуття освітньо-творчого ступеня доктора мистецтва та навчання в асистентурі-стажуванні здобувачами вищої освіти на третьому (освітньо-творчому) рівні в закладах вищої освіти мистецького спрямування, які здійснюють підготовку фахівців за мистецькими спеціальностями галузі знань «Культура і мистецтво».

Міністерство освіти і науки України видає свої накази, розпорядження, листи тощо. Найважливішими із них, що регламентують підготовку й захист дисертацій, є такі:

- наказ Міністерства освіти і науки України «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 23.09.2019 № 1220;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 23.09.2019 № 1220;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до Порядку формування Переліку наукових фахових видань, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 15.01.2018 № 32» від 18.11.2020 № 1437;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» від 12.01.2017 № 40;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40» від 31.05.2019 № 759 та ін.

Аспіранти також мають знати керівні документи й дотримуватися їх. Ці документи ухвалюють заклади вищої освіти (наукові установи), і в них вказано вимоги нормативно-правових документів щодо підготовки та захисту дисертацій. Це, насамперед, Положення про аспірантуру-докторантуру, Правила прийому в аспірантуру-докторантуру, Положення про спеціалізовану вчену раду й ін.

Питання для самоконтролю

- 1. Вкажіть основні нормативно-правові документи, що регламентують підготовку та захист дисертації.*
- 2. Назвіть основні положення Закону України «Про вищу освіту», що визначає механізм підготовки наукових кадрів в аспірантурі.*
- 3. Розкрийте суть третього освітньо-наукового рівня вищої освіти.*
- 4. Вкажіть вимоги Закону України «Про вищу освіту» до наукового ступеня доктора філософії.*
- 5. Сформулюйте вимоги Закону України «Про вищу освіту» щодо академічного плагіату.*

6. *Означте правові, організаційні та фінансові засади наукової і науково-технічної сфери, визначені Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність».*

7. *Назвіть наукові терміни щодо підготовки в аспірантурі, подані в Законі України «Про наукову та науково-технічну діяльність».*

8. *Вкажіть вимоги Закону України «Про вищу освіту» до наукового ступеня доктора наук.*

9. *Охарактеризуйте зміст Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.201 № 261.*

10. *Розкрийте основний зміст Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44.*

11. *Назвіть керівні документи, що регламентують діяльність аспірантури і які ухвалює заклад вищої освіти.*

Рекомендовані джерела до розділу 1 (з переліку рекомендованих джерел): 1, 8, 13, 28, 30, 36, 42–57.

Розділ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ

Ключові питання розділу

- 2.1. Дослідницький проєкт: зміст поняття.
- 2.2. Організація дослідницької роботи аспіранта.
- 2.3. Підготовчий етап роботи над науковим дослідженням.
- 2.4. Системний збір матеріалів за темою дослідження.
- 2.5. Робота над текстом дисертації.

2.1. Дослідницький проєкт: зміст поняття

Дослідницький проєкт – це узагальнене поняття до великого різноманіття видів наукових досліджень (підготовка дисертації, проведення фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт, підготовка колективних чи одноосібних монографій, написання наукових фахових статей, підготовка наукових доповідей тощо), що рухають наукове знання, є засобом отримання нового наукового знання, яке має бути впровадженим у практичну сферу діяльності людства та вплинути на розвиток певних сфер суспільства.

Підготовка дослідницького проєкту – діяльність, що передбачає вивчення нормативно-правової бази, яка регламентує підготовку та захист дисертації, організаційних засад підготовки дослідницького проєкту та його основних етапів, методології наукових досліджень, основних засад інформаційного забезпечення науково-дослідної роботи, методики інформаційного пошуку, джерел наукової та освітньої інформації, організації роботи з бібліотечними фондами й архівними установами, електронними системами та базами даних, організації та методів роботи з науковою літературою та вивчення бібліографічних стандартів, вимоги до наукового тексту.

У цьому навчальному курсі здебільшого йдеться про **дисертацію** як різновид **дослідницького проєкту**, однак їй притаманні всі основні вимоги, що висувають і до інших різновидів наукової роботи. При цьому дисертація має свої специфічні особливості порівняно з іншими видами наукової діяльності як кваліфікаційна праця, самостійне розгорнуте дослідження, що пропонує розв'язання актуального наукового

завдання в певній галузі знань і яке дисертант готує особисто та висуває для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії або доктора наук. Дисертація має довести високий рівень наукової кваліфікації, яка дасть змогу вирішити поставлені завдання та впровадити результати в практику, що стане логічним завершенням навчання в аспірантурі.

2.2. Організація дослідницької роботи аспіранта

Важливим завданням навчальної дисципліни «Підготовка дослідницького проекту та презентація результатів наукових досліджень» є набуття аспірантами вміння правильно організувати процес дослідницької роботи. Аспірант є здобувачем ступеня доктора філософії, особою, яка виконує в закладі освітньо-наукову програму на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з метою здобуття ступеня доктора філософії.

Для досягнення цієї мети дослідникові-початківцю не вистачає, передусім, досвіду в організації своєї роботи, у використанні методів наукового пізнання, застосуванні логічних законів і правил. Глибоке, творче засвоєння та практичне використання правил організації наукової роботи над дисертацією є одним із центральних питань навчального курсу.

Важлива роль в організації наукової роботи аспірантів належить науковому керівництву, що покладено на аспірантуру, кафедру та наукового керівника. Вказані сторони мають взаємну відповідальність за підготовку аспірантів, успішну підготовку й захист аспірантами їх наукових досліджень. Наукове керівництво має сприяти оптимальній організації діяльності молодих учених через ознайомлення їх з методологією наукової творчості, основними положеннями побудови дисертації як кваліфікаційної роботи, методами встановлення новизни, достовірності та практичної значущості наукових результатів тощо.

Відділ аспірантури й докторантури покликаний координувати діяльність структурних підрозділів, які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук, контролювати організацію навчання аспірантів відповідно до освітньо-наукових програм та виконання аспірантами індивідуальних планів наукової роботи.

Кафедра як базовий структурний підрозділ закладу вищої освіти провадить освітню, методичну та наукову діяльність аспіранта за певною освітньо-науковою програмою. Цей структурний підрозділ має відповідний науковий потенціал для здійснення наукового керівництва аспірантами, оскільки, згідно з нормативними вимогами, до складу кафедри входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з них повинні мати науковий ступінь або вчене (почесне) звання.

Наукового керівника призначають з числа наукових або науково-педагогічних працівників з науковим ступенем одночасно із зарахуванням аспіранта до аспірантури відповідним наказом керівника закладу вищої освіти (наукової установи). Науковий керівник здійснює наукове керівництво роботою над дисертацією, надає наукову та методичну допомогу, консулює щодо змісту й методології наукових досліджень аспіранта, систематично контролює виконання індивідуального плану наукової роботи й індивідуального навчального плану аспіранта, вносить необхідні корективи, дає рекомендації стосовно доцільності прийняття того чи іншого рішення, а також готує висновок про готовність дисертації аспіранта, зокрема щодо висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизни, повноти викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації, з оцінкою дотримання здобувачем принципів академічної доброчесності в процесі підготовки дисертації та виконання ним індивідуального плану наукової роботи й індивідуального навчального плану. До обов'язків наукового керівника належить також надання допомоги зі складання документів аспіранта (індивідуального плану та календарного графіка підготовки), проведення систематичних бесід і консультацій, оцінка змісту виконаної дисертації як частинами, так і загалом, надання згоди на подання дисертації на захист. За належне та своєчасне виконання обов'язків наукового керівника він відповідає перед вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи).

Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44, визначає дисертацію здобувача ступеня доктора філософії як кваліфікаційну наукову роботу, яку здобувач ступеня доктора філософії виконав особисто, яка містить наукові результати проведених

ним досліджень та подана з метою присудження йому ступеня доктора філософії.

Отже, ознаками дисертації є індивідуальний, чітко означений особистий характер, кваліфікаційна функція з чітко означеного фаху, обов'язковість оприлюднення і захисту наукових результатів. Через це дослідження дисертант доводить рівень власної кваліфікації, вміння здійснювати науковий пошук і вирішувати самостійно наукові завдання.

Метою будь-якого дослідницького проєкту (як і дисертації) є виявлення нових фактів, закономірностей, висновків, рекомендацій або ж уточнення відомих раніше, але не достатньо досліджених.

Слід наголосити на відмінності дисертації від інших дослідницьких проєктів, наприклад від монографії. Дисертація – це опис наукових результатів, здобутих особисто автором. Монографія – опис результатів, отриманих у досліджуваному питанні як здобувачем, так й іншими авторами.

Діяльність вченого часто полягає в тому, щоб якісь факти, котрі здаються нам звичними та банальними, побачити під новим кутом зору та внаслідок цього з'ясувати те, що від інших залишалось прихованим. Наївно думати, що робота над дослідницьким проєктом може бути легкою чи безперервним приємним процесом відкриття нового. Насправді – це нелегка, тривала, часом одноманітна робота, що потребує мотиваваності та наполегливості в здійсненні наукового пошуку.

Основні наукові результати дисертації здобувач ступеня доктора філософії має обов'язково оприлюднити у формі друківаних наукових праць: монографій, статей, тез, доповідей на наукових конференціях у фахових наукових виданнях тощо – ще до прилюдного захисту дисертації.

Підготовка дисертації, незалежно від галузі знань, має відповідати такій *логічній схемі*:

1. Обґрунтування вибору теми дослідження.
2. Постановка мети та завдань дослідження.
3. Визначення об'єкта й предмета дослідження.
4. Вибір методів проведення дослідження.
5. Опис процесу дослідження.
6. Обговорення наукової новизни та достовірності отриманих наукових результатів дослідження.
7. Апробація результатів дослідження, їхнє впровадження у сферу практичної діяльності.

8. Формулювання висновків і захист наукових результатів дослідження.

Щоб здійснити дослідження відповідно до цієї логічної схеми, важливо дотримуватися організаційних засад його підготовки, вироблених багатолітнім досвідом науковців-попередників.

Дослідник-початківець в організації наукової роботи має дотримуватись таких *загальних порад*:

1. Наукове дослідження, а особливо дисертаційне, слід здійснювати з повною самовіддачею і не тільки в певні відведені години. Полегшений режим написання дисертації унеможливилює її своєчасну і якісну підготовку.

2. Працювати обов'язково згідно з планом. Його складати на тиждень, місяць, рік і весь період підготовки дисертації. Важливо чітко й неухильно виконувати окреслені завдання.

3. Треба знайти індивідуальні засоби «втягування» в роботу. Як правило, у науковців найбільші труднощі викликає початок роботи. Часто не знають, з чого почати. Універсальних засобів немає, вони для кожного свої. Унікальна порада: *коли не знаєш з чого почати – починай з будь-чого*. Добре розпочинати роботу з перечитування раніше написаного матеріалу та його коригування, а згодом, через 30–40 хв такої праці, з'являється бажання продовжити роботу.

4. Особливу увагу звертати на допустиму тривалість праці та необхідний час відпочинку. Наукова праця, як і всяка інша, потребує дотримання режиму, інакше вона стає малопродуктивною і може призвести до виснаження, втрати віри у свої сили.

5. Контролювати хід роботи та обмежувати себе як за широтою охоплення теми, так і за глибиною її розробки. Самоконтроль та обмеження особливо важливі на етапі збору матеріалів та чорнового написання текстів.

6. При вивченні літератури сприймати її критично, шукати власні шляхи розв'язання проблеми, свій напрям наукового пошуку.

Процес роботи над науковим дослідженням є цікавим, захоплюючим, а разом з тим надскладним і напруженим. Його умовно можна поділити на такі *основні етапи*:

- підготовчий: вибір та обґрунтування теми, складання плану, відпрацювання структури роботи;
- збір матеріалу: збір, аналіз зібраного й опрацювання матеріалу;
- робота над змістом і текстом: процес написання тексту;
- завершальний етап: підготовка до захисту, рецензування, захист.

2.3. Підготовчий етап роботи над науковим дослідженням

Перший підготовчий етап роботи над науковим дослідженням є складним і відповідальним. Він включає в себе вибір і затвердження теми та відпрацювання структури дисертації.

1. Вибір і затвердження теми. Це процедура, що визначає напрям наукової діяльності людини на все життя і зумовлює результат її дослідження. Наскільки правильно дослідник зрозуміє тему з погляду своєчасності, наукової та соціальної значущості, наскільки чітко й усвідомлено сформулює мету й наукові завдання дослідження, настільки успішним буде старт його роботи над дослідницьким проєктом. Практика показує, що правильно обрати тему – наполовину забезпечити успішне її виконання. Тема має враховувати фаховий рівень підготовки аспіранта, його можливості як дослідника та відповідати його науковим інтересам.

Розрізняють *три різновиди тем*:

1) теми як результат розвитку проблем, над якими працює цей науковий колектив;

2) ініціативні теми (теми, які запропонував дисертант, відповідно до власного вже визначеного наукового інтересу, або рекомендував науковий керівник);

3) замовлені теми, які, як правило, пов'язані з планами науково-дослідних робіт у галузі чи об'єднанні.

Тему дисертації всебічно обговорюють на засіданні кафедри, де визначають рівень її актуальності й новизни, і затверджують на засіданні вченої ради.

За напрямками теми поділяють на теоретичні, методологічні й організаційні. *Теоретичні* теми передбачають дослідження окремих концепцій теорії відповідної науки, її наукових законів. *Методологічні* – стосуються елементів методів конкретних наук, які застосовують у процесі вивчення їх об'єктів. *Організаційні* теми охоплюють організацію досліджень за конкретними науковими напрямами із застосуванням одержаних результатів у практичній діяльності.

Тема дисертації повинна відповідати двом основним вимогам:

1) обраній спеціальності та її паспорту (затвердженому Міністерством освіти і науки);

2) суті наукової проблеми (завдання) і змісту дисертації.

Назва теми наукової роботи має відображати спрямованість дослідження (мету або укрупнене завдання), галузь використання, об'єкт і предмет дослідження, бути, по можливості, короткою. Іноді для більшої конкретизації до назви додають невеликий (4–6 слів) підзаголовок.

У назві не бажано використовувати ускладнену термінологію псевдонаукового характеру. Треба уникати назв, що починаються зі слів «Дослідження питання...», «Дослідження деяких шляхів...», «Деякі питання...», «До питання...», «Матеріали до вивчення...» тощо, які не відбивають суті проблеми.

Часом здобувачі висловлюють побоювання, чи не готує хтось ще дисертацію на таку саму тему. Природно, що актуальну тему можуть вивчати в декількох установах одночасно. Проте, як показує досвід, не можуть двоє людей, не пов'язаних одна з одною, однаково розв'язати наукове завдання. Принцип вирішення завдання, зміст теоретичної частини, методика дослідження обов'язково будуть різними.

Обравши тему, здобувач має усвідомити сутність пропонованої ідеї, її новизну й актуальність, теоретичну важливість і практичну значимість. Це значно полегшує оцінку й остаточне закріплення обраної теми.

2. Відпрацювання структури дисертації. Дисертацію готують у вигляді рукопису, підготовленого згідно з правилами його оформлення, викладених у керівних документах. Ці вказівки слід засвоїти й дотримуватися їх з перших кроків.

Дослідник, обравши тему, має продумати загальну схему (структуру) наукового дослідження та оформити її у вигляді змісту. В основних елементах структура дисертації рекомендована керівними документами і її складові є загальноприйнятими. На початку дисертації поміщають коротку анотацію українською та англійською мовами, а також подають список опублікованих праць за темою дисертації. Наступними складовими дисертації є вступ, основна частина (розділи, підрозділи, пункти, висновки до розділів), загальні висновки, список використаних джерел і додатки (у разі потреби).

Ці структурні елементи дисертації і роботу над кожним із них детальніше розглянемо пізніше. Проте вже зараз, на етапі вибору та обґрунтування теми й підготовки вступу до дисертації, доцільно означити основні вимоги до них.

Вступ – надважлива частина дисертації, оскільки містить усі необхідні кваліфікаційні характеристики дослідження. Основними

складовими вступу є: обґрунтування вибору теми дослідження, визначення об'єкта й предмета дослідження, формулювання мети та наукових завдань дослідження, зазначення наукової новизни та практичного значення отриманих результатів.

Після вибору та обґрунтування теми важливо правильно визначити об'єкт і предмет дослідження.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію, обрану для вивчення, те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника.

Предмет дослідження – чітко означений аспект безпосереднього наукового вивчення процесу чи явища в межах обраного об'єкта, досліджувані з певною метою властивості об'єкта.

Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне й часткове. В об'єкті виділяють ту його частину, що є предметом дослідження.

Іншими словами, об'єкт – це процес або явище, що містить у собі обрану для дослідження проблему, а предмет міститься в межах об'єкта і визначає тему дисертації як її назву. Дисертант спрямовує основну увагу та пошукові зусилля саме на предмет дослідження.

Важливим кроком є формулювання мети й наукових завдань дослідження. **Мета дослідження** – запланований результат; спрямованість наукового пошуку на одержання нових знань і їх експериментальну апробацію. Мета пов'язана з об'єктом і предметом дослідження, а також з його кінцевим науковим результатом, якого прагне досягти дисертант у процесі власного дослідження.

Не слід формулювати мету як «проаналізувати», «дослідити», «вивчити», оскільки це вказує на засіб досягнення мети, а не на саму мету.

При окресленні мети варто застосувати такі мовленнєві конструкції: *актуалізувати, здійснити наукове обґрунтування, визначити, встановити, виявити, охарактеризувати, порівняти, систематизувати, удосконалити, узагальнити*)... щось, відповідно до предмета дослідження: якісь чинники або процеси – з метою подальшого їх розвитку й *надати наукові та практичні рекомендації*.

Наукові завдання дослідження – це конкретизовані складові загальної мети дослідження, що призначені більш чітко реалізувати його мету і сукупність яких формує уявлення про те, що слід зробити для її досягнення.

Для переходу до наукових завдань можна використати такі формулювання: *Поставлена мета вимагає розв'язання цілої низки конкретних завдань, а саме..;* *Для реалізації мети поставлено такі завдання..;* *Мета зумовила конкретні завдання, а саме..;* *Наявність поставленої мети дослідження дала змогу визначити його завдання... тощо.*

Завдання, з одного боку, розкривають тему дослідження, з другого – пропонують власне тлумачення у висновках, що фіксують та узагальнюють результати їх виконання.

Завдання дослідження можуть містити:

а) вирішення певних теоретичних питань, що входять до загальної проблеми дослідження (наприклад виявлення сутності понять, явищ, процесів, подальше вдосконалення їх вивчення, розробка ознак, рівнів функціонування, критеріїв ефективності, принципів та умов застосування тощо);

б) усебічне вивчення практики розв'язання окресленої проблеми, виявлення її типового стану, недоліків і їх причин;

в) обґрунтування необхідної системи заходів щодо вирішення заданої проблеми;

г) експериментальну (у разі потреби) перевірку запропонованої системи заходів щодо відповідності її критеріям оптимальності, тобто досягнення максимально важливих у відповідних умовах результатів розв'язання цієї проблеми за певних витрат часу й зусиль.

Для формулювання наукових завдань можна запропонувати у вигляді стислих і конкретних тез-імперативів такі мовні кліше:

- *актуалізувати* наявні проблеми;
- *ввести* до наукового обігу;
- *вивчити* стан розробленості досліджуваної теми;
- *виділити* особливості розвитку;
- *визначити* основні напрями, приналежність до відповідних напрямів; *виокремити* тенденції;
  - *висвітлити* процес розвитку, сучасний стан, вплив;
  - *виявити* закономірності, теоретичну і практичну цінність, сучасні тенденції, критерії;
  - *відтворити* основні події та процеси;
  - *дати оцінку* розвиткові, суспільних умов; доповнити картину розвитку;
  - *дослідити* процес, обставини, роль і місце, динаміку, механізм утворення і проблеми розвитку;

- *з'ясувати* особливості, генезу понять, термінів;
- *започаткувати* новий напрям;
- *запропонувати* систему, схему, план розвитку, перспективний план, стратегічний план;
  - *здійснити* аналіз літератури і джерел, історіографічну реконструкцію, хронологічно-проблемний аналіз, критичну переоцінку положень та висновків, періодизацію, класифікацію, оцінку стану;
  - *зробити* порівняльний аналіз, спробу заповнити прогалину;
  - *надати* наукові рекомендації, практичні рекомендації, рекомендації, які допоможуть дослідникам у подальших пошуках, поштовх до подальшого виявлення, нові тлумачення, об'єктивні оцінки;
  - *обґрунтувати* теоретико-методологічні засади;
  - *означити* коло питань, питання, що потребують подальшого вивчення, питання, які потребують концептуального осмислення;
  - *окреслити* перспективи розвитку, оптимальні шляхи, засоби вдосконалення;
  - *охарактеризувати* роботу, діяльність, стан наукової розробленості;
  - *оцінити* стан, рівень і повноту дослідження;
  - *проаналізувати* наявну літературу, стан джерельної бази, новий історіографічний і джерельний матеріал, наслідки попередніх досліджень;
  - *простежити* процес, особливості;
  - *реконструювати* перебіг подій, процес розбудови; розкрити роль і місце, творчий доробок;
  - *розробити* методику, модель;
  - *розрахувати* уявлення та наукові твердження;
  - *систематизувати* вже відомі факти, чинники;
  - *сформулювати* загальну концепцію, загальні правила, рекомендації щодо використання досвіду;
  - *узагальнити* досвід, науковий доробок тощо.

Формулювати наукові завдання слід виважено, оскільки опис їх вирішення становитиме зміст розділів і підрозділів дисертації, а назви розділів (підрозділів) впливатимуть саме з формулювання завдань дослідження.

Окреслюючи наукову новизну й теоретичну значимість отриманих результатів, подають короткий і чіткий виклад нових науко-

вих положень (рішень), які дисертант пропонує особисто. Необхідно показати відмінність отриманих результатів від відомих раніше, описавши міру новизни (вперше отримано, удосконалено, дістало подальший розвиток тощо).

Наукова новизна – це ознака, що характеризує отримані результати й загалом проведення досліджень поняттям «уперше». Воно означає в науці брак (або обмеженість) подібних результатів до їх публікації. Новизна виявляється в наявності вперше сформульованих і змістовно обґрунтованих теоретичних положень, розроблених принципів, моделей, методів, встановлених залежностей. Новими можуть бути ті положення дослідження, котрі сприяють подальшому розвитку науки або окремих її напрямів.

Новизна в науковому дослідженні виконує такі функції:

- констатувальну на рівні відкриття або винаходу (отримують нові концептуальні твердження, теорії та підходи, що кардинально змінюють наукове знання);

- розвивальну на рівні розширення і поглиблення;
- конкретизуючу на рівні деталізації;
- доповнювальну на рівні уточнення.

Наукову новизну очікуваних / отриманих результатів необхідно довести на основі їх змістовного порівняння з наявними аналогами у світовій науці, аргументувати переваги результатів, які будуть отримані, над тими, що є.

За місцем отриманих знань виділяють три рівні їх новизни:

1) перетворення відомих положень, докорінна їх зміна (характеризуються принципово новими в цій галузі знаннями, які не просто доповнюють їх, а являють собою щось самостійне);

2) розширення, доповнення відомих положень (новий результат розширює відомі теоретичні або практичні напрацювання, додає до них нові елементи, доповнює знання в цій галузі без зміни їх сутності);

3) уточнення, конкретизація відомих положень, поширення загальноприйнятих результатів на новий клас об'єктів, систем (новий результат уточнює відоме, конкретизує окремі положення, що стосуються поодиноких випадків, а відомі методи чи способи можуть бути розвинені й поширені на новий клас об'єктів, систем, явищ).

Теоретична значущість – це характеристика важливості, доказовості та концептуальності отриманих результатів та їх наукової перспективності.

Практична значущість (цінність) теми (результатів) характеризується застосуванням отриманих результатів дослідження в практичній діяльності людини. Вона залежить від характеру конкретного наукового дослідження.

Для визначення практичної цінності очікуваних результатів необхідно обґрунтувати їх використання для конкретної галузі науки, потреб розвитку соціально-економічної системи України, бажано також провести аналіз конкурентоспроможності очікуваних результатів у світі.

При аргументуванні практичної значущості отриманих результатів необхідно вказати міру готовності їх до використання або масштабів застосування. Вона може полягати в наявності актів про впровадження результатів дослідження на практиці зацікавленими організаціями, установами тощо, використанні наукових результатів у навчальному процесі закладів освіти, участі в розробленні державних і регіональних програм розвитку певної галузі народного господарства, використанні результатів для підготовки нових нормативних і методичних документів. Практичну цінність мають методики, схеми, алгоритмічне та програмне забезпечення, рекомендації тощо. Тому необхідно надати короткі відомості щодо впровадження результатів досліджень із зазначенням назв організацій, у яких здійснена реалізація, та її форми й реквізити відповідних документів.

Основна частина дисертації складається з розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. Їх кількість (тобто композиційну структуру) визначає дисертант залежно від теми, задуму, ідеї дослідження. Зазвичай дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії складається з трьох розділів, кожен з яких має 2–3 підрозділи. Кожний розділ починають з нової сторінки. Основному тексту кожного розділу може передувати передмова з коротким описом вибраного напрямку та обґрунтуванням застосованих методів дослідження.

Поділ на розділи не можна робити шляхом механічного розчленування тексту, а за певними логічними правилами. Розділ за своїм змістом повинен точно відповідати сумарному смислового змісту наявних у ньому підрозділів, не бути вужчим від загального обсягу відповідних підрозділів, не містити в собі зайвих підрозділів, не бути за сутністю недостатньо висвітленим.

Критерій поділу повинен бути одним і тим самим і не підмінятися іншим. За змістом члени ділення повинні виключати один одного, а не співвідноситися між собою як частина і ціле. Ділення повин-

но бути неперервним, бо в процесі ділення треба переходити до найближчих видів, не перестрибуючи через них.

Заголовки розділів і підрозділів дисертації повинні точно відбивати зміст викладеного в них тексту. Вони не можуть скорочувати або розширювати обсяг закладеної смислової інформації. Не рекомендовано до заголовків включати слова на позначення загальних понять, вузькоспеціальних або місцевих термінів, скорочені слова й аббревіатури, формули. Кожен заголовок у науковому тексті має бути якомога коротшим. Але й надмірна його лапідарність небажана. Особливо небезпечні заголовки з одного слова. Такий заголовок не дає змоги визначити тему вміщеного під ним тексту.

Трапляється й інша крайність, коли автор хоче максимально точно передати в заголовку зміст розділу. Тоді заголовок розтягується на кілька рядків, що суттєво ускладнює його смислове сприйняття.

У кінці кожного розділу формулюють висновки зі стислим викладенням наведених у розділі наукових і практичних результатів, що дає змогу вивільнити загальні висновки від другорядних подробиць.

Завершальним етапом наукового дослідження є висновки – найважливіші наукові і практичні результати виконаної роботи.

Важлива порада: через дисертацію має проходити такий своєрідний ланцюг – від наукових завдань, через розв'язання їх у розділах і підрозділах до наукових висновків.

Дуже важливо в ході наукового дослідження обговорювати його проміжні результати на засіданнях профільних кафедр, на наукових семінарах, наукових радах із попередньою оцінкою теоретичної і практичної цінності дисертації.

2.4. Системний збір матеріалів за темою дослідження

Другий етап будь-якого наукового дослідження полягає в зборі матеріалів (наявної наукової інформації, літературних джерел, аналітичних, фактичних, статистичних відомостей тощо відповідно до об'єкта та предмета дисертації). Збір потрібно здійснювати не хаотично, а за певною системою, яку виробив дослідник. Оптимальним варіантом визнано систематизацію по папках згідно з розділами та підрозділами.

Первинним етапом є збір і накопичення матеріалів, фактів. Не слід їх нагромаджувати до нескінченності, варто після зібрання їх пе-

вної кількості включати в певну концептуальну систему, аби надати їм сенс і значення. Тільки в цілісній системі, у взаємозв'язку наукові факти стають «хлібом науки», «повітрям ученого».

Другою стадією є первинна обробка й оцінка наявних матеріалів. Дисертант має переконатися в потрібності зібраної інформації, у науковості фактів, які можуть бути позитивні і негативні, такі, що відображають найновіші наукові досягнення та псевдонаукові, застарілі й тенденційні тощо. У разі потреби слід проконсультуватися з науковим керівником.

При випадковому, поверховому відборі, некритичній оцінці зібраних матеріалів та їх взаємозв'язків можна зробити передчасні, далекі від реальності висновки, які в подальшому негативно позначаються на якості всього дослідження.

На цьому відповідальному етапі збір матеріалів передбачає: критичну оцінку та перевірку кожного факту, вивільнення їх від випадкових і несуттєвих нашарувань; опис кожного явища в чітко означених термінах; відбір від усієї сукупності відомостей типових, які найчастіше повторюються і які виражають основні тенденції розвитку; класифікацію та систематизацію фактів за видами явищ, що вивчають, за їхніми суттєвими ознаками; виявлення найбільш очевидних (закономірних) зв'язків між відібраними явищами.

При попередньому ознайомленні із джерелами інформації слід оцінювати їх за довідковим апаратом видання: вихідними відомостями, анотацією. Уже в процесі первинного опрацювання доцільно формувати список літератури з теми (200–250 назв), конспектувати, виписувати тези й фрагменти тексту. Слід використовувати при записах спеціальні умовні позначки (скорочення, символи), «телеграфний стиль».

Під час збору матеріалів належить взяти за правило обов'язково посилатися на авторів і джерела, з яких використано матеріали або окремі результати. Слід пам'ятати, що в разі застосування запозиченого матеріалу без посилання на автора та джерело дисертацію буде знято з розгляду незалежно від стадії проходження без права її повторного захисту.

Використовуючи в дисертації напрацювання, що належать і співавторам, разом з якими були написані наукові праці, дисертант повинен відзначити цей факт у роботі. Недбалість у таких питаннях розглядають як наукову непорядність.

У процесі збору матеріалів дослідження необхідно здійснювати самоперевірку їх на відповідність темі й завданням дисертації, а також

встановленим вимогам до посилань на першоджерела та відповідність бібліографічних описів і бібліографічних посилань чинним стандартам.

2.5. Робота над текстом дисертації

Дослідники застосовують різноманітні підходи в роботі над текстом дисертації. Вважаємо, що не варто на початку дослідження намагатися відразу писати чистовий текст дисертації. Оптимально, на нашу думку, опрацювати й прописувати його окремими частинами відповідно до визначених наукових завдань, апробувати їх у тезах, виступах і доповідях на наукових конференціях та ще більш усвідомлено викладати в наукових статтях. У статтях слід розкривати й вирішувати саме власні наукові завдання, дотримуватися вимог до наукових публікацій, отримувати відповідні рецензії на них у наукових керівників та інших науковців, публікувати результати дослідження саме у фахових наукових журналах. Тому дослідник має засвоїти вимоги до наукових статей, що публікують у наукових фахових періодичних виданнях, знати порядок публікування статей у наукових виданнях, особливості публікування в електронних наукових фахових виданнях та публікування статей у виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних і в закордонних виданнях.

Уже згодом, після опрацювання всього обсягу зібраних матеріалів з теми дисертації, їх повного й глибокого осмислення, часткового оприлюднення та апробації основних положень і наукових висновків, можна приступати до написання тексту дисертації.

Дисертант писати свою роботу може за допомогою таких **методичних прийомів викладу наукових матеріалів**: 1) послідовний; 2) цілісний (з подальшою обробкою кожного розділу); 3) вибірковий (розділи пишуть окремо в будь-якій послідовності).

Послідовний виклад матеріалу дисертації потребує більших затрат часу, бо автор не може переходити до наступного розділу, не закінчивши роботу над попереднім. А для обробки одного розділу потрібно часом перевірити кілька варіантів, аби знайти кращий із них. Водночас матеріал, який майже не потребує чорнової обробки, чекає черги й лежить без руху.

Цілісний прийом потребує удвічі менше часу на підготовку кінцевого варіанта рукопису, бо спершу пишуть чернетку всієї роботи, ніби грубими мазками, потім її підчищають у частинах і деталях.

Вибірковий виклад матеріалів також часто застосовують здобувачі: автор обробляє роботу в будь-якому зручному для нього порядку. Отже, дисертант може обрати саме той прийом перетворення чорнового рукопису на проміжний або остаточний, котрий вважає для себе найприйнятнішим.

При написанні тексту слід дотримуватися пропорційності (співрозмірності) структурних частин дисертації (розділів, підрозділів) за обсягом, їх змістовної завершеності, логічності у викладі думок автора, переходах від одної думки (рубрики) до іншої.

Також слід дотримуватися рівноваги між інформаційною насиченістю наукових текстів, не допускати перенасичення фактами (прикладами) одних структурних частин і відсутності їх в інших частинах.

Завершальний етап роботи над науковим дослідженням передбачає оформлення рукопису дисертації та низку процедурних заходів, а саме: рецензування дисертації, публічний захист у разовій спеціалізованій вченій раді, прийняття рішення спецради про присудження ступеня доктора філософії та порядок видачі здобувачеві диплома доктора філософії, про що буде йтися у 10–12 розділах.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть організації роботи над дослідницьким проєктом?

2. Охарактеризуйте основні етапи підготовки та захисту дисертації.

3. З'ясуйте суть підготовчого етапу наукового дослідження.

4. Вкажіть основні вимоги до назви (теми) дисертації.

5. Обґрунтуйте вибір теми вашої дисертації.

6. Що називають об'єктом і предметом дослідження? Як вони співвідносяться?

7. Назвіть основні вимоги до окреслення мети й наукових завдань дослідження.

8. Сформулюйте наукові завдання вашої дисертації.

9. Вкажіть методи системного збору матеріалів за темою дослідження.

10. Опишіть методику первинної обробки й оцінки наявних матеріалів і фактів.

11. Назвіть основні методичні підходи в роботі над текстом дисертації.

12. Які заходи передбачає завершальний етап підготовки дисертації?

Рекомендовані джерела до розділу 2 (з переліку рекомендованих джерел): 5, 10, 19, 22, 23, 26, 30, 36, 39–41, 47, 49, 50, 62, 65, 66, 68, 72.

Розділ 3

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

Ключові питання розділу

- 3.1. Роль і місце інформації в науковому дослідженні та принципи її формування.
- 3.2. Джерела наукової інформації.
- 3.3. Пошук і збір наукової інформації. Робота з бібліотечними й архівними фондами.
- 3.4. Пошук в інтернеті та робота з автоматизованими інформаційно-пошуковими системами.

3.1. Роль і місце інформації в науковому дослідженні та принципи її формування

Здійснення наукового дослідження потребує забезпечення відповідною науковою інформацією. Інформаційне забезпечення – це сукупність наукової інформації і способів її пошуку, обробки, накопичення, збереження, систематизації та узагальнення з метою використання в процесі наукових досліджень.

Наукова інформація є теоретичним й експериментальним підґрунтям для досягнення мети наукових досліджень і вирішення поставлених завдань. Вона є доказом обґрунтованості наукових положень, їх достовірності та новизни, результатом діяльності наукових колективів, окремих вчених і фіксується в системі точних понять, тверджень, теорій, гіпотез з подальшим поширенням і використанням для розвитку науки. Існує думка, що вирішення науково-технічних проблем на 90% залежить від інформації і тільки на 10% – від інтуїції.

Закономірності розвитку науки вимагають постійного обміну інформацією – усною чи письмовою. Для вчених-початківців важливо знати, як використовувати наукову інформацію у своїй дослідницькій роботі і якими нормативно-правовими документами потрібно керуватися.

Наукова інформація – це логічна інформація, що є результатом процесу пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу (містить сукупність повних і точних відомостей про розвиток природи, суспільства та людини, їх параметри, якість і стан), зафіксо-

вана в певних наукових документах і застосовувана в суспільно-історичній практиці.

Законом України «Про інформацію» визначено головні *принципи інформаційних відносин*: гарантованість права на інформацію; доступність інформації та свобода обміну нею; об'єктивність, вірогідність інформації; повнота й точність інформації; законність отримання, використання, поширення і зберігання інформації.

Право на інформацію мають усі громадяни України, юридичні особи та державні органи. З метою задоволення інформаційних потреб органи державної влади та місцевого самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази й банки даних.

Аспіранти та докторанти, користуючись правами здобувачів вищої освіти, які визначені в Законах України «Про вищу освіту», «Про інформацію», «Про наукову та науково-технічну діяльність», з метою належного проведення наукових досліджень мають право на вільний доступ до всіх видів відкритої наукової інформації, наявної в закладах вищої освіти (наукових установах), бібліотеках і державних архівних установах України.

Для дослідників важливо дотримуватися *принципів формування наукової інформації*, а саме:

актуальності інформації – реального відображення стану об'єкта дослідження в кожен момент часу;

достовірності – доказу того, що названий результат є істинним, правдивим;

точного відтворювання об'єктивного стану й розвитку об'єкта; *інформаційної єдності*, тобто подання інформації в такій системі показників, що виключала б імовірність протиріч у висновках і неузгодженість первинних й одержаних результатів;

релевантності даних, тобто одержання інформації за запитом користувача, включаючи роботу з відомостями, що не належать до дослідження.

3.2. Джерела наукової інформації

Наукова інформація акумульована здебільшого в наукових джерелах, що зберігаються у фондах бібліотек та архівів.

Джерела наукової інформації можна згрупувати так:

Наукова монографія – це надрукована наукова робота теоретичного характеру, у якій всебічно висвітлена певна проблема або окреме вузлове питання. У монографії використовують оригінальні результати власних досліджень і літературних джерел, репрезентують обширні наукові знання з певного питання. Тип викладу тексту пояснювальний з використанням дедуктивних (рух думки від загального положення до конкретних фактів), індуктивних (рух думки від конкретних фактів до загального висновку) або змішаних способів.

Наукова стаття – основна форма письмової комунікації між спеціалістами, які працюють в одній або суміжній галузях науки. Статті є наукові, науково-технічні, науково-методичні, дискусійні з конкретних досліджень, а також оглядові. Як правило, у перших трьох видах статей публікують результати закінчених розділів дослідження, обговорюють їх та роблять висновки. У дискусійних статтях висвітлюють спірні наукові положення. Оглядова стаття (аналітична, реферативна, тематична) містить систематизовані наукові відомості з будь-якого питання (теми, проблеми), отримані на основі аналізу першоджерел.

Науковий збірник – це видання, що складається з окремих робіт різних авторів, присвячених одному напряму, але з різних його галузей. У збірнику публікують закінчені праці з рекомендацією їх використання.

Періодичні видання – це журнали, бюлетені й інші видання з різних галузей науки та техніки. У періодичних виданнях можуть друкувати наукові праці і їх результати. Виклад матеріалу здійснюють у популярній, доступній формі.

Навчальна література – підручники, навчальні посібники, навчально-методичні рекомендації. Підручник – систематизований виклад певної навчальної дисципліни, відповідно до чинної програми. Навчальний посібник – видання, що розкриває окремі розділи програми навчальної дисципліни. Навчально-методичні рекомендації – це навчальне видання з методики засвоєння навчальної дисципліни (певної теми, розділу або питання), роду практичної діяльності, вико-

нання окремих індивідуальних і самостійних завдань, опрацювання теоретичного курсу й літературних джерел, підготовки до практичних занять, певного виду робіт, заходів.

Наукова доповідь – літературно оформлена робота, яка ґрунтується на оригінальному матеріалі. Як правило, доповідь роблять в усній формі в такій послідовності: коротка оглядова частина та визначення завдання дослідження; метод вирішення або нове положення, яке пропонує доповідач, основні результати, їх пояснення і висновки.

Реферат – це коротка форма викладу змісту першоджерел з досліджуваної теми. Він має, як правило, науково-інформаційне призначення.

Науковий звіт – підсумковий документ, у якому викладено фактично виконані дослідження. Він починається з анотації, містить мету дослідження, опис методичних особливостей, результати їх обговорення і висновки. У звіті зазначають список публікацій, перелік наукових доповідей з теми звіту.

Методичні розробки – це праця інструктивно-виробничого характеру, у якій викладені рекомендації з питань проведення певних видів робіт, спрямованих на вдосконалення організації, управління виробництвом, персоналом тощо.

Спеціальні випуски технічних видань – це документи інформаційного, рекламного плану, аналітичні, статистичні відомості з проблеми.

Патентно-ліцензійні видання (патентні бюлетені) – відомості про видані патенти на винаходи, патенти, висновки ліцензійних договорів на об'єкти прав інтелектуальної власності.

Стандарти – це нормативно-технічні документи щодо єдиних вимог до продукції, її розробки, виробництва та застосування.

Довідник – це літературна робота виробничо-довідкового характеру з певних проблем, де визначають найбільш важливі поняття, нормативи, моделі, форми, інструкції тощо.

Брошура – літературно оформлена праця науково-виробничого характеру, у якій всебічно висвітлено певне питання в науково-популярній формі.

Дисертація – кваліфікаційна наукова робота в певній галузі науки, що має внутрішню єдність, актуальні наукові результати й наукові положення, які висуває автор для публічного захисту. Дисертації не публікують, але здійснюють їх сувору бібліографічну реєстрацію.

Рецензія – стаття, що містить критичний аналіз опублікованої статті або видання.

3.3. Пошук і збір наукової інформації. Робота з бібліотечними й архівними фондами

Робота з інформаційними джерелами складна та потребує навичок. Для дослідника (дисертанта) інформація є предметом і результатом його праці. Осмислюючи й опрацьовуючи потрібну інформацію, дослідник видає специфічний продукт – якісно нову інформацію. У науково-дослідній роботі особливе місце посідають *пошук і збір наукової інформації*. При цьому підраховано, що дослідник витрачає на пошук інформації близько 50% свого часу. Уміння оперативно знаходити й опрацьовувати потрібну інформацію з теми дослідження є досить важливим для дисертанта. Інформаційний пошук – це сукупність операцій, спрямованих на пошук матеріалів, які потрібні для розкриття теми. Пошук, обробка та аналіз джерел інформації дають змогу виявити рівень розробки конкретної теми, підготувати огляд літератури з теми, сформуванати список використаних джерел.

Пошук потрібної інформації з кожним роком ускладнюється. Тому дослідник має знати форми здійснення інформаційного пошуку, вміти його організувати. Пошук може бути: ручним (здійснюється за бібліографічними картками, картотеками, каталогами) та автоматизованим.

Бібліотеки й архіви акумулюють інформацію, яку треба вміти розшукати для використання в дослідженні. Для цього слід знати відповідну термінологію. Чітке знання термінів та їх сутності, а також галузей інформації дасть змогу дослідникові оперативно їх знаходити, переробляти, узагальнювати й ефективно застосовувати для виконання відповідних завдань. Ідеться про такі *терміни*:

науково-інформаційна діяльність – сукупність дій, спрямована на задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави, що полягає в її збиранні, аналітико-синтетичній обробці, фіксації, зберіганні, пошуку й поширенні;

інформаційні ресурси науково-технічної інформації – це систематизовані зібрання науково-технічної літератури та документації, зафіксовані на паперових й інших носіях;

довідково-інформаційний фонд – це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб;

довідково-пошуковий апарат – це сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел;

інформаційні ресурси спільного користування – це сукупність інформаційних ресурсів державних органів науково-технічної інформації (бібліотека, фірми, організації);

інформаційний ринок – це система економічних, організаційних і правових відносин щодо продажу і купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг;

консолідована інформація – це одержані з декількох джерел та системно інтегровані різнотипні інформаційні ресурси (знання), що в сукупності наділені ознаками повноти, цілісності, несуперечності та формують адекватну інформаційну модель проблемної галузі з метою її аналізу, опрацювання та ефективного використання в процесах підтримки прийняття рішень.

Пошук і збір інформації для проведення наукових досліджень передбачає такі *етапи*:

- визначення кола питань, що будуть вивчати;
- визначення хронологічних меж пошуку необхідної літератури;
- уточнення можливості використання літератури зарубіжних авторів;
- уточнення джерел інформації (книги, статті, патентна література, стандарти тощо);
- визначення ступеня відбору літератури (вся чи тільки окремі матеріали);
- участь у роботі тематичних семінарів і конференцій;
- особисті контакти зі спеціалістами з певної проблеми;
- вивчення архівних документів, науково-технічних звітів;
- пошук інформації в інтернеті;
- пошук через електронні бібліотеки, консолідований електронний ресурс, зведений каталог електронних видань тощо.

Вихідну інформацію можна знайти в загальній і спеціальних енциклопедіях, а також у списках літератури, які прикладені до тематичних та оглядових робіт, що стосуються теми. У цьому випадку пошук інформації здійснюють в антихронологічному порядку – від більш пізніших джерел до більш ранніх. Такий шлях пошуку швидше приводить до поставленої мети.

Пошук необхідної інформації в стінах наукової бібліотеки варто розпочати з її довідково-пошукового апарату (бібліотечних каталогів, бібліографічних видань, реферативних збірок, експрес-інформації,

інформаційних листків, оглядів). Основними *видами каталогів* у системі інформаційно-пошукового апарату бібліотек є такі:

1. *Систематичні каталоги*: містять картки на книги, у яких назви робіт розташовані за галузями знань, згідно з чинною класифікацією науки. У систематичних каталогах картки згруповані в логічному порядку за галузями знань. Послідовність розміщення карток відповідає визначеній бібліографічній класифікації – УДК.

2. *Абеткові каталоги*: містять картки на книги, розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи назв. За алфавітним каталогом можна встановити, які твори якого автора є в бібліотеці;

3. *Предметні каталоги*: містять картки з назвами творів з конкретних проблем і питань одного змісту. Предметний каталог концентрує близькі за змістом матеріали в одному місці, що дуже зручно для дослідника. Ключем до каталогів бібліотеки є бібліографічні покажчики. Вони можуть бути різними за своїм завданням, змістом і формою.

4. *Картотеки дисертацій та авторефератів*, систематичні картотеки статей із періодичних та продовжуваних видань, різноманітні бібліографічні й довідкові видання (посібники і покажчики з окремих тем і розділів).

Слід також виявити основні періодичні видання з вибраної проблематики. При виборі основних матеріалів слід звернутися до покажчиків статей, опублікованих протягом календарного року та розміщених у кінці останнього номера журналу за кожний рік видання.

Далі доцільно створити свою картотеку (або список) літературних джерел з теми. Добре складена картотека (список) навіть при побіжному перегляді назв джерел допомагає охопити тему загалом. На її основі можна вже на самому початку дослідження уточнити структуру дисертації.

Перегляду повинні підлягати всі види джерел, зміст яких пов'язаний з темою дисертації. До них належать матеріали, опубліковані в різноманітних вітчизняних і зарубіжних виданнях; неопубліковані документи (звіти про науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські роботи, дисертації, депоновані рукописи, звіти фахівців про міжнародні відрядження, матеріали закордонних фірм та ін.), офіційні документи.

Визначення стану вивченості теми доцільно розпочинати з ознайомлення з *інформаційними виданнями*, які містять оперативні систематизовані відомості про документи (опубліковані, неопубліко-

вані), найсуттєвіші сторони їх змісту. Інформаційні видання, на відміну від звичайних бібліографічних посібників, містять не лише відомості про надруковані праці, а й ідеї та факти, що вони транслюють. Крім оперативності, їх характеризують новизна поданої інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Інформаційні видання охоплюють усі галузі науки. Їх випускають інститути, служби науково-технічної інформації міністерств і відомств, деяких наукових установ, центри інформації, бібліотеки. Збір та обробку цих матеріалів в Україні здійснюють Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського й інші бібліотечно-інформаційні й архівні установи загальнодержавного або регіонального рівня. Важливими джерелами наукової інформації також є архівні установи України: державні, відомчі та поточні архіви.

Названі вище установи й організації видають довідкову літературу трьох видів: бібліографічну, реферативну та оглядову.

Бібліографічні видання містять упорядковану сукупність бібліографічних записів, показують, що видано з питання, яке цікавить спеціалістів. Бібліографічні описи виконують дві функції: 1) сповіщають про появу документа (сигнальна функція) і 2) повідомляють необхідні відомості про його місцезнаходження (адресна функція). З бібліографічних записів укладають покажчики та бібліографічні списки.

Бібліографічні покажчики найчастіше є сигнальними та складаються з переліку бібліографічних записів, часто без анотацій і рефератів. Ці видання максимально повно інформують про вихід у світ вітчизняної і зарубіжної літератури, їх характеризує оперативність підготовки за порівняно короткий термін від часу виходу публікації до відображення її в покажчику.

Допомогу в пошуку джерел надають *реферативні видання*, що містять публікації рефератів, які включають скорочений виклад змісту первинних документів (або їх частин) з основними фактичними відомостями та висновками. До реферативних видань належать:

- реферативні журнали;   – експрес-інформації;
- реферативні збірники;   – інформаційні листівки й ін.

При відборі джерел дослідники мають звернути особливу увагу на видання Книжкової палати України: бібліографічні покажчики

«Літопис книг», «Літопис газетних статей», «Літопис журнальних статей», «Літопис нот», «Літопис образотворчих видань», «Літопис рецензій», «Нові видання України», «Періодичні та продовжувані видання» та ін.

Для прискорення відбору потрібної інформації в Україні створена загальнодержавна *служба науково-технічної інформації* (НТІ). Вона включає: Український інститут НТІ, галузеві інформаційні центри, інформаційні центри в НДІ, відділи НТІ в НДІ, конструкторських бюро на підприємствах.

Поряд з інформаційними виданнями органів науково-технічної інформації для інформаційного пошуку слід використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, бази й банки даних, інтернет.

Документальні інформаційні потоки досліджують за допомогою використання банку даних. *Банк даних* – певна сукупність програмних, організаційних, технічних засобів, призначених для централізованого накопичення і багатоцільового використання інформації, яка систематизована та сконцентрована в певному місці (у пам'яті ЕОМ, бібліотеці, каталогах, картотеці). Його ядром є база даних. *База даних* – іменована сукупність інформаційних одиниць у певній предметній сфері. Функціонування цієї бази забезпечується сукупністю мовних і програмних засобів, що мають назву системи управління базою даних. База даних сприяє формуванню бази знань. *База знань* – сукупність систематизованих основних відомостей, що належать до певної галузі знань і зберігаються в пам'яті ЕОМ. У ній виокремлюються дві відносно самостійні частини: знання про певну галузь у вигляді термінів і законів, стверджень; конкретні факти, що описують цю галузь. База знань, своєю чергою, сприяє розвитку бази даних.

3.4. Пошук в інтернеті та робота з автоматизованими інформаційно-пошуковими системами

Вивчення наукових інформаційних потоків дає можливість планувати, прогнозувати тенденції розвитку науково-інформаційної діяльності і її вдосконалення. Незамінним при цьому є інформаційний простір інтернету. Нині особливої ваги набувають архівні ресурси в цій мережі, а особливо такі їх форми, як бази даних з пошуковим апа-

ратом, електронні довідники різноманітних жанрів і видів: путівники, фондів й тематичні каталоги тощо, цифрові зображення документів.

Всесвітня мережа «Інтернет» надає дослідникові можливість доступу до баз даних різного рівня та спрямування, забезпечуючи при цьому високу ефективність і швидкість пошуку необхідної інформації. Дані пошуку можуть бути використані безпосередньо, однак частіше вони слугують сходинкою (ключем) до виявлення первинних джерел інформації, якими є наукові праці (монографії, збірники) та інші необхідні для наукової роботи видання.

Серед документаційних сервісів інтернету сьогодні ключову роль відіграє Вікіпедія, яка є водночас і системою накопичення реферативної бази даних про документи, і величезною збіркою нових документів довідково-аналітичного характеру.

Входження до інформаційного простору інтернету дає змогу отримати інформацію з вебсайтів бібліотек, зокрема каталогів бібліотечних фондів, спеціальних каталогів (дисертацій, авторефератів, картотеки журнальних статей тощо). Інформація з мережі «Інтернет» має такі ознаки, як: доступність, актуальність, оперативність.

З розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі «Інтернет» активно формується середовище об'єктів цифрової цивілізації, що створили світ віртуальної реальності, яка має безмежні можливості доступу та використання. Цьому активно сприяють електронні бібліотеки, цифрові архіви, електронні засоби масової інформації тощо.

Сьогодні ця масштабна робота набуває нової якості у зв'язку із входженням суспільства в цифрову еру, коли документальний ресурс і відповідний науково-довідковий апарат активно інтегруються як в український інформаційний простір, так й у світову мережу. Провідні національні бібліотеки України активно створюють цифрові проекти, які є цінним архівом і ресурсом, що забезпечує інформаційними джерелами науку, освіту та культуру.

Розвиток бібліотек у мережевому середовищі передбачає розширення доступу до контенту, просування його в те середовище, де знаходиться користувач. Ця парадигма відображає сучасний погляд на зміну ролі бібліотеки як соціального та культурного інституту.

Такі реалії сучасного цифрового світу уможливили реалізацію ідеї створення колективом Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського інтегрованого ресурсу «Електронна Україніка» – зве-

деного бібліографічного та цифрового ресурсу всієї документальної спадщини України з організацією доступу до науково-довідкових, бібліографічних і текстових ресурсів, репрезентації оригіналів документів у цифровому форматі з широкими можливостями представлення на сайтах бібліотек та архівів, наукових установ у глобальній світовій мережі.

Накопичений досвід формування ресурсу рукописної та книжкової спадщини України дав змогу НБУВ виокремити й розвивати проєкт «Книжкові пам'ятки України» та пов'язати його з реалізацією завдань формування Державного реєстру національного культурного надбання. База даних проєкту «Книжкові пам'ятки України» спрямована на науково-бібліографічну реєстрацію пам'яток і є доступною на порталі НБУВ у тематичному блоці «Історико-культурні ресурси». Органічним доповненням є Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини, яка містить унікальні пам'ятки з фондів НБУВ, що полегшує завдання ідентифікації та атрибуції книжкових пам'яток для регіональних бібліотек України.

У Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого створений інтегрований ресурс електронної бібліотеки «Культура України». В його основу покладено інтегровану модель, яка означає, що в єдиному технологічному середовищі учасники проєкту об'єднують свої ресурси шляхом надання повних текстів оцифрованих видань відповідно до профілю комплектування, визначених форматів, технічних та уніфікованих вимог до контенту. До складу електронної бібліотеки входять ресурси, що фізично зберігаються у фондах бібліотек, музеїв та інших закладів культури й ті, що надали автори за договором на право використання об'єкта авторських прав. Електронна бібліотека «Культура України» органічно входить до системи електронних ресурсів бібліотеки й пов'язана з електронним каталогом, за допомогою якого можна перейти до ресурсів електронної бібліотеки. Вона є складовою частиною Зведеного каталогу оцифрованих видань – інтегрованого інформаційного ресурсу, що містить інформацію про цифровий контент, вироблений публічними бібліотеками України. Створення Зведеного каталогу оцифрованих видань дало змогу об'єднати інформацію про всі наявні в публічних бібліотеках переведені в цифрову форму видання. Цей каталог має загальнонаціональний статус з вільним доступом.

Досвід створення цих електронних бібліотек, формування і використання їх інформаційних ресурсів сприяє окресленню єдиного

інформаційного простору та наближає Україну до формування загальнодержавного цифрового культурологічного консолідованого ресурсу, аналогічного тим, які підтримуються і функціонують у багатьох країнах світу як пріоритет державної культурної політики.

Важлива роль у дослідженнях наукової інформації належить наукометрії, яка здійснює статистичні дослідження структури та динаміки масивів і потоків наукової інформації. Завдання наукометрії вирішують спеціалізовані інститути й інформаційні служби, які створюють наукометричні бази даних для відстеження цитованості наукових публікацій, опублікованих у наукових виданнях, дослідження публікаційної активності та цитованості авторів наукових праць.

Наукометрична база даних – це також пошукова система, яка формує статистику, що характеризує стан і динаміку показників за-требуваності, активності й індексів впливу діяльності окремих вчених і дослідницьких організацій. Наукометричні показники застосовують для оцінювання ефективності наукової діяльності з використанням як якісних, так і кількісних оцінок. Основу якісних оцінок становлять висновки експертів. Кількісні оцінки базуються на опублікованих даних і патентній інформації: це кількість публікацій, аналіз частоти їхньої цитованості (індекс цитування), індекс Гірша, імпакт-фактор наукового журналу, у якому роботи опубліковані, кількість отриманих вітчизняних та міжнародних грантів, стипендій, вітчизняних та іноземних премій, участь у міжнародному науковому співробітництві, складі редколегій наукових журналів.

Міністерством освіти і науки України у вимогах до опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 № 1220) установлено обов'язкові публікації в наукових фахових періодичних виданнях України та інших держав, які включені до наукометричних міжнародних баз даних. Найавторитетнішими й найповнішими міжнародними базами даних є Web of Science (WoS) Філадельфійського інституту наукової інформації корпорації Thomson Reuters та Scopus, видавничої корпорації Elsevier. Їхня діяльність спрямована на вивчення наукової активності країн (вчених, організацій) за бібліометричними показниками, а показники враховують у різних міжнародних і національних рейтингових системах.

Отже, наукова інформація збагачує уявлення про наукові комунікації загалом і забезпечує нові якісні можливості в науково-

дослідній роботі здобувачів наукового ступеня доктора філософії. Вміння оперативно знаходити й опрацьовувати потрібну інформацію з теми дослідження через бібліотечно-інформаційні установи, загальнодержавні служби науково-технічної інформації з використанням сучасних інформаційних технологій є досить важливим і відповідальним етапом наукового дослідження. Ефективність і швидкість пошуку наукової інформації з безмежними можливостями доступу та використання забезпечує глобальна світова мережа «Інтернет» та активне формування середовища об'єктів цифрової цивілізації, насамперед електронних бібліотек та цифрових архівів. Важлива роль у пошуку й дослідженнях структури та динаміки масивів і потоків наукової інформації належить наукометрії, яку здійснюють наукові бази даних, найавторитетнішими з яких є Web of Science і Scopus.

Питання для самоконтролю

- 1. Вкажіть значення і роль наукової інформації для дослідження.*
- 2. Розкрийте принципи формування наукової інформації.*
- 3. Означте методи пошуку та збору наукової інформації.*
- 4. Назвіть основні джерела наукової інформації.*
- 5. Окресліть методи роботи з бібліотечними й архівними фондами.*
- 6. Назвіть основні бібліотеки, архіви, у яких маєте намір працювати з теми дисертації.*
- 7. Охарактеризуйте види бібліотечних каталогів.*
- 8. опишіть методу пошуку в інтернеті та роботи з автоматизованими інформаційно-пошуковими системами.*
- 9. Охарактеризуйте стан розвитку електронних бібліотек в Україні.*
- 10. Які перспективи формування в Україні загальнодержавного цифрового культурологічного консолідованого ресурсу?*

Рекомендовані джерела до розділу 3 (з переліку рекомендованих джерел): 7, 9, 10, 14, 17–19, 22, 23, 28, 31–33, 40, 41, 49, 54, 55, 57, 63, 65, 66, 72.

Розділ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ РОБОТИ З НАУКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

Ключові питання розділу

- 4.1. Вивчення літературних джерел як форма наукової роботи.
- 4.2. Завдання та методи роботи з науковою літературою.
- 4.3. Основні завдання огляду літератури в науковому дослідженні.
- 4.4. Аналіз наукової літератури та його функції.

4.1. Вивчення літературних джерел як форма наукової роботи

Наукові дослідження базуються на досягненнях, зокрема, зафіксованих у літературі. Важливим елементом дослідницької роботи є цілеспрямований аналіз наукової літератури.

Вивчати з погляду науки – означає бути об’єктивним. Не можна відкидати факти тільки тому, що їх складно пояснити або знайти їм практичне застосування. У науці мало встановити якийсь новий факт, важливо дати йому пояснення з позиції сучасної науки, з’ясувати його загальнопізнавальне, теоретичне або практичне значення.

Накопичення наукових фактів у процесі вивчення літератури – завжди творчий процес, основу якого становить задум ученого, його ідея. У філософському визначенні ідея являє собою продукт людської думки, форму відображення дійсності. Ідея відрізняється від інших форм мислення і наукового знання тим, що в ній не лише відображено об’єкт вивчення, але й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

Ідеї народжуються з практики, спостереження навколишнього світу та потреб життя. У їх основі – реальні факти та події. Життя висуває конкретні завдання, але не завжди відразу знаходяться продуктивні ідеї для їх розв’язання. Тоді на допомогу приходить спроможність дослідника виявити з літератури, яку він вивчає, новий, зовсім не звичний аспект розгляду завдання, котре тривалий час не вдавалося вирішити. Хоча в науці й відомі випадкові відкриття, проте пі-

знання, що ґрунтується на вивченні наукової літератури, дає змогу усвідомити та всебічно розкрити досліджуваний предмет.

Вивчення наукової літератури з теми дослідження потрібно розпочинати відразу після розробки ідеї, тобто задуму наукового дослідження, котрий знаходить своє відображення в темі та плані дисертації. Це дає змогу цілеспрямовано шукати літературні джерела за обраною темою і краще опрацювати матеріал, опублікований у розвідках інших учених, бо витoki проблемних питань майже завжди закладені в попередніх дослідженнях.

Вивчаючи наукову літературу, дисертант має змогу:

- розібратися в тому, що вже написано, зроблено попередниками, визначити актуальність і рівень розроблення проблеми, виявити досягнення і недоліки, утвердитися в правильності вибору напрямку дослідження та основних його аспектах, прояснити, що ще не зроблено і що належить зробити самому дисертантові;

- визначити основні тенденції в поглядах фахівців на проблему, з'ясувати те, що можна творчо запозичити з робіт інших авторів і як його використати у своїй роботі: для порівняння, протиставлення, розвитку, перевтілення тощо;

- віднайти числові показники, відомості, факти, які будуть потрібні для ілюстрації дисертації, здійснення розрахунків, оцінок тощо;

- поповнити бібліографічний список робіт з теми дисертації, що потребує хоч би побіжного ознайомлення із цими працями;

- глибоке вивчення літератури з теми забезпечить достовірність висновків науковця, зв'язок його концепції із загальним розвитком науки.

4.2. Завдання та методи роботи з науковою літературою

Основними завданнями роботи з науковою літературою є:

- ознайомлення з матеріалами за темою дослідження, їх класифікація, відбір найцінніших досліджень, основних, фундаментальних робіт, базових результатів;

- виявлення основного кола науковців, які досліджували тему, вивчення їх внеску в розробку проблеми;

- виявлення найцікавіших, але не достатньо висвітлених напрямів, які могли б розширити дослідження;

– аналіз різних поглядів на вирішення проблем і надання оцінки, пропозицій, зауважень;

– формулювання основних напрямів дослідження: їх актуальності, кінцевої мети та завдань;

– окреслення невирішених питань.

У роботі з літературою виділимо такі етапи:

1) загальне ознайомлення з літературним джерелом за його змістом;

2) побіжний швидкий перегляд відібраної літератури та систематизація її відповідно до змісту роботи;

3) читання за послідовністю розміщення матеріалу;

4) вибіркове читання окремих фрагментів монографії, посібника дисертації, статті;

5) повторення прочитаного;

6) детальне вивчення;

7) виписування потрібного матеріалу, що стосується теми і є цікавим для формування тексту науково-дослідної роботи;

8) критичне оцінювання записаного, редагування та чистовий запис як фрагмент тексту майбутньої наукової роботи.

Рекомендації щодо методики роботи з науковою літературою:

1. При попередньому вивченні літератури здобувач ознайомлюється зі станом наукової розробки проблеми загалом і конкретного досліджуваного питання зокрема. При цьому слід опрацювати літературу не лише вузько, а й з більш широких, близьких до теми дисертації аспектів, щоб надати загальну характеристику напряму дослідження, окреслити його значення для розвитку науки й практики, визначити актуальність теми.

2. При вивченні літератури варто розуміти, що не можна використати всю інформацію, що в ній міститься, а лише ту, яка безпосередньо стосується обраної теми. Отже, критерієм оцінювання прочитаного є можливість його використання в дисертації.

3. Деякі науковці вважають, що вивчення літератури з вибраної теми слід починати із загальних робіт, щоб мати уявлення про основні питання, близькі до теми дослідження, охопити якомога більше джерел, а потім поступово «відсіювати» зайві видання та вести пошук нової літератури. Досвід показує, що вивчення надмірного кола джерел призводить до надлишку інформації, на довгий час гальмує вирішення конкретної наукової проблеми (завдання) дисертації. Продуктивні-

шою є методика, за якою від самого початку роботи над дослідженням дисертант свідомо обмежує коло джерел, а вивчення починає саме з тих, що безпосередньо стосуються теми дисертації.

4. Добре, якщо вдало «зацепитися» за раніше виконану дисертацію, статтю, журнал, книгу, у яких є посилання на використану літературу. Далі відбувається ланцюгова реакція розгортання пошуку, у ході якого кожне нове джерело розширює коло уявлень про публікації з теми.

Порада: з дисертаціями із напрямку дослідження варто ознайомитися на початковому етапі дослідження. «Начитування» дисертацій суттєво прояснить бачення теми та завдань дисертації, розширить уявлення про джерела, які ще слід вивчати.

5. Прискорити відбір та аналіз літературних джерел допоможе чітка орієнтація здобувача на основні розділи та підрозділи дисертації, у котрих мають бути вирішені конкретні завдання дослідження в межах головної мети. Можна розробити деталізований питальник у межах кожного завдання, з тим щоб послідовно отримати відповіді на питання, які потребують вирішення.

6. Методика читання наукової літератури суттєво відрізняється від читання художньої літератури. Розрізняють два види читання: «швидке» і «повільне». Перше – дає змогу дослідникові відповісти на запитання, чи варто цю книгу або статтю уважно читати. Друге – передбачає поглиблене вивчення джерел з переходом від простого матеріалу до складного, від книг до статей, від вітчизняних джерел до зарубіжних. Кожну статтю чи монографію слід читати вдумливо, робити нотатки. Якщо є власний примірник або ксерокопії журналу, книги, статті, то можна робити позначки на полях. Це суттєво полегшить подальший аналіз літератури.

7. При роботі з літературою обов'язково слід робити виписки, анотації і конспекти, за допомогою яких виділяти найбільш цінну інформацію, стисло викладати зміст інформації. Потрібно ретельно стежити за оформленням виписок, щоб можна було ними користуватись у майбутньому. Частина отриманих відомостей не буде застосована в роботі, тому потрібен їх ретельний відбір та оцінка: варто виписувати ідеї, які можуть стати базовими, загальними щодо теми дисертації (що спільного і відмінного в підходах учених), фіксувати точне визначення понять, термінів. Краще записати більше, бо заздалегідь не завжди відомо, що з цього матеріалу може знадобитися, а повторний пошук – зайва втрата часу.

При опрацюванні чужих думок варто фіксувати власні ідеї, що виникли в результаті ознайомлення з працями інших авторів. Це слугуватиме основою для набуття нового знання.

Дієвим є такий спосіб виписок: сторінку ділять навпіл вертикальною рискою. З лівої сторони роблять виписки з прочитаного, а з правої – свої зауваження, виділяючи підкресленнями слова чи речення, що мають особливо важливе значення. Тут же можна занотовувати бібліографічний опис джерел, а також вказувати розділ і підрозділ дисертації, до яких можуть бути віднесені ці виписки.

Велике значення має обробка записів у міру їх накопичення. Тут потрібно виявити максимальну організованість. За систему зберігання записів можна взяти план дисертації. Корисно для кожного її розділу завести окрему папку, куди складати всі виписки стосовно цього розділу в послідовності, що відповідає викладенню матеріалу. Потім увесь матеріал треба систематизувати, тобто розмістити відповідно до плану, вилучити зайве: повтори, малоцінну інформацію. Подальша обробка матеріалу повинна дати відповідь на питання щодо повноти зібраної інформації, чи достатньо її для роботи.

8. Дослідник має виробити систему умовних позначок при роботі з літературою: знаки схвалення окремих висловів у тексті (підкреслення, знаки оклику); знаки нерозуміння, заперечення – хвилясте підкреслення, запитальні знаки, слова: для чого? як? звідки це? або посилання на іншу сторінку тексту; знаки доповнення для фіксування додаткової інформації, пропозицій читача (пунктирна лінія, записи типу: «див. також»).

9. При вивченні літератури потрібно виробити систему накопичення відомостей (про публікації, анотації, цитування, витяги текстів, складання словника нових термінів тощо). Важливо вести словник термінів з метою уточнення поняттєвого апарату дослідження, аналізу термінів і понять, які застосовували різні вчені, порівняння з тими, що сформульовані в державних стандартах, енциклопедіях, словниках як загальних, так і галузевих. Довільне, необґрунтоване визначення окремих термінів і понять призведе до їх некоректного використання та не відповідатиме їх науковому тлумаченню. Термінології дослідження слід приділяти особливу увагу. Це важливо тому, що в кожній науці своя наукова мова, а терміни та поняття в побутовій мові часто не відповідають їх науковому тлумаченню.

10. Важливо володіти методикою цитування. Цитати використовують для того, щоб без перекручень передати думку автора пер-

шоджерела, для ідентифікації поглядів при порівнянні різних підходів тощо. Відповідно до їх змісту, автор дисертації здійснює аналіз і синтез, будує систему обґрунтованих доказів. Органічно вплетені в текст, вони становлять невід'ємну його частину. На основі їх змісту можна сформулювати систему переконливих доказів, потрібних для об'єктивної характеристики явища. Варто наголосити, що вивчають літературу не для запозичення матеріалу, а для обдумування знайденої інформації і вироблення власної концепції. Цитати ж використовують для підтвердження окремих суджень, які висловлює здобувач, з посиланням на авторитетне джерело.

При цитуванні джерел слід дотримуватися таких правил:

- текст цитати має починатися і закінчуватися лапками. Цитату потрібно наводити в граматичній формі, у якій вона подана в джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання;

- цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручень думок автора;

- кожному цитату необхідно супроводжувати посиланням на джерело;

- при непрямому цитуванні (переказі, викладі думок інших авторів своїми словами), що дає змогу значно економити текст, у викладі думок автора слід бути максимально точним, коректним щодо оцінювання його результатів і робити відповідні посилання на джерело;

- цитування має бути ні надмірним, ні недостатнім, бо це погіршує якість наукової праці: надмірне цитування створює враження компліятивності праці, а недостатнє – знижує наукову цінність викладеного матеріалу;

- використання цитат має визначатися потребами розробки теми дисертації та органічно «вписуватися» в її контекст;

- якщо треба продемонструвати ставлення автора дисертаційної праці до окремих думок з цитованого тексту, то після них у круглих дужках ставлять знак оклику або знак запитання, наприклад: (!), (?);

- якщо автор дисертаційної праці, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, то після виділеного тексту в круглих дужках зазначає спосіб виділення та вказує свої ініціали, наприклад: (курсив наш. – С.Л.), (підкреслено мною. – С.Л.), (розрядка моя. – С.Л.);

- коли використовують матеріали з монографій, оглядових статей, інших джерел, що мають велику кількість сторінок, тоді в посиланні слід точно вказати номери сторінок, ілюстрацій, таблиць джерела, на яке здійснено посилання в дисертації;

- посилання в тексті дисертації на джерела роблять згідно з їх переліком у квадратних дужках, наприклад «... у працях [1–7] ...»;

- допускається наводити посилання у виносках, при цьому його оформлення має відповідати бібліографічному опису за переліком посилань із зазначенням номера;

- в основному тексті або в заключних абзацах розділів рекомендовано давати посилання на особисті наукові праці здобувача, перелік яких наведено в списку публікацій здобувача за темою дисертації.

11. При роботі з науковою літературою слід обов'язково фіксувати повний бібліографічний опис джерел, з яких дослідник робить виписки. Не варто покладатися лише на пам'ять, а краще занотовувати зауваження, які виникли при роботі із джерелом. Важливо зазначити при цьому як загальний обсяг публікації, так і конкретну сторінку, на якій міститься виписаний (цитований) матеріал.

Варто враховувати, що кожна стаття, монографія містять посилання на попередні дослідження, що додатково збагачує ваш список використаних джерел.

4.3. Основні завдання огляду літератури в науковому дослідженні

На завершальному етапі роботи з літературою доцільно зробити аналіз та огляд літератури з теми дослідження. Ці два процеси тісно поєднані. Огляд літератури за темою здійснюють на основі аналізу.

Основні завдання огляду літератури:

- ознайомлення з матеріалами за темою дисертації, їх класифікація, відбір найцінніших досліджень, основних, фундаментальних робіт, базових результатів, що дасть змогу здійснити загальну характеристику предмета вивчення, визначити його значення для розвитку науки і практики;

- відбір найцікавіших досліджень, основних фундаментальних праць, найсуттєвіших результатів;

- виявлення основного кола науковців, які досліджували тему, вивчення їх внеску в розробку проблеми;

- виявлення напрямів вивчення, що не достатньо висвітлені та викликають інтерес;

- визначення мети й наукових завдань;

- виявлення і аналіз різних точок зору на вирішення проблеми;
- наведення переліку невирішених питань;
- формулювання плану наукового дослідження, основних розділів і підрозділів роботи;
- отримання початкового матеріалу для написання частини наукової роботи, складання переліку використаних у роботі літературних джерел.

Короткий критичний огляд літератури та порівняння з відомими розв'язаннями проблеми (наукового завдання) наводять у вступі до дисертації, щоб обґрунтувати актуальність і доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки. Огляд літератури за темою подають також у першому розділі основної частини дисертації при виборі напрямів дослідження. Якщо з певної проблеми здійснено багато важливих досліджень за тривалий час, науковий аналіз джерел має бути особливо глибоким і повним. Крім того, огляд літератури здійснюють для того, щоб не повторювати відомих позицій.

У тексті науково-дослідної роботи огляд літератури дасть змогу аргументовано представити такі складники дисертації:

- загальна характеристика галузі дослідження, її значення в науці, актуальність поставлених у ній завдань;
- класифікація основних напрямів дослідження у цій галузі, визначення напрямів, які практично використовують, і таких, які перебувають у стадії розробки, відображення різних поглядів на розв'язання наукової чи науково-практичної проблеми;
- детальний виклад результатів дослідження за кожним розділом класифікації, опис використаних методів, результатів теоретичних та експериментальних досліджень, критичний аналіз цих матеріалів з пропозиціями й зауваженнями, перелік основних невирішених завдань, у кінці кожного розділу – висновки.

4.4. Аналіз наукової літератури та його функції

Важливим у роботі над дисертацією є аналіз наукової літератури. Його здійснюють, як правило, на завершальному етапі вивчення, оскільки тоді стає можливим: аргументувати помилковість поглядів певних учених, встановити значення дослідження для розвитку науки, порівняти отримані результати з висновками інших дослідників,

визначити загальні тенденції в науці, підтвердити актуальність теми, достовірність фактів і теоретичних висновків здобувача, визначити науковий напрям, який потребує подальшого вивчення.

У дисертації аналіз наукової літератури виконує такі функції:

- 1) виявляє здобутки науки, її досягнення і недоліки;
- 2) сприяє визначенню основних тенденцій у поглядах фахівців на проблему з огляду на те, що вже зроблено в науці;
- 3) дає змогу окреслити актуальність, рівень розробленості проблеми, яку вивчає дослідник;
- 4) дає матеріал для вибору аспектів і напрямів дослідження, його мети й завдань, а також теоретичних побудов;
- 5) забезпечує достовірність результатів пошуків здобувача, визначає зв'язок його концепції із загальним розвитком теорії.

При аналізі літератури слід відбирати лише наукові факти. *Науковий факт* – це елемент, що становить основу наукового знання, відбиває об'єктивні властивості процесів та явищ. На основі наукових фактів визначають закономірності явищ, вибудовують теорії і виводять закони.

Наукові факти характеризуються такими властивостями, як-от: новизна, точність та об'єктивність, достовірність. *Новизна* наукового факту свідчить про принципово новий, до цього часу не відомий предмет, явище чи процес. Це не обов'язково наукове відкриття, але це завжди нове знання про те, що до цього часу було невідомим. Знання нових фактів розширює уявлення про реальну дійсність, збагачує можливості для її зміни, вдосконалення тощо.

При відборі фактів слід бути науково *точним* та *об'єктивним*. Не можна відкидати факти лише тому, що їх важко пояснити або практично застосувати. Особливо важливі ті з них, що підтверджують основну ідею, концепцію дослідника. Слід уважно вивчати наукові факти й для того, щоб вчасно внести корективи у свою дослідницьку позицію.

Достовірність наукових фактів значною мірою залежить від першоджерел. Недостовірні джерела призводять до хибних результатів наукових досліджень, відповідно до неможливості використати їх під час розв'язання практичних завдань. Тому в кожному конкретному випадку потрібно вибирати ті способи досліджень, які будуть відповідати поставленим завданням.

Очевидно, що офіційне видання державних або громадських організацій містить матеріали, точність яких має бути незаперечною.

Рівень достовірності наукових публікацій залежить від багатьох чинників, зокрема від цільового призначення та характеру інформації. Якщо зіставити між собою різні види публікацій, то за зменшенням рівня достовірності їх можна розмістити в такій послідовності: описи винаходів і патенти, монографії, наукові збірники статей, збірники матеріалів конференцій; науково-технічні, гуманітарні, інформаційні статті та ін.

Теоретична стаття в галузі гуманітарних наук значно більше, ніж науково-технічна, насичена роздумами, порівняннями, словесними доказами. Достовірність її змісту залежить від об'єктивності використаної інформації. Важливе значення при цьому має позиція автора, його світогляд. Залежно від цього стаття поряд з об'єктивними науковими показниками може містити необґрунтовані тлумачення, помилкові положення, неточності. Важливо зважати на особливості таких статей, встановлювати істинність суджень автора статті й давати їм відповідну оцінку.

Про достовірність інформації можуть свідчити відомості про те, які результати наведено в публікації – завершеного чи незавершеного дослідження, а також науковий, професійний авторитет автора, його належність до тієї чи іншої наукової школи. Слід відбирати найавторитетніші джерела, що містять останні результати, точно вказувати, звідки взято інформацію. Однак при відборі матеріалів із літературних джерел слід підходити до них критично, незважаючи на рівень авторитетності автора.

Важливим є етап представлення в дисертації результатів огляду літератури з теми дослідження. Інколи в дисертації, монографії можна помітити примітивний аналіз літератури: коротко повідомляють, що в такій-то праці такий-то вчений виклав таку-то позицію, а другий – іншу. Хронологічний перелік того, хто і що сказав з того чи іншого приводу, не можна вважати науковим аналізом літератури. Недоцільно також анотувати працю з теми без викладу власної позиції дослідника.

Щоб уникнути цих помилок, слід уважно прочитати літературу й систематизувати погляди вчених у такому порядку:

- сутність явища чи процесу (позиція декількох авторів збігається в такому-то аспекті);
- зміст процесу чи явища (його компоненти, ланцюги, стадії, етапи розвитку);

- погляди вчених з приводу шляхів вирішення окресленої проблеми на практиці (хто і який напрям розробив);
- труднощі, виявлені в попередніх дослідженнях, що трапляються при практичному вирішенні завдання;
- умови ефективного розвитку явища чи процесу в цій галузі, які виділили вчені.

Аналіз наукової літератури потребує певної культури його подачі. Насамперед усі прізвиська авторів, які дотримуються єдиних поглядів з того чи іншого питання, вказують в алфавітному порядку. Адже важко визначити, котрий з учених зробив більший внесок у розробку питання. Алфавітний порядок підкреслює однакове ставлення дослідника до наукових концепцій учених, хоча здобувач може звернути увагу на те, що це питання вперше порушив такий-то вчений, що найбільший внесок у такий-то аспект науки зробив саме цей дослідник.

Неетично наводити конкретні докази правильності тих чи інших поглядів основоположників наукової думки, класиків конкретної галузі науки, оскільки істинність їх наукових ідей уже доведена всією історією науки. У дослідженні можуть бути використані висловлювання засновників наукової школи як вихідні положення. Можна зазначити, у зв'язку із чим у наші дні ті чи інші думки класиків науки стали особливо актуальними або набули іншого значення. Якщо здобувач не згоден з позицією попередників, то має обґрунтувати свою думку, представити докази неправильності, на його думку, підходів.

Отже, огляд, критичний аналіз та узагальнення наукової літератури дають змогу методологічно правильно визначити об'єкт і предмет дисертації, мету й наукові завдання дослідження, окреслити його актуальність, новизну та перспективи.

Питання для самоконтролю

- 1. Визначте основні завдання роботи з науковою літературою.*
- 2. Виділіть етапи роботи з науковою літературою.*
- 3. Виокреміть методичні прийоми роботи з науковою літературою.*
- 4. Сформулюйте правила цитування джерел у дисертації.*
- 5. Які завдання огляду наукової літератури з теми дослідження?*
- 6. Охарактеризуйте науковий факт як елемент наукового знання.*

7. Від чого залежить рівень достовірності наукових публікацій?
8. Як потрібно представляти в дисертації огляд літератури з теми роботи?
9. Для чого варто фіксувати виноски при опрацюванні джерел? Як можна їх робити?
10. Здійсніть аналіз наукової літератури з вашої теми дослідження.

Рекомендовані джерела до розділу 4 (з переліку рекомендованих джерел): 1, 5, 17–19, 22, 23, 27, 28, 35, 36, 40, 41, 56, 61, 66, 68, 69, 72.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА до змістового модуля І

Дати письмову відповідь на питання:

Варіант 1

1. Основні положення Закону України «Про вищу освіту».
2. Організація дослідницької роботи науковця.
3. Етапи роботи над науковим дослідженням.

Варіант 2

1. Нормативні та керівні документи Міністерства освіти і науки щодо підготовки і захисту дисертації на здобуття наукового ступеня.
2. Роль і місце інформації в науковому дослідженні.
3. Робота з бібліотечними та архівними фондами.

Змістовий модуль II

**РОБОТА
НАД НАУКОВИМ ТЕКСТОМ**

Розділ 5

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Ключові питання розділу

- 5.1. *Методологія наукових досліджень та її основні принципи.*
- 5.2. *Класифікація методів наукових досліджень.*
- 5.3. *Загальнонаукові методи як шлях теоретичного та емпіричного пізнання предмета дослідження.*
- 5.4. *Конкретнонаукові (спеціальні) методи наукових досліджень.*

5.1. Методологія наукових досліджень та її основні принципи

Будь-яке наукове дослідження – від творчого задуму до кінцевого оформлення наукової праці – виконують індивідуально. Проте можна визначити деякі загальні методологічні підходи до його проведення. Для дослідників-початківців важливо мати уявлення про методологію та методи наукової творчості, оскільки на перших кроках до оволодіння навичками наукової роботи найбільше виникає питань саме методологічного характеру. Передусім бракує досвіду у використанні методів наукового пізнання, застосуванні логічних законів і правил, нових засобів і технологій. Тому розглянемо ці питання докладніше.

Кожну наукову працю виконують за певними правилами, дотримання яких є гарантією її успіху. Принципи виконання наукового дослідження розглядає вчення методологія.

Методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про систему, правила мислення при створенні теорії науки; вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа, сукупність методів дослідження, що застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання.

Методологія виконує такі *функції*:

- визначає способи здобуття наукових знань, що відображають динамічні процеси та явища;
- наставляє, передбачає особливий шлях, на якому досягають певної науково-дослідницької мети;

- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчають;
- допомагає ввести нову інформацію до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, що базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Методологія наукових досліджень – це вчення про систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та здійснюється вибір пізнавальних засобів, методів, прийомів і способів дослідницької діяльності.

Методологічна основа дослідження, як правило, не є самостійним розділом дисертації або іншої наукової праці, однак від її чіткого визначення значною мірою залежить досягнення мети й завдань наукового дослідження.

Методологію як вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності поділяють на філософську, або фундаментальну, загальнонаукову та конкретнонаукову.

1. Філософська, або фундаментальна, методологія – це система діалектичних методів, які є найзагальнішими та діють на всьому полі наукового пізнання. Вона є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності, принципів, що й становлять методологію.

Відомо, що нові наукові результати та раніше накопичені знання перебувають у діалектичній взаємодії. Іноді забуте старе знову відроджується на новому науковому підґрунті, але в іншому, досконалішому вигляді.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства та мислення, розглянута в єдності з логікою і теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової і суперечної дійсності в усіх її проявах.

2. Загальнонаукова методологія. Її принципи використовують в усіх або в переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричинює критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчають.

До принципів цієї методології належать: історичний, термінологічний, системний (системно-функціональний, системно-діяльнісний,

системно-генетичний, системно-синергетичний), інформаційний, аксіологічний (ціннісний), пізнавальний (когнітивний), моделювання та ін. Розглянемо їх докладніше.

Історичний принцип (принцип історизму). Сучасне науково-теоретичне мислення намагається дійти до суті явищ і процесів, які вивчають. Перш ніж вивчати сучасний стан, необхідно усвідомити етапи розвитку певної науки або сфери практичної діяльності. Найкраще зі старого переходить у нове і надає йому сили й дієвості. У цьому зв'язку важливо вивчати історичний досвід, аналізувати історичні події, факти, оцінювати попередні теорії в контексті їх виникнення, становлення та розвитку. Це стає можливим за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні і розвитку, тобто при застосуванні історичного підходу.

Отже, історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей.

Термінологічний принцип. Будь-яке теоретичне дослідження потребує опису, аналізу й уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають. Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту й обсягу понять, встановлення взаємозв'язку та субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої базується дослідження. Вирішити це завдання допомагає метод термінологічного аналізу та метод операціоналізації понять. Визначати зміст понять потрібно з опорою на тлумачні словники та професійної лексики. Важливість цього принципу в тому, що кожне дослідження запроваджує в науковий обіг нові поняття і категорії.

Принцип системного підходу – принцип загальнонаукової методології, сутність якого полягає в комплексному вивченні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Згідно із системним підходом, *система* – це цілісність, що становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. Кожну конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як певну систему, що має множину взаємозумовлених елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад, структуру.

Системний принцип дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. У його межах розрізняють такі підходи: системно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний, системно-синергійний та ін.

Системно-функціональний підхід полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі.

Системно-діяльнісний підхід базується на категорії предметної діяльності людини (групи людей, соціуму загалом). Зазначений підхід вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її складників: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це створює можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності.

Системно-генетичний підхід полягає в розкритті умов зародження, розвитку і перетворення системи.

Системно-синергійний підхід передбачає імовірне бачення світу, базується на дослідженні нелінійних систем. Сутність синергетичного підходу полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, що перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. До сфери її вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи та бифуркації – нестійкі фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку.

Відносно новим принципом загальнонаукової методології є *інформаційний підхід*, суть якого полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі або суспільстві передусім виявляють найхарактерніші для нього інформаційні аспекти. Основу інформаційного підходу становить принцип інформаційності, згідно з яким: інформація є універсальною, фундаментальною категорією; практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; інформація є носієм смислу (змісту) всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві; всі наявні в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер; всесвіт – це широкий інформаційний простір, у якому функціонують і взаємодіють інформаційні системи різного рівня.

Усвідомлення всеосяжності інформації в природі та суспільних явищах стало об'єктивним чинником виникнення нового фундамен-

тального методу наукового пізнання – інформаційного підходу, який дає змогу дослідити об'єкти, процеси та явища з інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів.

Інформаційний підхід як фундаментальна методологія набуває все більшого поширення через об'єктивні чинники: «наскрізний» характер інформації, що проникає практично в усі галузі людської діяльності та супроводжує їх, стає однією з найважливіших категорій соціального розвитку; зростання обсягів інформації, вирішення проблем її доступності й ефективного використання; інформатизацію суспільства; розвиток інформаційної техніки й технологій; становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання. Останній чинник став імпульсом для обґрунтування документної, інформаційної та когнітивної парадигм дослідження.

Пізнавальні можливості інформаційного підходу полягають у тому, що предмет дослідження вивчають у контексті інформації, її численних виявів. У більш вузькому значенні інформаційний підхід означає ефективне використання пізнавального потенціалу інформаційної діяльності, що розглядають як сукупність процесів одержання, збирання, аналітико-синтетичної переробки, зберігання, пошуку та поширення інформації. Інформаційний підхід має значні евристичні можливості щодо вивчення специфіки інформаційних потоків (масивів, ресурсів, продуктів і послуг) та інформаційних потреб досліджуваної предметної галузі через знання законів, функцій, ознак, методів і засобів інформації як змісту повідомлень чи засобу соціальної комунікації (документної, інформаційної, когнітивної).

Аксіологічний (ціннісний) підхід базується на понятті цінності й дає можливість з'ясувати властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості та певного суспільства, а також ідеї і спонукання у вигляді норми й ідеалу.

Цінності – це перевага певних смислів і побудованих на цій основі способів поведінки. До цінностей суспільства належать лише ті позитивно значимі явища та їхні властивості, що пов'язані із соціальним прогресом. Фундаментальними є гуманістичні або загальнолюдські цінності: життя, здоров'я, любов, освіта, праця, творчість, краса тощо.

Системи цінностей є в кожній культурі, суспільстві, державі, професії, особистості. Аксиологічному осмисленню підлягають матеріальні і духовні цінності. Будь-який соціальний інститут, спираючись на цінності більш загального рівня, формує власні специфічні цінності: культурні, педагогічні, професійні й ін.

Пізнавальний (когнітивний) принцип пов'язаний із загальнофілософською теорією пізнання і є методологічною базою для багатьох наук; особливо ефективний у вивченні динаміки науки та її співвідношення із суспільством, в обґрунтуванні провідного значення знання в поведінці індивіда.

Слід мати на увазі, що для аналізу формування знання необхідне вивчення практичної і теоретичної діяльності людини в співвідношенні з її соціальним аспектом. У центрі досліджуваних проблем перебуває людина як член соціуму, представник етносу, психологічний суб'єкт, мовна особа, комунікант. Пізнавальний принцип у методології не має чітко окреслених меж, можливості його використання визначені специфікою галузі.

Принцип моделювання. За його допомогою вивчають ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому розумінню. Модель повинна мати суттєві риси оригіналу. Застосовують, якщо безпосереднє вивчення предметів, процесів, явищ не можливе або не доцільне, а його використання дає змогу пізнавати начебто недоступні процеси та явища, наочно уявляти, «наближувати» їх до дослідника.

3. Конкретнонаукова (частковонаукова) методологія – це сукупність ідей або специфічних принципів і методів, що становлять основу теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі і є базою для розв'язання конкретної дослідницької проблеми.

Пошуки методологічних основ дослідження здійснюють за такими напрямками: вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення конкретної галузі науки; аналіз наукових праць провідних учених, які одночасно із загальними проблемами своєї галузі досліджували питання цієї галузі; узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали цю проблему; проведення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї; аналіз концепцій у цій сфері наукової і практичної діяльності українських учених і практиків; вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків.

5.2. Класифікація методів наукових досліджень

Метод (зр. *methodos*) – спосіб пізнання, дослідження, підходи до вивчення явищ природи й суспільного життя. У найбільш загальному розумінні метод – це шлях наукового пізнання до встановлення істини, спосіб досягнення поставленої мети й завдань дослідження. Вибір конкретних методів дослідження зумовлений характером фактичного матеріалу, умовами та метою конкретного дослідження.

Класифікація методів завжди умовна, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу. Розрізняють всезагальний, загальнонаукові та конкретнонаукові методи.

Всезагальний метод (метод матеріалістичної діалектики) – це метод пізнання світу й конкретних об'єктів у ньому. Головні риси методу полягають у тому, що об'єкти, процеси, явища розглядають: у взаємообумовленості та взаємозв'язку; у динаміці та розвитку; у перетворенні постійних кількісних змін у докорінні якісні, які спричинюють різкі переходи від одного стану до іншого у властивих внутрішніх протиріччях, боротьбі протилежностей. Всезагальний метод потрібно враховувати передусім при вирішенні проблем у фундаментальних дослідженнях, а загалом – при дослідженнях в усіх галузях науки.

5.3. Загальнонаукові методи як шлях теоретичного та емпіричного пізнання предмета дослідження

Розвиток науки відбувається на основі широкого використання саме загальнонаукових методів, що об'єднують широкий спектр методів як теоретичних, так й емпіричних (прикладних) досліджень. Загальнонаукові методи пізнання умовно ділять на три групи:

1 – методи теоретичного дослідження: історичний, системний, ідеалізації, формалізації, аксіоматичний, гіпотеза та припущення тощо;

2 – методи емпіричного дослідження: аналіз змісту джерел, спостереження, порівняння, вимірювання, опитування, тестування та ін.;

3 – методи, що можуть бути застосовані на теоретичному й емпіричному рівнях дослідження: абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін.

Розглянемо першу групу загальнонаукових методів – *методи теоретичного дослідження*.

Теорія – це система знань, котра описує і пояснює сукупність явищ певної частини дійсності і зводить відкриті в цій галузі закони до єдиного об'єднувального початку (витоку). До нової теорії висувають такі вимоги: а) адекватність наукової теорії описуваному об'єкту, що дає змогу у визначених межах замінювати експериментальні дослідження теоретичними; б) повнота опису певної галузі дійсності; в) потреба пояснити взаємозв'язки між різними компонентами в межах самої теорії. Наявність зв'язків між різними положеннями теорії забезпечить перехід від одних тверджень до інших; г) брак внутрішньої несуперечливості теорії та відповідність її дослідним показникам.

Теорія має бути евристичною, конструктивною і простою. Евристичність теорії віддзеркалює її можливості передбачувати та пояснювати. Конструктивність теорії полягає в можливості простої, здійснюваної за певними правилами перевірки основних її положень, принципів і законів. Простота теорії досягається запровадженням узагальнених законів скорочення і стиснення інформації за допомогою спеціальних символів.

Теоретичні дослідження – це висунення і розвиток наукових гіпотез і теорій, формулювання законів та виведення з них логічних наслідків, зіставлення різних гіпотез і теорій. Методологія теоретичних досліджень передбачає застосування історичного методу, системного підходу, ідеалізації, формалізації, аксіоматичного методу, гіпотези та припущення тощо.

Історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Цей метод дослідження використовують переважно в суспільних науках. У прикладних – застосовують, приміром, при вивченні розвитку і формування тих чи інших галузей науки й техніки.

Системний підхід полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), вивченні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. З огляду на цей принцип треба дослідити кожен елемент системи в його зв'язку з іншими елементами, виявити вплив властивостей окремих частин системи на її поведінку загалом.

Ідеалізація – це конструювання подумки об'єктів, які не існують насправді або практично не здійсненні (наприклад абсолютно тверде

тіло, абсолютно чорне тіло, лінія, площина). Мета ідеалізації – позбавити реальні об'єкти деяких притаманних їм властивостей і наділити (подумки) ці об'єкти певними нереальними й гіпотетичними властивостями. При цьому мети досягають завдяки: а) багатоступінчатому абстрагуванню (наприклад абстрагування від товщини призводить до поняття «площина»); б) переходу подумки до кінцевого випадку в розвитку якоїсь властивості (абсолютно тверде тіло); в) простому абстрагуванню (рідина, що не стискується). Будь-яка ідеалізація правомірна лише в певних межах.

Формалізація – метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі за допомогою штучних мов, наприклад мовою математики. Переваги формалізації: а) вона забезпечує узагальненість підходу до розв'язання проблем; б) символіка надає стислості та чіткості фіксації значень; в) однозначність символіки (немає багатозначності звичайної мови); г) дає змогу формувати знакові моделі об'єктів та замінювати вивчення реальних речей і процесів вивчення цих моделей.

Аксиоматичний метод – метод побудови наукової теорії, за якою деякі твердження приймають без доведення, а всі інші знання виводять з них відповідно до певних логічних правил.

Гіпотеза та припущення. У становленні теорії як системи наукового знання найважливішу роль відіграє гіпотеза. Гіпотеза є формою осмислення фактичного матеріалу, переходу від фактів до законів.

Розвиток гіпотези відбувається за трьома стадіями: а) накопичення фактичного матеріалу і висловлювання на його основі припущень; б) формування гіпотези, тобто виведення наслідків зі зробленого припущення, розгортання на його основі прийнятної теорії; в) перевірка отриманих результатів на практиці і на її основі уточнення гіпотези. Якщо під час перевірки наслідок відповідає дійсності, то гіпотеза перетворюється на наукову теорію.

На основі гіпотези відбувається систематизація раніше накопичених знань і здійснюється пошук нових наукових результатів: у цьому сутність і призначення гіпотези як форми розвитку науки. Гіпотезу висувають з надією на те, що вона, коли не цілком, то хоча б частково, стане достовірним знанням.

Друга група загальнонаукових методів – *методи емпіричного рівня дослідження* – це методичні прийоми, за якими здійснюють емпіричні дослідження, які формуються на основі загальнонаукових

методів і відображають особливості тієї науки, задля якої вони створені. До них відносяться: метод критичного аналізу змісту джерел, спостереження та порівняння конкретних явищ, експеримент, групування, класифікація, опис результатів дослідження та експерименту, впровадження їх у практичну діяльність.

Метод критичного аналізу джерел – метод, що використовують на початковому етапі дослідження і який охоплює широке коло матеріалу. Аналіз документів може бути якісним і кількісним. Якісний аналіз передбачає опис документів, їх класифікацію та інтерпретацію. Кількісний аналіз дає змогу встановити частоту використання певних термінів, виступів окремих персоналій, висловлених ідей тощо. Успішність цього методу залежить від точності визначення одиниці аналізу, конкретності початкової позиції дослідника та мети його пошуку.

Спостереження – це систематичне, цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, які є об'єктами дослідження. Як метод наукового пізнання спостереження дає можливість одержувати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень. Емпірична сукупність стає основою попередньої систематизації об'єктів реальності, роблячи їх початковими об'єктами наукового дослідження.

Спостереження мусить відповідати таким вимогам: передбачуваності заздалегідь (спостереження проводять для певного, чітко поставленого завдання); планомірності (виконують за планом, складеним відповідно до завдання спостереження); цілеспрямованості (спостерігають лише за певними сторонами явища, котрі викликають інтерес при дослідженні); вибіркості (спостерігач вибирає потрібні об'єкти); системності (спостереження ведуть безперервно або за певною системою); активності (спостерігач активно шукає потрібні риси, явища).

Порівняння – це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження спільного для двох або більше об'єктів дослідження. Метод порівняння буде плідним, якщо при його застосуванні виконати такі вимоги: порівнювати лише такі явища, між якими може існувати певна об'єктивна спільність; порівняння здійснювати за найсуттєвішими ознаками досліджуваного явища.

За допомогою порівняння інформацію стосовно об'єкта здобувають двома шляхами: а) безпосередній результат порівняння (первинна інформація); б) результат обробки первинних показників (вторинна або похідна інформація).

Різні об'єкти чи явища можуть порівнювати безпосередньо або опосередковано через їх зіставлення з будь-яким іншим об'єктом (еталоном). У першому випадку звичайно отримують якісні результати (більше – менше, вище – нижче). Порівняння ж об'єктів з еталоном надає можливість отримати кількісні характеристики. Такі порівняння називають вимірюванням.

Вимірювання – це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Вимірювання передбачає наявність таких основних елементів: об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання. Вимірювання розвинулося з операції порівняння, проте воно більш потужний та універсальний пізнавальний засіб.

Експеримент – це такий метод вивчення об'єкта, за яким дослідник активно й цілеспрямовано впливає на нього завдяки створенню штучних умов або використанню природних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості. Експеримент проводять у таких випадках: при спробі виявлення раніше не відомих властивостей об'єкта; при перевірці правильності теоретичних побудов; при демонструванні явища. У процесі експерименту можна вивчати явище «в чистому вигляді», звільнившись від побічних факторів, що затіняють основний процес; в експериментальних умовах можна дослідити властивості об'єктів. Експеримент можна повторювати стільки разів, скільки це потрібно.

Опитування – група методів, що охоплює бесіду, інтерв'ю, анкетування. За допомогою опитування дослідник дізнається про судження, мотиви дій, потреби, інтереси, погляди, смаки респондентів. Ефективність отримання усних і письмових висловлювань залежить бажання опитуваних відповідати на поставлені запитання та від їх готовності спілкуватися з дослідником на певну тему: доброзичлива атмосфера буде спонукати до результативного спілкування.

Під час *бесіди* опитуваний і дослідник є активними учасниками діалогу, у якому відбувається взаємний обмін думками. Бесіду проводять у вільній формі. Дослідник лише визначає загальну тему, основні етапи та межі її обговорення, окреслює центральні питання і робить припущення щодо можливих результатів опитування.

Інтерв'ю є системою заздалегідь підготовлених запитань, які дослідник ставить опитуваному, утримуючись від власних коментарів. Так інтерв'юєр не впливає на думку свого співрозмовника. За кі-

лькістю учасників виділяють індивідуальне та групове інтерв'ю, у якому одночасно беруть участь кілька опитуваних. Інтерв'ю проводять у випадках, коли виникає проблема порівняти різні підходи до обраної проблеми, провести її дискусійне обговорення. За формою інтерв'ю буває стандартним (відбувається суворо за розробленим текстом), творчим (дозволяє певну свободу запитань і відповідей на них), глибоким (межує з особистісно-довірливою бесідою).

Анкетування можна проводити у вигляді письмового опитування. Види анкетування групують за кількома ознаками: за кількістю охоплення опитуваних (повне й вибіркоче); за характером спілкування (особисте та заочне); за формою здійснення (групове й індивідуальне); за способом вручення анкет (поштове та роздавальне).

Структура анкети, як правило, складається з трьох складових: вступу, основної та демографічної частин. Вступ містить звернення до респондента, у якому зазначено наукову установу, яка проводить дослідження, завдання анкетування, гарантії анонімності відповідей, правила заповнення анкет. Вступна частина складається з низки запитань, які дають інформацію про певні факти, події, мотиви, думки, оціночні судження респондентів стосовно досліджуваної проблеми. Запитання основної частини анкети поділяють на такі види: відкриті, закриті та напівзакриті; прямі й непрямі. Демографічна частина визначає паспортні характеристики опитуваних: вік, освіту, кваліфікацію тощо.

До загальнонаукових методів також відносять кількісно-якісні методи, до яких належать: наукометрія, бібліометрія, інформетрія. Їх сьогодні активно використовують у дослідженнях у різних галузях науки.

Наукометрія є системою вивчення наукового, конструктивного знання за допомогою кількісних методів. Тобто в наукометрії вимірюють тільки ті об'єктивні кількісні закономірності, які справді визначають досягнутий наукою рівень її розвитку.

Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріальних об'єктів або бібліографічних одиниць, а також замінників тих чи інших. Бібліометрія дає змогу простежити динаміку окремих об'єктів науки: публікації авторів, їх розподіл за країнами, рубриками наукових журналів, рівень цитування та ін.

Інформетрія вивчає математичні, статистичні методи й моделі та їхнє використання для кількісного аналізу структури та особливостей наукової інформації, закономірностей процесів наукової комунікації, зокрема й виявлення самих цих закономірностей. Характерною

особливістю інформетрії є те, що її основна мета – здобуття наукового знання безпосередньо з інформації.

Візуальні (графічні) методи – графіки, схеми, діаграми, картограми й ін. дають змогу отримати синтезоване уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, їхню питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу компонентів у заданому об'ємі. Ці методи тісно пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Експериментально-ігрові методи безпосередньо стосуються реальних об'єктів, що функціонують у конкретній ситуації, і призначені для прогнозування результатів. З ними пов'язаний цілий розділ математики – «теорія ігор». З їх допомогою вивчають ситуації в політичних, економічних, воєнних питаннях. Такі методи використовують у психології («трансакційний аналіз»), соціології («управління враженнями», «соціальна інженерія»), методиці нетрадиційного навчання.

У прикладних аспектах гуманітарних наук доцільно використовувати *математичні методи*. Математичний апарат теорії імовірностей дає можливість вивчати масові явища в соціології, лінгвістиці. Математичні методи відіграють важливу роль при обробці статистичних даних, моделюванні.

Розглянемо третю групу загальнонаукових *методів, що можуть бути застосовані на теоретичному й емпіричному рівнях дослідження*.

Аналіз (від грец. analysis – розклад, розчленування) – мислене або практичне розчленування цілого на частини з метою їх відносно самостійного вивчення. Є засобом осягнення об'єкта лише тоді, коли виокремлює найсуттєвіше в ньому. Кожну частину досліджують як частину цілого.

Аналіз формує в дослідника здатність до структурування об'єкта дослідження, визначення його складових без взаємодії з ним шляхом логічної абстракції. Відіграючи велику роль у пізнанні, аналіз не дає конкретного знання як єдності різноманітного. Це завдання виконує синтез як протилежна дія в мисленні.

Синтез (від грец. syntesis – сполучення, складання) – об'єднання раніше виокремлених частин у ціле, у якому протиріччя та протилежність послаблюються або знімаються. Синтез діалектично пов'язаний у процесі наукового пізнання з аналізом, оскільки дає змогу поєднати частини предмета, розчленованого в процесі аналізу, встановити їх зв'язок і пізнати предмет як єдине ціле. Унаслідок синтезу

з'являється нове утворення, властивостями якого є не лише зовнішня сума властивостей компонента, а й результат їх взаємопроникнення та взаємовпливу.

Аналіз і синтез як логічні методи пізнання виникли на основі практичної діяльності, досвіду людей. Практичне розчленування та поєднання речей передували логічному аналізу і синтезу. Розуміння діалектичної природи цих протилежностей дає змогу з'ясувати їхнє справжнє місце та значення в русі пізнання до істини. Отже, аналіз і синтез дослідник використовує паралельно в ході досліджень.

Аналіз і синтез бувають: а) прямим, або емпіричним (використовують для виокремлення частин об'єкта, виявлення його властивостей, найпростіших вимірювань тощо); б) зворотним, або елементарно-теоретичним (базується на деяких теоретичних міркуваннях стосовно причинно-наслідкового зв'язку різних явищ або дії будь-якої закономірності. При цьому виділяють і з'єднують явища, що здаються суттєвими, а другорядні ігнорують); в) структурно-генетичним (вимагає виокремлення в складному явищі таких елементів, що мають вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта).

Наукова індукція (від лат. *inductio* – наведення) – це така думка (умогляд), на основі якої загальний висновок про властивості великої кількості елементів роблять згідно з дослідженням ознак у частини цих елементів. При цьому для досліджень відбирають предмети, об'єкти і явища методично, за певним планом, а не беруть випадково чи стихійно. Індукція – перехід від часткового до загального на підставі знання про частину. Як метод дослідження індукція – це процес дослідного вивчення явищ, під час якого відбувається перехід від окремих фактів до загальних положень. Цей метод часто застосовують задля перевірки гіпотез (припущень). У процесі наукового дослідження індукцію завжди використовують нерозривно з дедукцією.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) є формою наукового пізнання, через яку висновок про окремий елемент з великої їх кількості роблять на основі знань про властивості всієї кількості. Тобто на основі цього методу здійснюється перехід від загальних уявлень до часткових (окремих). Процес наукового пізнання рухається від індуктивного узагальнення до дедуктивного висновку. Реалізується дедукція як виведення певних тверджень (вірогідних висновків) на основі вихідних положень. Висновки перевіряють, більш глибоко узагальнюють – і так процес дослідження може тривати нескінченно.

Індуктивний висновок про причини того чи іншого явища потребує ретельної перевірки дослідного матеріалу, щоб розкрити суть. Найчастіше помилки виникають через поспішність узагальнень без достатнього обґрунтування, за другорядними ознаками, через підміни причинно-наслідкової залежності звичайною послідовністю в часі, умовного безумовним тощо, тобто не обґрунтованим поширенням отриманого висновку за межі конкретних умов, у яких він був отриманий. Усе це потребує певної обережності від дослідника при індуктивному висновку.

Абстрагування (від лат. *abstrahere* – відволікати) – метод наукового пізнання, що полягає в мисленому виокремленні одних суттєвих ознак об'єкта дослідження від інших його властивостей. Процедурно це означає проникнення мислення дослідника вглиб об'єкта, з'ясування його сутності, своєрідне його розчленування задля пізнання найістотнішого. Цей метод дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку.

Абстрагування здійснюють у два прийоми: а) виокремлення в об'єкті найбільш важливого; б) реалізація можливостей абстрагування та заміни реального об'єкта простішим – моделлю. При цьому відкидають несуттєві, побічні, другорядні ознаки, зв'язки, що ускладнюють проведення досліджень, тобто відокремлюють суттєве від несуттєвого, випадкового.

Так виникають абстракції, які бувають такими:

1. Абстракція ототожнювання, яку отримують при встановленні загальних властивостей, які притаманні певному класові предметів і відрізняють цей клас від інших.

2. Абстракція ізолювання передбачає умовне виокремлення певних властивостей та взаємозв'язків предметів, явищ з тими, з якими вони безпосередньо зв'язані, і позначення їх певними поняттями. Так виникають поняття, що надають абстракціям статусу самостійних предметів (наприклад «точність», «надійність», «технологічність» тощо).

3. Абстракція конструктивізації – відхилення від невизначеності меж реальних об'єктів (безперервний рух зупиняється тощо).

4. Абстракція актуальної нескінченності – відхилення від незавершеності (і неможливості завершення) процесу утворення нескінченної множини, від неможливості задати його повним переліком усіх елементів. Таку множину розглядають як наявну.

5. Абстракція потенціальної здійсненності – відхилення від реальних меж людських можливостей, зумовлених обмеженістю життя в часі та просторі (нескінченність розглядають як потенційно здійсненну).

3. Абстракція ідеалізації: у результаті абстрагування утворюються поняття, які в реальному світі не існують, але відображають реальну дійсність, наприклад: «крапка», «ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло». Вони потрібні для розробки різних теорій.

Абстрагування в процесі наукового пізнання тісно пов'язане з конкретизацією. *Конкретизація* (від лат. *concretus* – густий, твердий) – метод дослідження предметів в усій їх різнобічності, якісному різноманітті реального існування, на відміну від абстрактного, відверненого вивчення предметів. При цьому предмети досліджують в умовах їх існування, історичного розвитку. Метод дає змогу дослідникові перевірити правильність уявлень, отриманих абстрагуванням, про властивості реально наявних предметів, процесів, наскільки достовірні отримані показники стосовно реально наявних об'єктів, предметів. Систематичний перехід від конкретного до абстрактного й навпаки дає можливість упевнитись у достовірності отриманих показників, є обов'язковою умовою глибокого вивчення об'єктів природи, процесів у рослинах тощо.

Аналогія (від грец. *analogia* – схожість) – метод наукового пізнання, на основі якого досягають знання про предмети, явища, процеси, що мають схожість з іншими. Завдяки своїй наочності метод аналогії широко використовують у науці й техніці. Метод аналогії, що базується на схожості деяких сторін різних предметів і явищ, полягає в перенесенні однієї або кількох характеристик із відомого явища на невідоме. Як результат, пізнання одних предметів і явищ досягають на основі їх подібності з іншими.

Суттєвою особливістю цього методу пізнання вважають конструювання висновків про можливу подібність предметів за одними ознаками на підставі їх подібності за іншими ознаками.

Аналогія є своєрідним різновидом індукції. Вона важлива при висуванні припущень, при отриманні нового знання, а також полегшує розуміння складних процесів, виступаючи основою наукового моделювання.

Моделювання – це метод наукового пізнання, що полягає в заміні предмета чи явища, які вивчають, спеціально виготовленими досліджуваними аналогами. Використання цього методу дає змогу пізнати начебто недоступні процеси та явища, наочно уявляти, «наближувати» їх до дослідника. Зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ і процесів за допомогою моделі (концептуальної, вербальної, математичної, графічної, фізичної то-

що). Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, що, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт. Метод моделювання має таку структуру:

- а) постановка завдання;
- б) визначення аналога;
- в) створення або вибір моделі;
- г) розробка конструкту;
- д) дослідження моделі;
- е) переведення знань з моделі на оригінал.

Моделі поділяють на два види: матеріальні та ідеальні. Матеріальні моделі втілюють у певному матеріалі: дереві, металі, склі й ін. Ідеальні моделі фіксують у таких наочних елементах, як: креслення, рисунок, схема, комп'ютерна програма тощо.

5.4. Конкретнонаукові (спеціальні) методи наукових досліджень

Конкретнонаукові методи – це спеціальні методи наукового дослідження, методи конкретних наук, що мають специфічний характер: культурологічні, музикознавчі, мистецтвознавчі, бібліотекознавчі, документознавчі, математичні тощо. Їх вивчають, розробляють і вдосконалюють у конкретних, спеціальних науках. Вони ніколи не бувають довільними, оскільки зумовлені характером досліджуваного об'єкта.

Рівень конкретнонаукових методів потребує звернення до загальноновизнаних концепцій провідних учених у певній галузі науки, а також тих дослідників, досягнення яких є загальноновизнаними.

Розглянемо їх на прикладі *культурологічних методів*. Останнім часом значення культурологічних методів дослідження зростає завдяки широкій палітрі поняття «культура» та пізнавальним можливостям культурології – науки, що вивчає культуру як цілісність, дає можливість дослідити безліч природних, соціальних, екологічних, економічних, педагогічних, інформаційних та інших об'єктів і явищ як культурологічний феномен.

Особливе значення має дослідницький потенціал культурологічного підходу для пізнання багаторівневої ієрархічної системи «куль-

тура» і її трьох основних відносно самостійних підсистем: «Природа», «Людина» «Суспільство». Кожна з підсистем може бути досліджена як культурний феномен.

Культурологічні методи інтегрують дослідницький потенціал, накопичений низкою наук, які вивчають культуру (філософією культури, теорією культури, мистецтвознавством, психологією культури, соціологією культури, історією культури та ін.), і реалізують прагнення до аналізу предмета дослідження як культурного феномену.

Дослідницький потенціал культурологічних методів полягає в:

а) обранні для досягнення мети й завдань дослідження найбільш адекватного визначення культури;

б) розгляді процесів та явищ як феноменів культури;

в) використанні найсуттєвіших ознак культури, її субстанціональних елементів, аксіологічних, функціональних, інструментальних та інших можливостей;

г) знанні та використанні теоретичних досягнень культурології і її основних складових: історичної культурології, фундаментальної культурології, антропології, прикладної культурології. Культурологічне пізнання та перетворення процесів і явищ зумовлене об'єктивним поділом культури на матеріальну й духовну, тісним зв'язком з нею особистості та суспільства.

Питання для самоконтролю

- 1. Що називають методологією наукових досліджень?*
- 2. Назвіть основні функції методології наукових досліджень.*
- 3. Виділіть основні методологічні принципи наукових досліджень.*
- 4. У чому суть філософської, або фундаментальної, методології?*
- 5. Охарактеризуйте загальнонаукову методологію і її принципи.*
- 6. Поясніть роль інформаційного підходу як принципу загальнонаукової методології в науковому пошуку.*
- 7. Проілюструйте застосування принципу моделювання у вашому науковому дослідженні.*
- 8. Як класифікують методи наукових досліджень?*
- 9. Розкрийте зміст методів емпіричного дослідження.*
- 10. Охарактеризуйте загальнонаукові методи дослідження.*

11. *Вкажіть характерні риси конкретнонаукових (спеціальних) методів дослідження.*

12. *Які конкретнонаукові методи дослідження будуть застосовані у вашому дослідженні?*

Рекомендовані джерела до розділу 5 (з переліку рекомендованих джерел): 4, 6, 32, 39, 65, 66, 70–72, 75.

Розділ 6

НАУКОВА МОВА. НАУКОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ВИМОГИ ДО НАУКОВОГО ТЕКСТУ

Ключові питання розділу

- 6.1. *Сутність наукової мови і її роль у науковому дослідженні.*
- 6.2. *Проблеми опанування науковим стилем мовлення.*
- 6.3. *Головні чинники виразності наукового тексту.*
  - 6.3.1. *Композиційна довершеність наукового тексту і шляхи її досягнення.*
  - 6.3.2. *Читабельність як стильовий елемент наукової мови.*

6.1. Сутність наукової мови і її роль у науковому дослідженні

Оскільки дисертація є насамперед кваліфікаційною працею, її мові та стилю слід приділяти пильну увагу. Адже саме мовностилістична культура дисертації найкраще виявляє загальну культуру її автора.

Науковому стилю мовлення необхідно наполегливо вчитися. Не слід думати, що існує певна збірка «писаних» правил наукової мови.

Ще в VII ст. пророк Магомет писав: «Чорнило вчених рівноцінне крові мучеників». Ці слова засновника ісламу, коли наука робила, по суті, ще тільки перші кроки, стали пророчими і є високою оцінкою наукової мови.

Часто вчені, виконуючи цікаве й потрібне дослідження, не вміють викласти його результати відповідно до норм наукового стилю. Інші – свідомо відступають від цих норм, роблять написане відверто нечитабельним. Стилістично недоброякісні наукові тексти – усе ще не рідкість.

Науковий текст має бути стилістично довершеним. Адже він, потрапляючи в усесвітні мережі, стає доступним для необмеженого кола читачів, збирає незмірно широку аудиторію. А відтак незмірно зростає і відповідальність науковця за кожне написане слово.

Слово для науковця – робоче знаряддя. Ученому не обійтися без мистецтва слова. Обов'язок ученого писати не тільки грамотно, без помилок, а й змістовно, цікаво.

Мислення у своєму первозданному (дословесному) вигляді нечітке, розмите, безформне. На цьому етапі думка лишається туманною, ефемерною і може взагалі, майнувши в голові, безслідно зникнути. Слово ж як матеріальний знак дає змогу «вполювати» й зафіксувати ідеальну думку. Записана думка стає сформованою, сформульованою і збереженою. Записана думка, хоч як дивно, стає зрозумілішою і для самого автора, і для інших. Записуючи думку, ще не зовсім чітку для нас, ми її краще розуміємо.

6.2. Проблеми опанування науковим стилем мовлення

Опанування мови є потужним знаряддям науковця. Поповнюючи словниковий запас, дослідник тим самим збагачує свій понятійний апарат, розширює власний кругозір, точніше передає логічні зв'язки й категорії, усвідомлено здійснює аналіз і синтез, узагальнення і конкретизацію.

Від рівня мовних навичок значною мірою залежить успіх науковця на професійній ниві. Висока мовна культура й розвинуті стилістичні навички – професійна вимога до вченого. Що досвідченіша людина в мові, то швидше й точніше вона здатна передати потрібний зміст, найрізноманітніші відтінки та переходи думок. Широка обізнаність з арсеналом виражальних засобів розкріпачує мовлення, робить його гнучким, стислим, влучним, соковитим.

Навчання мови триває впродовж усього життя. А для вчених мова несе особливе поняттєво-змістове навантаження. Для кожного науковця потреба постійно розвивати дар слова має бути постійною внутрішньою потребою.

Мінімум лінгвістичних знань, потрібних для грамотного письма, дає середня освіта. Але основам наукового мовлення в Україні навчають здебільшого студентів-філологів, що актуалізує питання мови наукового дослідження в нашому курсі.

Досконале знання мови потрібне як для поширення наукової ідеї, так і для її створення. Висока мовна культура й розвинуті стилістичні навички – професійна вимога до вченого. Якщо він усвідомить мову як особисту цінність, то вже не буде ставитися до неї як до чогось вторинного, другорядного.

Нині активно розвивається українська наукова мова, зростає кількість публікацій українською. Лексичні й граматичні ресурси укра-

їнської мови дають науковцеві змогу стилістично досконало репрезентувати свою думку. Міркування можна висловити різними способами, але обрати потрібно один – той, що найбільше відповідає поставленій меті.

Науковець має вживати слова згідно з контекстом, правильно будувати речення, чітко та змістовно викладати думку, дотримуватися мовних норм: лексичних, граматичних, стилістичних та ін.

Меж досконалості немає, але кожен науковець має прагнути навчитися чітко формулювати для себе задум й усвідомлювати, як його розгорнути в тексті, швидко знаходити та правильно розташовувати потрібні слова, обирати якнайкращу побудову речень, послідовно сполучати їх у зв'язному тексті, індивідуалізувати мовлення, поєднуючи стандарт й експресію, варіювати стильові та композиційні прийоми, витримуючи обрану тональність, утворювати в разі потреби нові мовні одиниці (слова, терміни, звороти), знаходити та виправляти власні помилки (авторський самоконтроль).

Без опертя на граматику неможливо сформулювати правильне, логічне мислення, засвоїти основні його форми й закони, навчитися осмислено будувати судження та умовиводи. Засвоюючи правила побудови речень, абзаців, тексту, ми звикаємо мислити зв'язно, послідовно, несуперечливо, привчаємося логічно розгортати думку.

Важливо вміти добирати саме ті слова, які найточніше передають задумане. Для цього потрібен багатий і мобільний запас лексики. Збагачує його звичка підмічати в інших авторів лексеми, що можуть знадобитися в майбутньому.

У того, хто не варіює синтаксичний лад тексту, виникає монотонний, надокучливий ритм розповіді. Щоб цього уникнути, потрібно збагачувати запас активних зворотів, вчитися формулювати той самий зміст різними способами.

Рідко коли вдається добре висловитися відразу з першого разу. Створити глибокий, читабельний текст без переробок і виправлень нереально. Корисно повертатися до написаного тексту, виявляти нечіткі, двозначні місця, логічні помилки, інші хиби.

Опановуючи мовну систему, людина водночас вивчає систему різноманітних зв'язків: *часових* (раніше – пізніше, вчора – сьогодні – завтра), *просторових* (близько – далеко, попереду – позаду), *логічних* (загальне – конкретне, рід – вид, частина – ціле, спільне – відмінне, причина – наслідок) тощо.

Для фіксування і передавання всього розмаїття логічних зв'язків між предметами і явищами науковець має володіти багатим арсеналом різноманітних сполучників: *еднальних* (і / й, та), *протиставних* (а, але, проте, однак), *розділових* (або, чи ... чи, не то ... не то), *градаційних* (не лише... а й, як... так і), *приєднувальних* (та й, а також), *часових* (коли, як, доки, перед тим як, після того як, перш ніж), *причинних* (бо, тому що, оскільки), *цільових* (для того щоб), *умовних* (якщо, якби), *допустових* (хоч, дарма, попри те що), *наслідкових* (так що), *порівняльних* (як, наче, ніби), *пояснювальних* (тобто, а саме, як-от, зокрема).

Найхарактернішою ознакою наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Для вираження логічних зв'язків важливими є *функціонально-синтаксичні засоби*, що вказують на послідовність розвитку думки (спочатку, насамперед, потім, по-перше, по-друге, отже), *заперечення* (проте, тим часом, але, тоді як, однак, аж ніяк), *причинно-наслідкові відношення* (так, тому, завдяки цьому, відповідно до, внаслідок цього, крім того, до того ж), *перехід від однієї думки до іншої* (перш ніж перейти до ... звернімося до ..; розглянемо; зупинимось на ..; розглянувши .., перейдемо до ..; треба зупинитися на ..; варто розглянути), *результат, висновок* (отже, значить, як висновок, на завершення зазначимо, все сказане дає змогу зробити висновок, підсумовуючи, вкажемо...). Засобами логічного зв'язку можуть виступати займенники, прикметники і дієприкметники (той, такий, названий, вказаний та ін.).

Науковий текст потребує складної аргументації і виявлення причинно-наслідкових зв'язків, а тому йому властиві складні речення різних видів із чіткими синтаксичними зв'язками. Звідси розмаїття *складних сполучників підрядності*: завдяки тому, що, між тим як, тому що, замість того щоб, з огляду на те, що, внаслідок того, що, після того, що, тоді як та ін. Часто використовують *похідні прийменники*: протягом, відповідно до, внаслідок, на відміну від, поряд з, з огляду на та ін.

Наукова мова має і суто стилістичні особливості. Об'єктивність викладу – основна її стилістична риса. Звідси наявність у тексті наукових праць вставних слів і словосполучень на позначення ступеня достовірності. Завдяки таким словам той чи інший факт можна подати як достовірний (справді, насправді, зрозуміло), припустимий (як видно), можливий (можливо, імовірно).

Стиль писемної наукової мови – це безособовий монолог. Тому виклад зазвичай ведуть від третьої особи, бо увага зосереджена на змісті та логічній послідовності повідомлення, а не на суб'єкті. Авторське «я» ніби відступає на другий план.

У дисертації автор постає як виразник думки певної групи вчених, наукової школи чи наукового напрямку, тому замість «я» використовують «ми», що надає праці більшої об'єктивності. Проте не варто надто активно використовувати в тексті займенник «ми». Слід застосовувати синонімічні щодо ситуації словосполучення: на нашу думку, автор вважає.

Обов'язковою вимогою об'єктивності викладу матеріалу є також вказівка на джерело повідомлення, автора висловленої думки чи якогось виразу. У тексті цю умову можна реалізувати за допомогою спеціальних вставних слів і словосполучень: за повідомленням, за інформацією, на думку, на нашу думку й ін.

6.3. Головні чинники виразності наукового тексту

Важливими стильовими ознаками мови наукового дослідження є виразність і читабельність. Вони взаємопов'язані, проте перше передає міру впливу тексту на читача, друге – простоту та швидкість засвоєння тексту.

Розпочнемо з *виразності*. Формуючи текст, вчений окреслює власні думки та виставляє їх на огляд читачам. А щоб вплинути на читача, треба писати виразно. Написане має бути зрозумілим, забезпечувати повноцінне засвоєння інформації реципієнтом.

Виразність тексту залежить від: а) цікавості змісту (нові факти, що привертають увагу); б) небайдужості автора до змісту (автор сам має бути твердо переконаним у тому, що пише), в) комунікативної досконалості (послугуватися розмаїттям виражальних можливостей мови й стилю). При взаємодії цих трьох умов виникає виразність, що істотно полегшує читачеві сприйняття, а головне – забезпечує повноцінне засвоєння інформації.

Розглянемо головні чинники виразності. Чільне місце серед них посідає ясність. *Ясність* – це комунікативна якість мовлення, вміння писати доступно й дохідливо, коли зміст висловлення зрозумілий з першого сприйняття.

Оцінюючи науковий твір, ми насамперед звертаємо увагу на те, чи зрозуміло він написаний. Ясність сприяє адекватному розумінню читачем думки дослідника. Вирішальний критерій ясності – реакція читача: наскільки повно й правильно усвідомив він сказане автором.

Думка, хай навіть фундаментальна, має бути сформульована так, щоб її розуміння викликало щонайменше труднощів. Якщо ж думку огорнуто туманом і її треба розгадувати, як мовний ребус, це є підставою не вважати її науковою. І це справді так, адже мета науки саме й полягає в тому, щоб незрозуміле зробити чітким, складне – простим, розрізнене – пов'язаним, безладне – доладним, хаотичне – системним.

Не сприяє ясності викладу думки автора застосування висловів «та ін.» без розуміння, як продовжити перелік, «цілком очевидно», «відомим чином» без усвідомлення, що очевидно і яким чином.

Автор має формулювати свою думку максимально чітко, щоб до труднощів пізнання в читача не додавалися перешкоди в інтерпретації написаного. Писати треба не так, щоб читач міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти.

Щоб текст був ясним, зрозумілим, потрібно:

- на лексичному рівні послуговуватися загальноживаними словами й у точному їх значенні, уникати двозначностей, віддавати перевагу питомим словам перед чужими, конкретним перед абстрактними;

- на морфологічному рівні не нагромаджувати по кілька іменників поспіль, надто в одному відмінку, не зловживати віддієслівними іменниками замість дієслів, домірно вживати різні частини мови;

- на синтаксичному рівні не розтягувати надто фрази, не розривати думку довгими вставками, не вживати кілька підрядних речень поспіль, не захоплюватися пасивними зворотами, пильнувати природний словолад.

Корисно дотримуватися правила «одна думка – одне речення». Щоб виразити логічний зв'язок між двома судженнями, не обов'язково втискати їх в одне складне речення. Інколи варто лишити два окремі речення, а зв'язок між ними підкреслити лексично: поперше, по-друге, потім, тоді, разом з тим, хоч, попри те що, на противагу цьому, з іншого боку, і все-таки, при цьому, більше того, з огляду на це тощо. Розділені в такий спосіб речення сприймати легше, бо не треба перенапружувати увагу.

Для досягнення ясності на рівні тексту слід продумувати поділ на абзаци, виділяти ключові тези, не порушувати послідовності викладу, не переставляти думки.

Важливим чинником виразності є *точність*. Точність – одна з головних умов забезпечення наукової та практичної значущості інформації, що дає змогу передати саме ту думку, яку автор мав на увазі, а читачеві – сприйняти цю думку швидко й безперешкодно. Точність потребує ретельного добору слів (термінів) і зворотів, вживання їх в узвичаєних значеннях, так щоб виключити ймовірність неоднозначного розуміння. Недоречно вжите слово може суттєво викривити сенс написаного, призвести до подвійного тлумачення тієї чи іншої фрази, надати всьому тексту небажаної тональності.

Неодмінною якістю наукового тексту є *стислість*.

Один і той самий зміст можна викласти стисло й згорнуто, а можна – розлого та надлишково. Нині надають перевагу змістовним текстам без словесних надлишків. На місце веломовно-розтягнутому викладу приходять енергійно-діловитий лаконізм.

Стислість – обличчя наукового стилю. У добре опрацьованих текстах ми не знайдемо ні краплини «води», яка б розріджувала їхню інформативну насиченість. Тут панують чуття міри, стриманість, мовна економія. Слововжиток суворо дозований. Виклад найбільш чіткий.

Автори-початківці, потрапивши в полон зібраного матеріалу, схильні пересичувати рукопис надміром фактів, прикладів, пояснень, що робить виклад розпливчатым. Другорядне, питома вага якого перебільшена, заважає бачити головне. Кожне зайве слово розсіює увагу. Кожна зайва фраза погіршує розуміння. Кожен зайвий абзац зменшує кількість читачів.

Зовсім інше враження справляє текст стислий і лаконічний. Він довше тримає увагу й сильніше впливає на читача. Стислість заохочує відстежувати логіку викладу, звільняє від сторонніх асоціацій, прикрашає і мовлення, і пізнання.

Дехто намагається писати розлого, щоб підвищити доказовість своїх роздумів, переконати в логічній бездоганності та безпомилковості суджень. Таким авторам здається, що розтягненість робить виклад фундаментальним. Як наслідок, у текст потрапляє більше відомостей і пояснень, ніж це об'єктивно потрібно. Та завелика кількість доведень свідчить тільки про одне: вони слабкі й ненадійні.

Щоб досягти стислості, треба продумувати доцільність кожного слова. Елемент, що не виконує в тексті певної функції, не працює на зміст, треба прибирати. У науковому творі все має бути змістовно навантаженим. Не повинно бути зайвих слів, речень, абзаців.

Антуан де Сент-Екзюпері писав: «Довершеності тексту досягають не тоді, коли більше нема чого додати, а коли вже нема чого прибрати» (Сент-Екзюпері А. де. Маленький принц / пер. з фр. Харків, 2004. С. 99).

Треба повсякчас запитувати себе: чи сприяє це речення розкриттю задуму, чи додає воно щось нове, чи можна обійтися без нього, чи можна про те саме сказати коротше? Якщо виклад нічого не тратить, речення слід викреслювати.

6.3.1. Композиційна довершеність наукового тексту і шляхи її досягнення

Важливим чинником виразності наукового тексту є його композиційна довершеність.

Композиція – це будова твору, зумовлена задумом, змістом і завданням, що стоїть перед автором. Вона поєднує частини тексту, внаслідок чого виникають істотні логіко-сміслові зв'язки, що наскрізь пронизують усю його тканину.

Показниками вдалої композиції є зв'язаність та цільність, співмірність і зрівноваженість частин тексту, ритмічність зміни їх, ієрархічність (другорядне підпорядковане головному), вивершеність (результат відповідає задумові).

Опрацювати композицію – означає розташувати складники тексту в потрібному порядку, виділити головне, вибудувати навколо композиційного стрижня відповідні матеріали, систематизувати їх. Науковець має уявити майбутній твір як змістову цілісність й усунути те, що не стосується теми.

Домогтися хорошої композиції – означає побудувати текст так, щоб усі його частини від початку й до кінця були пов'язані єдиною логічною ниткою, щоб основна ідея розгорталася з певною послідовністю.

Коли провідну ідею визначено, легше вибудувати навколо неї зміст й окреслити план майбутнього твору. Це означає розчленувати головну тему на частини – підтеми, які, своєю чергою, складаються з частин – мікротем. Під час такого поділу зміст структурують, конкретизують, уточнюють, пронизують новими логічними й текстовими зв'язкам.

Дотримання обраної композиції дає змогу пильнувати несуперечність викладу, уникати різких переходів, смислових розривів, перестановок і підміни пунктів, несподіваних зближень віддалених явищ. Перехід від однієї мікротеми до іншої буде поступовим: на-

ступна мікротема починатиметься після того, як попередню вичерпно висвітлено.

Виклад важливо будувати так, щоб із першої думки природно випливала друга, з другої – третя і т.д. При фіксуванні чергової думки треба пам'ятати, про що йшлося раніше і про що має йтися далі. Тобто автор має розподіляти увагу і на зв'язки всередині конкретного речення, і на зв'язки в межах абзацу, і на зв'язки на рівні всього тексту.

Композиція наукового тексту повинна відображати рух думки дослідника. Зміст формують у такій послідовності: незнання – постановка проблеми – здогад – припущення – дослід (спостереження, експеримент) – доказ – закономірність – пояснення (теорія).

Отже, ретельно спланована композиція робить науковий текст не хаотичним нагромадженням думок, а ланцюгом взаємозалежних суджень, міцно пов'язаних логіко-смаисловими зв'язками.

Важливим засобом планування композиції є розмежування головного і другорядного. Мистецтво композиції, власне, і полягає в тому, щоб головне розташувати на передньому плані, а другорядне відсунути на задній. Для виділення головного використовують низку сталих зворотів: *не що інше як; ось у чому; аж ніяк; складно переоцінити; важливо підкреслити; слід наголосити; перше і головне; альфа і омега; наріжний камінь; раціональне зерно; проходить червоною ниткою* та ін. Також застосовують курсивне виділення та кількоступеневу нумерацію.

Головне в роботі над композицією: 1) оптимальним чином розділити тему на мікротеми; 2) кожен мікротему правильно розбудувати, наділивши смаисловим ядром; 3) розташувати мікротеми в такій послідовності, щоб вони виражали авторський задум, щоб висновки з кожної мікротеми синтезувалися в провідну ідею тексту.

У добре злагоджених наукових текстах речення та мікротеми поєднані в певній послідовності, у суворому логічному порядку. Розгляд одного питання слугує сходинкою для розкриття другого. Кожна чергова думка доповнює, уточнює, розвиває або заперечує попередню. Те, про що йдеться зараз, пов'язане з тим, про що йшлося раніше, і з тим, про що йтиметься далі. І такими взаємозв'язками пронизано текст від початку до кінця.

Важливим етапом розбудови композиційно довершеного тексту є його поділ на абзаци. Надто великі абзаци роблять виклад громіздким, штучно гальмують перехід від однієї мікротеми до іншої. Інша

крайність – надмірна подрібненість на абзаци, що робить текст уривчастим і справляє враження легкодумності та браку глибини. Доцільно, щоб абзац був зцементований певною мікротемою. Мікротема визначає обсяг абзацу. Абзац – це територія, на якій прописана мікротема. Межі абзацу – кордони цієї території.

Містком від однієї мікротеми до іншої слугують абзацні переходи. Завдяки їм текст не розпадається на фрагменти, а зберігає безперервність і цілісність. Їх ще називають мовними кліше для створення наукових текстів. Це готові мовні звороти, що дають змогу економно висловити думку та сприяють тому, щоб швидко підібрати необхідний зачин абзацу.

Існують різні думки щодо того, добре використовувати мовні кліше чи погано. Наша позиція полягає в тому, що у вживанні кліше немає нічого поганого. На користь використання мовних кліше свідчить те, що вони відповідають нашим психологічним стереотипам; легко відтворюються у вигляді готових мовних формул; автоматизують процес відтворення інформації; полегшують процеси сприйняття і комунікації.

Вважаємо, що дослідник-початківець має створювати власний список мовних кліше, прийнятних для його текстів.

Раніше (у розділі 2) наведено окремі приклади мовних кліше для формулювання мети та наукових завдань дослідження. Зараз вкажемо ширший їх перелік, які ми відібрали з наукових робіт: *автор доводить неправдивість ..; автор наполягає на перегляді загальноустановленого ..; автор спростовує безпідставні твердження ..; автор ставить під сумнів (уточнює, заперечує, піддає сумніву, розбиває, аргументує, унеможлиблює) ..; близьким до цього є питання ..; в обох випадках ..; основу цих поглядів становить ..; в останній час ..; у цьому плані ..; варто згадати ..; варто окреслити, відзначити (зауважити), зазначити ..; вивчаючи і порівнюючи ..; відвертим глузуванням є ..; відзначаючи цей (загальновідомий) факт ..; відповідно до цього ..; відповідь, імовірно, полягає в тому ..; відривом від істини є ..; відсутність аргументів ..; візьмемо перший ..; внаслідок цього ..; водночас ми не можемо ..; всі ці питання не можуть ..; всупереч сподіванням ..; гіпотезу (припущення) висунув (запропонував) ..; головною ознакою цього ..; грубою фальсифікацією є ..; для адекватного пояснення попереднього слід ..; для ілюстрації цієї тези слугує ..; для нас важливо ..; для початку слід пояснити причини ..; для пояснення*

цього ..; до надто категоричних суджень потрібні деякі застереження ..; до цього слід (можна) додати ..; добре пам'ятаючи, що ..; доречно тут застерегти ..; дослідники давно працюють над ..; є сенс говорити (стверджувати) ..; єдиним критерієм є ..; з високою вірогідністю можна сказати (стверджувати) ..; з іншого боку ..; зі сказаного (наведеного) ..; з огляду на це ..; з одного боку ..; зрештою, цей досвід ..; з таких дій ..; з такого, суто простого ..; з погляду ..; за свідченнями авторів ..; за таких умов ..; завдяки цьому ..; загалом, оцінюючи ..; залишається не зовсім зрозумілим ..; заперечуючи це ..; зауважимо, що із цього випливає ..; звичайно, йдеться ..; згадавши це ..; згадаймо, що ..; знову вкотре маємо справу ..; і беручи все це до уваги ..; і все таки, на чому ґрунтується ..; і знову повернемося ..; із цієї характеристики постають ..; і навпаки ..; і нарешті останній ..; і ще один епізод ..; інша причина полягає в тому ..; крім того ..; легко (нескладно) собі уявити ..; логічно було б ..; мабуть, найкolorитнішою ілюстрацією цього ..; ми глибоко переконані ..; може виникнути запитання ..; можемо собі уявити ..; можна було б назвати ..; можна погодитися з поширеним припущенням ..; на відміну від цього ..; на нашу думку ..; на перший погляд ..; на підставі (основі) цього ..; на підставі наведених вище міркувань ..; на превеликий жаль ..; нагадуємо, що ..; найпростіше пояснення полягає в ..; насамперед слід ..; насправді йдеться ..; не беремося стверджувати ..; наявні погляди щодо цього питання можна класифікувати так ..; не менш цікаві спостереження ..; не применшуючи значення ..; не слід забувати (змішувати) ..; незамінним джерелом є ..; немає найменшого сумніву ..; неприпустимість цього (такого) ..; неупереджений аналіз свідчить ..; нову концепцію (ідею, теорію, гіпотезу) розробили ..; один зі шляхів відновити істину ..; одним з фундаментальних питань є ..; одним із самообманів є ..; одною з перших ..; одразу слід ..; основний аргумент полягає в тому, що ..; останнє ж ..; останнім часом ..; отже, знову повернемося ..; отже, маємо абсолютну відмінність двох концепцій ..; отже, мабуть, найкраще зупинитися ..; очевидно, слід пильніше проаналізувати ..; певний підсумок у цьому питанні підбиває ..; перед тим як розглянути це ... спинимося на ..; передумовою цього твердження є ..; перш ніж ..; після того як..; після цих зауважень розглянемо ..; після цієї аргументації ..; повертаючись до цього ..; повторимо, що ..; подібні звинувачення ..; показово, що ..; попри все ..; поряд з цим ..; початок тенденції саме такого вивчення поклав ..;

принагідно зауважимо ..; проблема є актуальною на сучасному етапі розвитку науки ..; проблема належить до найактуальніших ..; проблема давно є на часі...; проблема є дискусійною ..; проблема є не достатньо розробленою ..; проблема є малорозробленою (недослідженою); проблема заслуговує на особливу увагу ..; проблема не була об'єктом спеціального вивчення ..; проблема перебуває в центрі уваги ..; проблема посідає важливе місце ..; проблему висвітлено фрагментарно в ..; проблема цілком є не вирішеною ..; проте, на думку історика ..; проте подібні вчинки ..; роздумуючи над цими питаннями ..; саме з такого (цього) ..; саме за цим принципом ..; саме це ..; серед головного ..; складно вирішити ..; слід зауважити, що ..; слід чітко розрізнати ..; справді ж це ..; стверджуємо, що ..; судження, до яких апелюють ..; суттєвою вадою ..; так погляньмо ..; така версія видається вартою уваги...; така сама позиція ..; таке пояснення здається недостатнім (непереконливим) ..; таку думку він категорично відкидає ..; тепер щодо ..; треба думати ..; тривалий час ..; у відповідь на це ..; у зв'язку із цим ..; у наступний період ..; у подальшому ..; у таких випадках ..; у такому разі питання зводиться до того ..; у цей період (час) ..; увагу привертає колізія ..; характерним для цього ..; хіба можна припустити (додуматися) ..; хоча зараз ..; хоча здебільшого...; це все означає ..; це є підставою для попереднього припущення ..; це твердження може здатися дещо дивним, навіть шокуючим ..; ці проблеми мають давню історію ..; цікаво, що ..; цих поглядів дотримуються (дотримується) ..; цю проблему в різні часи (періоди) досліджували ..; цю думку підтверджує ..; чи слід ставитися до цього як до основоположної аксіоми ..; чи треба дивуватися ..; що ж до ..; що стосується ..; щоб закінчити наші ..; щоб зробити, однак ..; як бачимо (з наведеного) ..; як відзначали сучасники ..; як зазначено вище ..; як показує досвід ..; якщо дійсно говорити про ..; якщо зібрати (проаналізувати) ... тощо.

Зазначені мовні конструкції допоможуть дослідникові вибудувати свої тексти, сформувані власний стиль представлення наукових результатів.

Інші виразальні можливості наукового тексту.

Авторська індивідуальність. Мовну авторську індивідуальність часто розглядають як необов'язкову, навіть як чужу для наукового тексту. За нормативними вимогами до публікацій, вони обов'язково повинні містити такі рубрики: актуальність дослідження, постановка

проблеми, аналіз дотичних досліджень, постановка завдання, визначення об'єкта й предмета, виклад основного матеріалу, висновки, перспективи подальших досліджень. Вчені змушені дармувати свої сили на формальності. Надміру категоричні стандарти – небезпека для творчості. Накидання жорстких стандартів, не в міру заповзята боротьба з відхиленнями від шаблонів зв'язує руки автора, який боїться переступити стильові канони, полохливо ховає своє творче «Я»

Виявляти ж власне «Я» – одна з фундаментальних потреб людини. Індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор – непересічна особистість. Наукова література, що стала класичною, майже завжди позначена вогнистою печаттю авторської індивідуальності.

Текст – це продовження особистості автора, і навряд чи доцільно позбавляти його права різноманітиту своє мовлення. Надто якщо йдеться про власний підхід до теми, неповторну інтонацію, прагнення уникати канцелярської сухості, словесних штампів.

Розмовність у науковому тексті. Наукова мова має істотно відрізнятися від розмовної. Науковий стиль великою мірою сформувався як антипод розмовно-побутового стилю.

Науковий текст у своїй основі є книжно-писемним, і, коли в нього вкраплюють розмовні слова чи звороти, виникає стильовий контраст. Це підвищує експресивність викладу думки, допомагає глибше розкрити зміст, засвідчити ставлення автора, переконати читача.

Отже, неправомірно категорично відкидати елементи розмовності з наукових текстів. Вони збагачують виражальні можливості тексту, роблять його більш дієвим.

Домірне сполучення книжних і розмовних елементів позбавляє написане гнітючої монотонності. Книжне мовлення, що наближається до усного, стає невимушеним і більш зрозумілим.

Водночас не слід удаватися до іншої крайності – ставити між науковою і розмовною мовами знак рівності. Необхідно уникати як надмірного віддалення, так і зближення наукового й розмовного стилів.

Експресивність. До емоційно-експресивних засобів у науковому тексті ставляться з підозрою – як до зайвих прикрас і недоречних волюностей. Водночас, як і будь-яка діяльність, наука не можлива без почуттів і переживань. Вона не терпить байдужості. Пошуки істини – глибоко емоційний процес. Брак у вченого радості пізнання, інших інтелектуальних почуттів говорить про те, що працює він механічно,

відсторонено, відчужено. Одержимий науковець здатен знайти такі рішення, які не можливі в стані байдужості. Емоційне сприйняття дає в науці набагато більше, ніж поміркованість, стриманість, холодна раціональність.

Дослідник, проте, не має права використовувати емоції як аргумент (на кшталт «це неправда, бо мені не подобається»). Коли ж треба передати внутрішню енергію, пристрасну зацікавленість дослідника чи привабити, захопити й переконати читача, помірна мовна експресія цілком доречна.

Експресивності науковому тексту надає метафора (переносне, образне вживання слів за аналогією). Метафори підвищують впливовість тексту, сприяють кращому засвоєнню змісту, особливо якщо він надто сухий та абстрактний.

Простота й дохідливість належать до істотних ознак наукових знань. Знання, викладені просто, не стають менш науковими, адже спрощують не самі знання, а форму їх викладу. Допоки предмет не осягнули, він здається складним і туманним, але щойно істину встановлено, все стає простим і зрозумілим.

Дохідливість сприяє кращому засвоєнню наукової інформації. Важлива умова дохідливості тексту – оптимальне співвідношення фактів та узагальнень, гармонія наочного й умоглядного.

6.3.2. Читабельність як стильовий елемент наукової мови

Другим стильовим елементом наукової мови є *читабельність*.

Читабельний текст – це текст, зміст якого можна усвідомити після першого прочитання і саме так, як розумів його автор. Писемна комунікація – не просто передача інформації. Це вплив на читача. І він буде тим дієвішим, що краще автор його плануватиме й майстерніше підтримуватиме інтерес читача.

Механізмами впливу на реципієнта є увага, цікавість, радість пізнання.

Увага. Досвідчені науковці пишуть так, щоб надійно заволодіти увагою читача. Мета наукового твору – інтелектуально втягнути читача в проблему. Треба допомогти читачеві зосередитися на тексті, заволодіти його увагою і керувати нею. Потрібно привернути увагу до твору загалом (за допомогою назви, анотації, епіграфа, початкових слів абзаців), потім закріпити розвитком теми й не відпускати протягом усього подальшого викладу аж до самого кінця.

Як цього досягти?

1) змістом мовлення: не розпорошувати увагу на дрібниці, а центрувати на засадничих тезах, ключовій ідеї;

2) стислістю і динамізмом: зміст має розгортатися жваво, напружено, без затримок; насиченість змісту має не дати читацькій увазі жодного шансу розслабитися;

3) виразністю: одноманітно-сіре письмо притуплює увагу; виразності додають розмовні, образні, експресивні елементи, вжиті з почуттям міри;

4) закликом до уваги: цього досягають вживанням висловів на кшталт: зацентруємо, це питання потребує особливої уваги, варто зауважити, слід відзначити, необхідно підкреслити, важливо наголосити. Але ними не слід надуживати, ставити там, де нема на чому наголошувати;

5) наростанням уваги: за принципом посилення змісту, інтригування читача та відкладання вирішення проблеми на кінець – так зростає інтерес до тексту.

Цікавість. Запорукою успіху в науці є цікавість. Цікавість мобілізує психіку, розкріпає думку, розгальмовує плин мислення. Якщо в науковий твір закласти цікавість, інтерес до проблеми в читачів зародиться автоматично. Цікавий текст збуджує інтерес навіть до тієї галузі, яка раніше читача не надто захоплювала. Нудний – відвертає від науки навіть тих, кого вона цікавить. Означення «нудний» і «нецікавий» тепер стали якщо не виразом, то принаймні тавром низької якості.

Як пробудити інтерес до наукового твору?

1. Автор має щиро цікавитися сам тим, що вивчає. Відомо ж бо: що нецікаво писати, нецікаво й читати. Авторська зацікавленість з'являється, лише коли автор практично залюблений у свою справу, коли набуті знання стали переконанням вченого.

2. Цікавість пробуджує той текст, у якому подано невідомі факти, нові гіпотези та результати, де порушено важливі питання і дано на них відповідь. Розкриваючи в досліджуваному предметі нові аспекти, автор тим самим забезпечує стійкість читацької зацікавленості. Але науковий твір не можна будувати лише на новому: так він залишиться незрозумілим. Треба утримувати баланс: повідомляти нове в контексті відомого, спираючись на досвід і знання читачів. Виклад нової ідеї не повинен перевищувати третини тексту.

3. Цікавість привертає все, що рухається. Безперервна зміна фактів, прикладів, думок, узагальнень, підтем і мікротем робить текст жвавим і динамічним.

4. Ще один перевірений спосіб збудити цікавість читача – ставити гострі запитання, на які читач захоче знайти відповіді. Щоб інтерес не згаснув передчасно, відповіді на ключові питання часом доцільно дати у самому кінці тексту.

Радість пізнання. Знаходячи втіху в науковій роботі, вчений переживає дивовижну емоцію – радість пізнання. Читач стає співником автора, приймає його думки й оцінки як свої власні, радіє від того, що збагатилися його знання, розширився кругозір, що він наблизився до істини.

Увага, цікавість та радість пізнання не просто підвищують читабельність написаного, а викликають у читача розумову активність, заохочують його мислити спільно з автором, викликають процеси ідентифікації, співдумання, антиципації.

Антиципація – здатність передбачати, вибудовувати гіпотези про подальший зміст, вгадувати, про що йтиметься далі. Автор ніби йде поруч із читачем (але трохи попереду) і заохочує вгадати подальший хід розмислів. Має значення внутрішня динаміка тексту: якщо вона досить жвава, виникає напружене очікування: що буде далі? Якщо ж роздуми тягнуться мляво, читач байдужіє – й антиципація згасає. Антиципація збуджує інтерес, стимулює кмітливість, активізує інтелектуальну напругу.

Ідентифікація в мистецтві – уподібнення з героєм, вболівання та співпереживання. Науковий твір викликає не стільки співпереживання як співдумання, стає засобом управління не лише увагою, а й мисленням читача.

Як заохотити читача до співдумання?

Перший спосіб – вживати дієслова в наказовому способі: *уявімо тепер, що...; розгляньмо більш детально...; з'ясуймо...; оцінімо...; подивімося... .*

Другий спосіб – час від часу вдаватися до запитальних речень, які спонукають читача до роздумів, заохочують знайти відповідь, а отже, долучитися до авторських міркувань.

Третій спосіб – не варто відразу розповідати про вирішення проблеми, а розкрити логіку руху до цього рішення, згадати про перешкоди та помилки, показати спосіб їх подолання. Переживаючи

спільно з автором успіхи й поразки, читач краще зрозуміє і більше оцінить відкриття. Між автором і читачем виникнуть довірчі стосунки. Композиція такого тексту – підкреслено динамічна. Завдяки їй авторська ідея не постає як готова, закінчена даність, а зароджується і розвивається в голові читача прямо під час читання. У результаті він мовби сам доходить тієї думки, яку йому хоче повідомити автор, сам робить висновки, але в той спосіб, який пропонує текст.

Звісно, читач може не погодитися з аргументами. У нього виникатимуть зауваги, запитання, заперечення, подумки він полемізуватиме з автором. Може визріти своя ідея: читач не став одностороннім автором, але виробив й утвердив власний погляд. Отже, і тут текст виконав свою роль – збудив думку. Читач дістає інтелектуальну втіху не лише від пізнання нового, а й від співучасті в пошуках правильно-го рішення. Успіх цих пошуків підносить читача в його власних очах.

До активізації мислення читача, до збудження думки призводять проблемний виклад, діалогічність, недомовленість.

Проблемний виклад. Немає проблеми – немає і мислення. Постановка проблеми заохочує для її вирішення заповнити прогалини в знаннях, що є поштовхом до самостійної роботи. Уміння мислити самостійно – вершина розумового розвитку. Тексти, у яких матеріал викладено за проблемним принципом, сприяють формуванню дослідницьких навичок, ставлять перед читачем завдання, змушуючи його замислитися.

Каталізатором читацького сприйняття є *діалогічність* тексту. При цьому автор ставиться до читача як до рівноправного, зацікавленого співрозмовника, веде з ним заочну бесіду, наповнюючи текст елементами діалогу. Діалогічне мовлення буває дієвішим за монологічне. Більше шансів завоювати увагу має не той, хто просто щось декларує, а той, хто доводить і переконує, відштовхуючись від поглядів інших. Передати думку ненав'язливо – ось у чому велика перевага діалогу. Діалогізація дає змогу активізувати мислення, представити і, в разі потреби, спростувати погляди опонентів.

Просте збирання фактів – це не наука. Справжня наука починається тоді, коли дослідник прагне якимось витлумачити факти, висунути нові ідеї, гіпотези, концепції, загострює суперечності, не боїться протиставляти власні думки поглядам інших.

Ще одним важливим елементом активізації мислення читача є *недомовленість*, що надає читачеві шанс здогадатися, що хотів сказа-

ти автор, відтворити цілісну картину, самостійно поміркувати, дійти власних висновків. Якщо ж автор усе розкладає по полицях, дає на все готові відповіді, він тим самим прирікає читача на роль пасивного споживача. У результаті увага притуплюється, цікавість згасає. Прочитавши текст із недомовками, читач захоче їх усунути, ставши ніби співавтором тексту. Зміст такого матеріалу краще запам'ятується.

Тож пишіть науковою мовою і з думкою про читача. З кожним разом вам буде писати легше, приємніше й цікавіше. Процес писання буде надавати справжню насолоду.

Полюбіть цю роботу! Навчіться ставитися до неї серйозно! І хай надихають вас ці поетичні рядки:

*Вагоме пишеться не зразу,
Хороше пишеться нешвидко.
Перелицьовуєш ту фразу
І так і сяк – кінця не видко.
Зате почуєте пізніше:
Як легко він і просто пише!¹*

Питання для самоконтролю

1. *Обґрунтуйте сутність наукової мови і її роль в науковому дослідженні.*
2. *Вкажіть значення наукового стилю мовлення в дисертації.*
3. *Окресліть проблеми опанування вченими науковим стилем мовлення.*
4. *Охарактеризуйте виразність як стильовий елемент наукового мовлення.*
5. *Опишіть ясність як важливий чинник виразності наукового тексту.*
6. *Висвітліть стислість як ознаку наукового стилю.*
7. *У чому полягає композиційна довершеність наукового тексту? Які шляхи її досягнення?*
8. *Простежте авторську індивідуальність в науковій творчості.*
9. *Розкрийте значення розмовних елементів у науковому стилі.*

---

¹ Підсуха О. М. Світ у краплині: поезії. Київ, 1989. С. 57.

10. Проаналізуйте експресивність як мірило емоційних засобів у науковому тексті.

11. Обґрунтуйте простоту й дохідливість як істотні ознаки наукових знань.

12. Вкажіть умови підвищення читабельності як стильового елемента наукового мовлення.

Рекомендовані джерела до розділу 6 (з переліку рекомендованих джерел): 2, 3, 11, 12, 20, 21, 24–26, 34, 36–38, 56, 58, 59, 61, 62, 64–68, 73, 74.

Розділ 7

НАУКОВИЙ ЖАРГОН, ЙОГО ОЗНАКИ, ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Ключові питання розділу

- 7.1. Проблема наукового жаргону в наукових дослідженнях.
- 7.2. Основні ознаки наукового жаргону.
- 7.3. Причини появи наукового жаргону.
- 7.4. Небезпека наукового жаргону.
- 7.5. Шляхи подолання наукового жаргону.

7.1. Проблема наукового жаргону в наукових дослідженнях

Текст – показник наявності мовних навичок у науковця. Одним вченим бракує знань, щоб викласти своє дослідження відповідно до мовних норм, інші – свідомо відступають від них. Тому в науці поширеним є застосування незрозумілих та малозрозумілих текстів. З античних часів їх називали: *заплутане мовлення, неясне мовлення, темний стиль, кострубатий стиль, важкий виклад, незрозумілі вислови, важкодоступна мова, витончене мудрування, мудрований виклад, нісенітниця, дерев'яна мова.*

До взагалі не зрозумілого мовлення застосовують такі назви: *безглуздя, нісенітниця, абракадабра, тарабарщина, заум, китайська грамота, пташина мова, дерев'яна мова.*

До малозрозумілих наукових текстів застосовують такі поняття: *наукоподібний стиль, псевдонаукове мовлення, схоластичний виклад, науковий жаргон.*

Найбільш поширеною назвою малозрозумілого наукового мовлення в більшості європейських країн є науковий жаргон².

Отже, *науковий жаргон* можна визначити як спотворену форму наукового мовлення, що надає неістотним або неновим ідеям видимість важливості й новизни.

Мовні засоби наукового жаргону (лексичні, синтаксичні, композиційні) спрямовані на досягнення псевдовченими єдиної мети – за-

---

² Жаргон – спотворене, неправильне, незрозуміле мовлення, нісенітниця.

туманити, приховати зміст шляхом спотворення мовного стилю і водночас справити на читача враження наукової солідності.

Проблема наукового жаргону є злободенною в кожній галузі знань. Самі вчені засуджують науковий жаргон майже однотайно. Наведемо добірку таких висловлювань.

Філософ Дж. Локк, «Досвід про людське розуміння»: *«А знання, зрозуміло, просунулося б уперед значно більше, якби старання обдарованих і працелюбних людей не обтяжувалося вченим, але легкоковажним уживанням незграбних, манірних або незрозумілих висловів»*³.

Письменник І. Франко: *«Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послугуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а такою звичайною, витвореною історично, привичною для нас»*⁴.

Філософ А. Шопенгауер: *«Істинний мислитель певен у силі свого розуму, а тому висловлюється стисло, зрозуміло, просто. Простота в його вустах – ознака й правди, і геніальності. Мислитель же посередній глибоко в душі відчуває цю свою ваду, а тому силкується замаскувати притаманний і природний для нього стиль письма»*⁵.

Психолог Д. Мартін: *«Науковий жаргон – це псевдомова, яку вчені використовують, щоб справити поважне враження на колег, що вивчають схожі теми. Він допомагає зробити розвідку незрозумілою для широкої публіки, а інколи – і для інших учених»*⁶.

Наукознавці В. Шарпунов і Н. Гулько: *«Прагнення до наукоподібності ніколи не прикрашало науковий текст. Насичення тексту ускладненими назвами, туманними характеристиками та багатослів'ям лише заплутує читача та, крім прикраси, нічого іншого такий текст у нього не викликає»*⁷.

З анкетування київських студентів (про культурознавчі підручники): *«Матеріал викладено складно, нецікаво, через що доводиться пропускати текст; забагато незнайомих термінів; автори зловжи-*

---

³ Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / пер. з англ. Т. 1. Москва, 1985. С. 85.

⁴ Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. Т. 31. Київ, 1981. С. 46.

⁵ Шопенгауер А. Собрание починений : в 6 т. / пер. с нем. Т. 5. Москва, 2001. С. 399.

⁶ Martin D. W. Doing Psychology Experiments : 7-th.ed. Belmont, 2007. P. 136.

⁷ Шарпунов В., Гулько Н. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. 2-е изд. Минск, 2004. С. 308.

вають штампами, канцеляризмами; поширені довгі, заплутані, одноманітно побудовані речення»⁸.

7.2. Основні ознаки наукового жаргону

Явище наукового жаргону є гострою і наболілою проблемою. Його ознаками є: термінологічні зловживання і зайві запозичення, недоброякісний науковий текст, якому властиві незграбні, штучні ускладнення мовлення, надмір віддієслівних іменників і надто довгі, заплутані речення, багато- та марнослів'я, надмірна ускладненість, нечіткість думки.

Розглянемо їх детальніше.

1. Термінологічні зловживання.

А. Перенасичення тексту термінами. При цьому часто доходить до абсурду, коли автор спеціально шукає привід, щоб удатися до якогось терміну, хоч зі змісту випливає, що потреби в цьому немає. У результаті з'являються такі шедеври, як, наприклад: «Соціальність політехнічного соціуму – це пакетне поняття, простір адекватних інтерпретацій якого 1) співвідноситься по об'єму із змістовною і функціональною завантаженістю понять «історія», «культура», «ментальність», які є детермінанти соціуму; 2) відносяться до предметності класичного і посткласичного розуміння даного питання; 3) відображають взаємозумовленість індивідуального («атомарного», «ядерного») буття людей, з однієї сторони, і надіндивідуальних структур соціальної статичності і соціальної динаміки, – з іншої» (Максименюк М. Ю. Соціально-філософський дискурс розвитку поліетнічного соціуму. Гуманітарний вісник Запорізької держ. інж. академії. 2010. Вип. 40. С. 231).

Здається, що текст, густо насичений термінами, мав би бути глибшим і змістовнішим. Однак ми бачимо, що за цими новоутворами жодного нового змісту немає – вони тільки штучно ускладнюють думку.

Часто штучно термінізують звичні предмети, дії та ознаки, що мають загальнозживані відповідники. Наприклад, немає жодного

---

⁸ Фіалка С. Б. Якість навчальних видань із культурознавства очима студентів. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 3. С. 64.

сенсу писати здійснювати комунікативні акти у випадках, коли можна сказати просто – спілкуватися.

Має місце також надуживання термінами. Так, в анотації до статті «Методика системного аналізу з позиції методології системного підходу для потреб проєктування систем управління» читаємо: «У цій статті автори поєднують системи типу «людина-машина» та організаційні системи терміном «складні системи» та обмежуються розглядом системного підходу й системного аналізу для потреб проєктування для них систем управління». (Теслер Г. С., Косс В. А. *Методика системного аналізу з позиції методології системного підходу для потреб проєктування систем управління*. Мат. машини і системи. 2008. № 1. С. 139–150). У самій статті слова з коренем систем застосовано майже до всього, про що йдеться: антропогенна система, природна система, самостійна система, сонячна система, персонал-системи, призначення системи, складова системи, стійкість системи, функціонування системи, функція системи, система пріоритетів, система штучного інтелекту, система вимоги, системна повнота, системна позиція, системна похибка, системна складова, системна узгодженість, системне балансування, системне дослідження, системне обмеження, системне призначення, системне проєктування, системні вимоги, системні властивості, системні зв'язки, системні знання, системні потреби, системні функції, системність аналізу, системність результату, системно повний, системно неповний.

Аналогічна ситуація з терміном підхід. Яких тільки означень до нього не припасовують: діяльнісний, ціннісний, статусний, особистісний, компетентнісний, тендерний, кластерний, факторний, інтегративний, рефлексивний, варіаційний, еволюційний, інтерпретаційний, мотиваційний, орієнтаційний, трансформаційний, цивілізаційний, глобальний, доктринальний, індивідуальний, інституціональний, неоінституціональний, концептуальний, парадигмальний, поліпарадигмальний, фрактальний, функціональний, аксіологічний, андрагогічний, гуманістичний, діалогічний, ергономічний, конфліктологічний, логістичний, методологічний, загальнотеоретичний, синергетичний, стратегічний, технологічний, типологічний тощо.

Здається, що багато (якщо не більшість) з названих підходів – фікція. За позірним розмаїттям криється плутанина дослідницьких принципів, підходів, прийомів, методів, методологій.

Ще складнішими серед назв підходів є двослівні і навіть трислівні: *функціонально-структурний, локально-градієнтний, стратегічно-семантичний, аксіологічно-гносеологічний, проектно-технологічний, продуктно-енвайронментальний, системно-подієвий, програмно-цільовий, вербально-біхевіористський, антрополого-комунікативний, комунікативно-когнітивний, потребо-мотиваційний, ціннісно-орієнтаційний, оцінно-ситуаційний, логіко-інформаційний, інституційно-еволюційний, системно-неосферний, регіонально-цілісний, суб'єктно-ціннісний, системно-діяльнісний, особистісно-діяльнісний, інтегративно-особистісний, ресурсно-компетентнісний, змістовно-діяльнісний, системно-синергетичний, структурно-генетичний, образно-семантичний, теоретико-методологічний, професійно-методологічний, гуманітарно-аксіологічний, системно-екологічний, індивідуально-топологічний, філософсько-антропологічний, суспільно-географічний, факторно-критеріальний, структурно-функціональний, генетико-моделюючий, рефлексивно-ціннісно-креативний, вчинково орієнтований, діалогічно орієнтований, компетентісно орієнтований, компетентно орієнтований, антологічно орієнтований, особистісно орієнтований, практико орієнтований, предметно орієнтований, системно орієнтований* тощо.

Ці означення сполучають механічно ледь не навмання. Їх строкатість наводить на думку, що ті, хто їх застосовує, самі не зовсім уявляють сенс таких понять.

Універсальну сполучуваність отримав термін *парадигма*. Його почали вживати як недоречний синонім до термінів: *метод, методика, наукова школа, погляд, світогляд, стиль мислення і навіть напрям суспільного розвитку*, і він набув необмеженого діапазону значень.

Спочатку з'явилися *парадигма антропоцентрична, гуманістична, екологічна, когнітивна, комунікативна, синергетична, цивілізаційна*, а потім – *тендерна, еволюційна, організаційна, управлінська, художня, освітня, педагогічна, асоціативна, інформаційна, регіональна, регулятивна, романтична, системна, галактоцентрична, етнофункціональна, інституціальна, інтелектуальна, інтерсуб'єктна, компетентнісна, конструктивістська, культурологічна, лінгвокультурологічна, лінгвориторична, методологічна, модернізаційна, мотиваційна, неокласична, неосферна, психосемантична, тразитологічна, адміністративно-правова, еволюційно-синергетична, жанрово-*

стильова, когнітивно-дискурсивна, культурно-історична, лексико-тематична, поняттєво-категоріальна, системно-діяльнісна, соціально-економічна, соціально-психологічна, суб'єктно-вчинкова.

Частина означень до термінів *парадигма* збігається з означеннями до терміна *підхід*.

Ці терміни своєю функцією нагадують слова-паразити. Заміна прозорої думки красномовними комбінаціями слів або просто новими термінами є ознакою псевдонауки.

Штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а є порожньою розумовою забавкою. Перенасичення тексту зайвими термінами штучно ускладнює думку, не додає істотно нового змісту, а текст втрачає інформативну вартість. І читач змушений спрямовувати енергію не на осягнення змісту, а на подолання складнощів викладу, які до змісту жодного стосунку не мають.

Б. Невиправдане залучення термінів з інших наук.

Ця форма термінологічного зловживання полягає в тому, що недоречно запозичені з інших наук терміни не знаходять місця в новій терміносистемі і, як правило, залишаються чужорідними вкрапленнями. Наведемо приклад з підручника культурології: *«Духовно-енергетичне поле спільноти після флуктуації не може «повернутись» до початкового стану, оскільки воно розвивається, але й не може увійти в стан, визначений геном розвитку на момент релаксації флуктуації»* (Культурологія / за ред. В. М. Пічі. Львів, 2003. С. 170).

В одному реченні автор вжив терміни з трьох інших, ніж культурологія, дисциплін: фізики, біології, медицини. І це в підручнику.

В. Термінологічне псевдоноваторство (вигадування нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні назви). Воно також є різновидом термінологічного зловживання.

Терміни – це скорочені позначення наукових понять. Справжній учений – не генератор термінів, а генератор ідей. Справжня наука породжує нові знання. Якщо ж новий термін є, а нового змісту за ним немає, то вживати його недоречно.

Хто не здатен запропонувати нової думки, той намагається принаймні впровадити нові слова. Не запропонувати власні терміни деякі науковці вважають мало не поганим тоном, тому й іменують здавна відомі поняття новотворами власного виготовлення.

Наведемо приклади таких сумнівних термінологічних новацій: *теорія – концептуальна модель; спільні та відмінні риси – інтеграль-*

ні та диференційні характеристики; мовлення – вербально-комунікативна практика; грамотність – вербально-комунікативна компетенція; уявлення – ментальний прообраз; діалог – процес діалогової взаємодії; відбір – селективний пошук; учинок – поведінкова реакція; виховання – соціальна інженерія; перевірка – емпірична апробація; визнання – інтелектуальна легітимація; визначення – тлумачення дефініційного характеру; підручник – науково-навчальне видання; посібник – навчально-методичний комплекс (Селігей П. Світло і тіні наукового стилю. Київ, 2018. С. 112).

Поширеною практикою є псевдоноваторська заміна термінів. Заміна традиційного терміна новим породжує ілюзію, буцімто виникло нове наукове поняття. Прикладами можуть бути: *товар – товарна маса, початок – ініціальна позиція, середина – медіальна частина, досвід – життєва компетентність, аналіз змісту – контент-аналіз, протиставлення – конфронтативний аналіз, синдром – симптомокомплекс, задум – концептуальний проєкт, громадська думка – менталітет електорату (хоч менталітет – це синонім терміна свідомість), спосіб навчання – педагогічна технологія, викладач – суб'єкт навчально-виховного процесу, мова – лінгвальна система, мовлення – вербальна поведінка, мовець – суб'єкт мовної комунікації чи суб'єкт комунікативної діяльності, співрозмовник – партнер по комунікації, поводження – вербально-поведінкова соціальна практика, мислення – оперування ментальними репрезентаціями тощо.*

Бачимо, що ці терміни ніби навмисне підібрані на догоду моді на науковість. Не все по-новому назване є справді науковим. Заміна традиційних термінів має бути природною, вмотивованою, закріплювати нові здобутки науки.

Безумовно, у кожного дослідника є право запропонувати новий для науки науковий термін, але плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування – це не по-науковому.

Трапляються заміни, які безпідставно «розмивають» поняття, привносять зайву книжковість. Наприклад, поборники наукоподібності вподобали іменник *діяльність*: *навчання – навчальна діяльність, виховання – виховна діяльність, читання – читацька діяльність, пізнання – когнітивна діяльність, запам'ятовування – мнемічна діяльність, творення – креативна діяльність, інвестування – інвестиційна діяльність, спілкування – комунікативна діяльність, аналіз – концептуально-структуруюча діяльність тощо.*

Останнім часом універсалізувався і потрапив до переліку мовних штампів іменник *простір*: *виховний простір*, *науковий простір*, *дослідницький простір*, *концептуальний простір*, *символічний простір*, *слов'янський простір*, тобто з усього можна зробити «простір».

Ще раніше до такого типу мовних штампів потрапили іменники *план*, *площина*, *контекст* та ін.

Новомодним псевдотерміном став *дискурс* (з фр. – мовлення, промова, роздум). Дискурсом називають навіть не близькі, а кардинально відмінні поняття: *політичний дискурс*, *критичний дискурс*, *марксистський дискурс*, навіть *економічний*, *медичний*, *іронічний*, *передвиборний*, *журналістський*, *маргінальний*, *ритуальний*, *віртуальний*, *мережений*, *комп'ютерний*, *провокативний*, *видавничий*, *любовний*, *правовий*, *дискурс влади*, *модернізму*, *сексуальності*, *чоловічий і жіночий*, *весільного тосту*, *похоронної промови* – і так за кількістю форм життя до нескінченності. Через свою розмитість, нечіткість і невизначеність дискурс потрапив до розряду псевдотермінів.

Справжній учений тим і відрізняється від псевдонауковця, що не допускає термінологічних кривлянь, не плодить без міри нові терміни, а надає нового, небанального змісту в узвичаєні традиційні форми. Тож перед запровадженням нового терміна слід серйозно замислитися: чи конче він потрібен, чи матиме перспективу, чи можна обійтися без нього? Якщо можна – вживати його не варто.

2. Непотрібні мовні запозичення.

Ознакою наукового жаргону є мовні запозичення, насамперед невміле й недоречне вживання чужоземних понять. Теперішні наукові, а надто науково-жаргонні публікації переобтяжені не виправданими іншомовними запозиченнями. Дехто з науковців хибно вважає, що іноземніше і не зрозуміліше, то начебто вченіше і цивілізованіше.

Чужомовні терміни не просто переважають, а витісняють власне українські. Упродовж минулого століття відбулися такі термінологічні заміни: *звертатися* – *апелювати*, *обмежувати* – *лімітувати*, *продовжувати* – *пролонгувати*, *пояснювати* – *експлікувати*, *наголошувати* – *акцентувати*, *показник* – *маркер*, *розум* – *інтелект*, *устрій* – *структура*, *сукупність* – *комплекс*, *взаємозалежність* – *кореляція*, *відносний* – *реляційний*, *затяжний* – *хронічний*, *перервний* – *дискретний*, *однорідний* – *гомогенний*, *причиновий* – *каузальний*, *прибутковий* – *рентабельний*, *двійковий* – *бінарний*, *усувати* – *елімінувати*, *розмежовувати* – *диференціювати*.

В останні десятиліття на зміну питомим українським словам приходять такі варваризми: *доречний – релевантний, часовий – темпоральний, одночасний – симультанний, виражений – експліцитний, прихований – імпліцитний, виявляти – маніфестувати, представляти – репрезентувати, висловлювати – вербалізувати, осмислювати – концептуалізувати, співвідноситися – кореспондуватися, довільний – арбітражний, двобічний – білатеральний, можливий – евентуальний, мінливий – варіабельний, пізнавальний – когнітивний, зворотний – реверсний, висловлювати – артикулювати, роздум – рефлексія, сприйняття – рецепція, прослуховування – аудіювання, розподілення – стратифікація, впровадження – імплементація, творення – кремація, відновлення – реновація.*

Штучно притягнуті в нашу мову такі слова набувають вигляду «стороннього тіла». Ось, наприклад, уривок: *«Жанрові фрагменти не ідентифікуються як самостійні жанри МПД, про що засвідчує відсутність текстом, з якими вони здатні були б корелювати. Структурно-композиційними частинами міжнародно-правових жанрів у дослідженні є такі різновиди жанрових фрагментів; аргументів; дефінітив; імператив; проклеїматив; інтерогатив-інспіратив; рекомендатив; констататив; дескриптив; концесив-дозвіл та концесив-заборона; імплементатив»* (Кравченко Н. К. *Міжнародно-правовий дискурс: когнітивно-комунікативний аспект : автореферат дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2007. С. 14*). Перед нами типовий український текст, написаний з потугами на «науковість», себто «науковий жаргон». Проте його треба ще перекладати з англійської на українську.

Парадокс полягає в тому, що українську мову описують чужими термінами, надаючи перевагу іншомовним термінам не з потреби точно передати наукові істини, а запозичити заради самого запозичення. Порівняймо: *мовець – комунікант, утвір – дериват, творення – деривація, чергування – альтернація, взаємопроникнення – інтерференція, назва – номен, називання – номінація, вимова – артикуляція, називний відмінок – номінатив, родовий відмінок – генітив, сполучуваність – валентність, словесний – вербальний, зменшуваний – демінутивний, збільшуваний – аугментативний, описовий – дескриптивний, вторинний – секундарний, багатократний – ітеративний.*

Алгоритм іншомовних запозичень такий: спершу чужі слова проникають у нашу мову як позначення певного видового поняття, згодом їх починають уживати як синоніми родових назв, потім витискають їх на другий план і зрештою зовсім заміщують.

Жаргоніст, вичитавши в іноземній літературі нові терміни, не обтяжує себе пошуком відповідників, а тягне їх у рідну мову, тому й виринають у тексті: *локація* – замість *місцезнаходження*, *розмова*, *когніція* – *пізнання*, *субтракція* – *видалення*, *усунення*, *інтерація* – *взаємодія*, *інтерпеляція* – *запит*, *звернення*, *компарація* – *порівняння*, *реконцептуалізація* – *переосмислення*, *партисипант* – *учасник*, *континуїтет* – *тяглість*, *наступність*, *флексибільність* – *гнучкість*, *конституант* – *складник*, *мутуальний* – *взаємний*, *обопільний*, *облігаторний* – *обов'язковий*, *інгерентний* – *невід'ємний*, *евідентний* – *явний*, *очевидний*, *партисипаторний* – *сумісний*, *перпетуальний* – *вічний*, *безконечний*, *персуазивний* – *спонукальний*, *заохочувальний*, *стипулятивний* – *зумовлений*, *причиновий*.

Чи стануть такі словеса окрасою української мови. Сумнівно. Чи є для їх запровадження вагомі підстави? Чи справді іншомовні слова зручніші за питомі українські? Виділимо причини таких іншомовних запозичень.

Перша причина – бажання створити ілюзію новизни в науковому мовленні. Автор міг би вдовольнитися звичним терміном, але воліє вжити натомість щось новомодне, аби показати «витонченість думки», «концептуальну глибину», «інтелектуальну просунутість». Правомірність таких заміन здебільшого сумнівна. Наприклад: *особа* – *індивід*, *суспільство* – *соціум*, *властивість* – *атрибут*, *утвір* – *конструкт*, *замінник* – *субститут*, *опис* – *опис*, *припис* – *проскрипція*, *відмінність* – *дистинкція*, *розлад* – *дисфункція*, *розподіл* – *дистрибуція*, *підтвердження* – *конфірмація*, *очікування* – *експектація*, *намір* – *інтенція*, *відбір* – *селекція*, *перестановка* – *інверсія*, *досвід* – *емпірія*, *поняття* – *концепт*, *роздум* – *рефлексія*, *зразок* – *патерн*, *складник* – *інгредієнт*, *показник* – *індикатор*, *новотвір* – *інновація*, *осаяння* – *інсайт*, *обізнаність* – *компетенція*, *винахідливість* – *креативність*, *посил* – *меседж*, *прозорий* – *транспарентний*, *невідкладний* – *ургентний*, *буттєвий* – *екзистенційний*, *підтверджувати* – *верифікувати*, *розпізнавати* – *ідентифікувати*, *відстежувати* – *моніторити*.

Друга причина: іншомовні слова деяким нашим ученим здаються більш «ученими», ніж українські. Але чим термін *посвята* гірший від *інавгурація*, *чолівка* від *саміт*, *закуп* від *шопінг*, *привабливий* від *харизматичний*, *популярна пісня* від *хіт*, *починатися* від *стартувати*, *закінчуватися* від *фінішувати*.

Третя причина: деякі іншомовні слова прищеплюють у науковому мовленні з естетичних чи етичних міркувань, як-то: *рептилії*

замість *гади*, *суїцид* замість *самогубство*, *летальний* замість *смертельний*, *лібідо* замість *хтивість*, *тендерний* замість *статевий*, *фурункул* замість *чиряк*, *риніт* замість *нежить*, *педикульоз* замість *вошивість*, *урина* замість *сеча*, *алопеція* замість *облисіння*, *корпуленція* замість *огрядність*, *обстипація* замість *запор*, *інфекційний* замість *заразний*, *ринотилексоманія* замість *колування в носі*.

Четверта причина – бажання задекларувати свою сучасність, поінформованість, з претензією на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди чи снобізму, а також з метою маніпуляцій – щоб створити видимість чогось принципово нового.

Тому й називають ідальні – *фастфудами* чи *бістро*, *сільське господарство* – *агропромисловими комплексами*, *пологові будинки* – *перинатальними центрами*, *в'язниці* – *пенітенціаріями*, *виставки* – *експоцентрами*, *посольства* – *амбасадами*, *відомства* – *адміністраціями*.

П'ята причина – бажання здобути собі авторитет, підвищити самооцінку, суспільний статус, надати ваги професіям чи посадам. Для прикладу: *помічник* – *асистент* або *референт*, *наставник* – *інструктор*, *ведучий* – *модератор*, *крavecь* – *модельєр*, *охоронець* – *сек'юриті*, *тілоохоронець* – *бодигард*, *нянька* – *бебісітер*, *покоївка* – *хаускіпер*, *правопорушник* – *делінквент*.

До зайвих іншомовних запозичень і до тих, хто ними хизується, критично ставляться самі вчені, розцінюючи це як невміння думати самостійно, брак творчого підходу.

Наведемо деякі оцінки.

Фізик Наумовець А. Г. *«На жаль, ми є свідками бездумного і масованого впровадження інішомовних (переважно англійських) термінів навіть у тих випадках, коли б для них було б зовсім неважко знайти прості й точні вітчизняні відповідники... З погляду іноземців це можна розглядати як фактичне визнання меншовартості, нерозвиненості української мови»* (Наумовець А. Г. *Імплементация англицизмів в українській мові. Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. Вип. IV. Київ, 2001. С. 9).

Філолог Огієнко І. І. *«Наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих»* (Огієнко І. *Український стилістичний словник*. Львів, 1924. С. 9).

Коли мова покiрно переймає вироблене iншою мовою, вона губить здатнiсть до саморозвитку. Запозичення, хоч i збагачують мову та розширюють її словник, водночас притлумлюють її внутрiшнi сили та можливостi. Надмiрнi запозичення розладжують лексичнi норми й спричиняють рiзнобiй у термiносистемах. I тодi збагачення парадоксальним чином обертається на збiднення.

3. Задовгi речення також є ознакою наукового жаргону.

Науковiй мовi притаманнi складнi та порiвняно довгi речення. У науково-жаргонних текстах переважають довжелезнi конструкцiї з надто ускладненим синтаксичним каркасом. Iдеться про надто розгалуженi складнопiдряднi та складносуряднi речення з кiлькама дiєприкметниковими й дiєприслiвниковими частинами, поширеними вставними словами, зворотами.

Наведемо приклад: *«Культура, на думку Ж. Бодрiяра, перестала бути прив'язаною до певного мiсця i, з iншого боку, у полi культурного суспiльства стала фрагментарною, розпалася на культури окремих спiльностей, свого роду культурнi дiаспори, що вiдрiзняються за смаками, звичками й вiруваннями, у яких вiдбувається поширення комерцiалiзацiї, iронiї, гри, переструктурування всього формату доминиуючої елiтарної культури, що детермiновано плуралiстичною сферою виявлення iнтересiв у напрямi – вiд культурного iмперiалiзму до культурного плуралiзму – як на локальному, так i на глобальному рiвнях»* (Максименюк М. Ю. Соцiально-фiлософський дискурс розвитку полiетнiчного соцiуму. Гуманiтарний вiсник Запорiзької держ. iнж. академiї. 2010. Вип. 40. С. 229).

Задовгi речення не вiдповiдають основним вимогам до наукового стилю: розмежованостi, логiчностi, чiткостi. Часто за такими реченнями стоїть необроблене внутрiшнє мовлення, яке автор не оформив у структурований текст.

4. Нагромадження iменникiв. Такий прийом, по-перше, збiднює граматичне багатство мовлення, по-друге, написане втрачає природнiсть i виразнiсть. Засилля iменникiв робить виклад розпливчатим i малозрозумiлим. У науковому жаргонi їх «свiдомо використовують з метою приховати за складнiстю мови бiднiсть думки, брак справдi наукової глибини» (Коваль А. П. Культура української мови. Київ, 1964. С. 100).

Наприклад: *Для якнайшвидшого вирiшення проблем управлiння системою пенсiйного страхування територiй необхідно передусiм здiйснити комплекс заходiв, спрямованих на створення умов для роз-*

витку мережі соціальних послуг у територіальних громадах (Шклярська І. Ю. Участь територіальних громад у реформуванні управління системою пенсійного страхування : матер. наук.-практ. конф. (Київ, 28 травня 2010 р.). Т. 2. Київ, 2010. С. 207).

Замінивши віддієслівні іменники, отримаємо: *Щоб успішно керувати системою пенсійного страхування територій, слід насамперед розвивати мережу соціальних послуг у територіальних громадах.*

5. Багатослів'я. Науковому жаргону властиве багатослів'я, що не робить текст більш змістовним і цінним.

Багатослів'я в науковому жаргоні побутує в таких різновидах:

кількаслів'я – уживання кількох слів замість одного (незначна кількість замість обмаль, протягом тривалого часу замість довго, у примусовому порядку замість силоміць, у найближчому майбутньому замість незабаром, у нічний період часу замість уночі); науковий співробітник замість науковець; молоде покоління замість підлітки; особа чоловічої статі замість чоловік; мешканці сільської місцевості замість селяни; складні погодні умови замість негода; збільшити в три рази замість потроїти, розділити на дві половини замість розполовинити);

наволослів'я – використання описових зворотів замість прямих назв (коригування цін у бік підвищення замість здорожчання, відпрацьовувати взаємодію щокви з подушкою замість спати, діалогова взаємодія в ситуації розбіжності позицій сторін замість дискусія, здійснювати інтегративну функцію замість об'єднувати);

зайвослів'я – уживання слів, які не додають нового змісту і які можна безболісно усунути. Наприклад: Основною причиною виникнення труднощів при проведенні роботи зі словником є відсутність... – Роботі зі словником перешкоджає відсутність...; Розвиток галузі садівництва в Україні залишається нереалізованим з причин... – Садівництво в Україні не розвивається через...).

Проявом зайвослів'я є також зловживання «універсальними» загальнонауковими, методологічними та канцелярськими термінами-штампами. Наприклад: *провести роботу зі створення замість створити; вирішити завдання забезпечення зростання виробництва замість збільшити виробництво; мали місце випадки поширення замість поширювалися; реалізувати план дій щодо запровадження безвізового режиму і здійснити наполегливу роботу з його виконання замість запровадити безвізовий режим.* Як бачимо, вони збільшують обсяг, але залишають враження пустопорожнього словоблудства;

словоповтори (тавтології) – невиправдані повтори тих самих слів у реченні. Наприклад: «Узагальнено підходи до аналізу сутності банківської системи з використанням теорії систем, що дає змогу охарактеризувати банківську систему як велику динамічну цілеспрямовану відкриту систему» (Затворська О. О. Банківська система України та основні напрямки її розвитку : автореферат дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2004. С. 5).

Ще приклади тавтології: *наблизитися ближче, організувати організацію, повністю заповнити, забезпечити безпеку, збалансувати баланс, отримати підтримку.*

6. Марнослів'я («вода»). Як науковий жаргон марнослів'я – це веломовний, розлогий виклад незначного або загальновідомого змісту. Йому властивий збіднений зміст при перебільшеній, непропорційно роздутій формі.

Наведемо приклад марнослів'я: *«Змістова характеристика комунікативної діяльності передбачає комунікативну взаємодію, обмін інформацією, передавання знань, думок, переживань через сприйняття та розуміння партнерів по комунікаціях та їх взаємовплив. Все це вимагає від особистості комунікативних знань, умінь, навичок, певного комунікативного досвіду, комунікативних здібностей. Для здійснення комунікативної діяльності суб'єкт комунікативної діяльності повинен володіти комунікативними, інтерактивними, перцептивними вміннями, які сформовані на ґрунті відповідних знань. Отже, для успішної комунікативної діяльності необхідно володіти інтерактивними, перцептивними, комунікативними здатностями, які в процесі комунікативної діяльності складно відокремити» (Проскурняк О. І. Вивчення когнітивно-змістового компонента комунікативної діяльності особистості. Вісник Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. 2012. Вип. 44. С. 180).*

Натомість скорочений варіант: *«Щоб успішно спілкуватися, треба вміти розмовляти з людьми».*

Марнослівний текст трансліює банальні, очевидні речі, хоч і справляє враження осмисленості та новизни. Йому бракує інформативності, цілеспрямованості, націленості автора на розв'язання нової проблеми.

Часто марнослівні тексти містять відверту нісенітницю. Наведемо приклад: *«У цьому зв'язку доцільно сказати, що реалізація інноваційного потенціалу має на увазі поряд із заходами, що забезпечують його формування і підвищення рівня, також комплекс заходів для створення умов його включення в реальний інвестиційний та іннова-*

ційний процеси, процес ефективної реалізації через мотивацію інноваційного потенціалу» (Дікань Л. В., Колесников Є. В. Сучасні підходи до визначення поняття «інноваційний потенціал». Комунальне господарство міст. Вип. 52. Київ, 2009. С. 88).

Якщо це не безглуздя, то що тоді безглуздя?

7.3. Причини появи наукового жаргону

Основні причини появи наукового жаргону окреслив дослідник П. О. Селігей⁹.

1. *Нелогічне мислення.* Хто ясно думає, той ясно викладає. Наукове мислення покликане встановлювати й систематизувати логічні зв'язки між предметами. Заплутаність і нечіткість мислення неминуче позначаються на тексті. Людині, яка нечітко уявляє те, про що вона хоче сказати, складно поєднати в одне логічне ціле навіть дві думки, не кажучи вже про ланцюг суджень чи розбудову якоїсь викінченої теорії. Нелогічність мислення фатально позначається на тексті: він теж стає заплутаним, складним для розуміння.

2. *Погане володіння мовою.* Науковий жаргон виникає і через нестачу мовленнєвих знань і навичок. Автор усвідомлює, що він хоче щось повідомити, але не може сформулювати чітко свою думку через брак словникового запасу, незнання синтаксичних можливостей мови, необізнаність із засобами логічного наголосу, невміння будувати висловлювання.

3. *Розлади мислення і мовлення.* При такій неузгодженості процеси мовомислення втрачають єдність, цілеспрямованість, зв'язність, погіршується змістова наповненість та осмисленість. У результаті з'являються химерні, малозрозумілі, стилістично дефективні тексти.

4. *Навмисне заплутування змісту (маніпуляції).* Науковий жаргон буває наслідком маніпулятивної поведінки автора, який навмисно формулює думку незрозуміло, щоб притлумити раціонально-критичне сприйняття тексту з різних причин:

а) приховати брак новизни, комплілятивність, низьку якість дослідження;

б) показати свою належність до наукової еліти, відмежуватися від «натовпу» (снобізм);

---

⁹ Селігей П. О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи. Київ, 2003. С. 48–56.

- в) штучно завищити цінність тексту,
- г) позбутися комплексу наукової меншовартості;
- д) бути зрозумілим (страх наразитися на цькування).

5. *Вплив постмодернізму*. Науковці-постмодерністи віддають перевагу не логічно-структурованому викладу, а «грі в слова». Терміни вживають у здебільшого випадкових контекстах, поняття та асоціації наділяють суто суб'єктивною значущістю. Постмодерністські «наукові» тексти порушують більшість норм наукового мовлення.

6. *Гіпертрофія логосфери*. Виникає, якщо людина на подразники другої сигнальної системи (мовлення) реагує сильніше, ніж на подразники першої сигнальної системи (навколишня дійсність). Тоді мовний знак виявляється більш реальним і важливим, аніж річ, яка за ним стоїть. Слова підміняють дійсні речі, а мовленнєва діяльність – розумову та практичну діяльність.

7. *Новизна ідеї*. Причиною породження незграбного та малодоступного викладу може бути новизна ідеї – недостатнє прояснення щойно відкритих знань. На самому початку вчений уявляє досліджуване явище тьмяно й невиразно. Лише із часом поняття уточнюється, розуміння прояснюється, суть вимальовується чіткіше. Думка завжди випереджає слово, і дослідник не завжди знаходить ті засоби, які омовлюють нове знання якнайточніше. Ці складнощі неминуче відбиваються в тексті, позбавляючи його прозорості, лаконізму, композиційної стрункості. Текст потрапляє під ознаки наукового жаргону.

Завдання автора – насамперед викладати свою ідею дохідливо. Тому вчені-початківці перед оприлюдненням своїх напрацювань мають належним чином продумувати об'єкт і предмет дослідження, щоб не потрапити в тенета наукового жаргону.

7.4. Небезпека наукового жаргону

Знову звернемося до праці П. О. Селігея¹⁰, який наділяє науковий жаргон осудливими епітетами, а саме:

– *явище антинаукове*: науковий жаргон принижує і компрометує науку, знецінює і дискредитує наукові знання, знижує їх рівень, розбещує мовне чуття і псує мовний смак, завдає шкоди вихованню

---

¹⁰ Селігей П. О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи. Київ, 2003. С. 54–56.

молодих вчених, даючи їм приклад думати й писати нелогічно, нечітко, невиразно;

– *явище антисоціальне*: погіршує комунікативну співпрацю автора й читача, викликає в читачів і навіть у вчених почуття спантеличення, пригнічення, безпорадності, розпачу, духовної порожнечі від незрозумілості, страху перед незбагненністю «зарозумілої псевдонауки»;

– *явище аморальне*: суперечить самій суті науки, несе в собі ошуканство (науковий жаргон заздалегідь не розрахований на розуміння), лицемірство (прірва між тим, що виголошують і що мають на меті) та демагогію (за малозрозумілими фразами, загальниками¹¹ і терміноспекуляціями криється наукова неспроможність);

– *явище антиестетичне*: не відповідає канонам мовленнєвої естетики. З погляду естетики належить до категорії потворного через згусток мовленнєвих вад, непорядкованість тексту, бідність змісту й мізерність думки.

7.5. Шляхи подолання наукового жаргону

Вважаємо правомірною думку про те, що професійним і моральним обов'язком співтовариства вчених є протидіяти науковому жаргону. Для цього слід:

1. *Вдосконалювати експертизу наукових досліджень:*

– активізувати протидію науковому жаргону в спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій;

– долати формалізм у рецензуванні наукових праць;

– протидіяти присудженню наукових ступенів і вчених звань за праці з виявом псевдонауки та наукового жаргону.

2. *Застосовувати правові методи протидії жаргону:*

– запроваджувати правові норми протидії халтурі, шахрайству та науковому жаргону;

– не допускати до участі в конкурсах, отримання грантів тощо праці з ознаками наукового жаргону;

– запроваджувати спеціальні призи, премії за якісні праці без наукового жаргону.

3. *Підвищувати вимоги до рукописів на етапі рецензування і редагування:*

---

¹¹ Загальник – часто повторюваний, усім відомий вислів, банальна фраза.

– рецензентам принциповіше оцінювати мовні вади наукових праць;

– посилити вимоги видавництва до рукописів, мова яких має бути логічною, зрозумілою та лаконічною;

– не допускати до друку псевдонаукові статті.

4. Вчити молодих учених писати ясно, дохідливо, лаконічно:

– хворобі легше запобігти, ніж лікувати. Слід вберегти молодих дослідників від наукового жаргону; прищеплювати їм мовний смак, відчуття відповідальності за власне мовлення, за стан наукової мови загалом; пояснювати, що науковий жаргон негативно впливає на репутацію науковця, паплюжить його в очах колег;

– наголошувати молодим ученим на небезпеці інтернету як неконтрольованого поширювача наукового жаргону, звалища сирих, неопрацьованих і нередагованих текстів.

5. Пропагувати мовну майстерність науковців:

– показувати практичну корисність розвинутих мовних навичок, уміння чітко висловлювати думки; зрозумілий виклад повинен стати ознакою гарного тону. Праці, написані добірною, вишуканою мовою, будуть читати з інтересом, що принесе їх авторам визнання наукової спільноти;

– натомість користуючись науковим жаргоном, автор не реалізується як учений, а його опуси не матимуть майбутнього. «Непрочитане – непроцитоване – невизнане – забуте» – саме така доля праць з ознаками наукового жаргону.

6. Створювати якісні посібники з наукового стилю:

– у пригоді були б мовні поради для науковців-авторів, як загальні, так і спеціалізовані. І не тільки як писати вартісний і стилістично довершений текст, а також як не стати жертвою наукового жаргону.

Питання для самоконтролю

1. *Що називають науковим жаргоном? Назвіть основні його ознаки.*

2. *Назвіть види термінологічних зловживань.*

3. *Простежте непотрібні мовні запозичення. Вкажіть їх причини.*

4. Знайдіть у наукових текстах задовгі речення. Проаналізуйте доцільність їх побудови. Запропонуйте відредагований варіант речень.

5. Як нагромадження іменників впливає на сприйняття наукового тексту?

6. Що в наукових текстах називають багатослів'ям? Охарактеризуйте його різновиди.

7. Як марнослів'я впливає на якість наукового тексту?

8. Назвіть причини появи наукового жаргону.

9. Чи небезпечний науковий жаргон як явище для науки й суспільства?

10. Окресліть шляхи подолання наукового жаргону.

Рекомендовані джерела до розділу 7 (з переліку рекомендованих джерел): 1, 2, 5, 10–12, 20, 21, 26, 28, 32, 34, 35, 37–39, 55, 57–61, 64, 65, 68, 73, 74.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА до змістового модуля II

Дати письмову відповідь на питання:

Варіант 1

1. Методологія наукових досліджень.
2. Наукова мова та її роль у науковому дослідженні.
3. Проблеми наукового жаргону в наукових дослідженнях.

Варіант 2

1. Класифікація методів наукових досліджень.
2. Композиційна довершеність наукового тексту і шляхи її досягнення.
3. Причини появи та шляхи подолання наукового жаргону.

Змістовий модуль III

**АПРОБАЦІЯ ТА ПУБЛІКАЦІЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Розділ 8

БІБЛІОГРАФІЧНІ СТАНДАРТИ, БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Ключові питання розділу

- 8.1. Роль стандартів у презентації результатів наукового дослідження.
- 8.2. Бібліографічні описи та їх класифікація.
- 8.3. Основні елементи бібліографічного опису.
- 8.4. Приклади оформлення документів у списку джерел відповідно до ДСТУ 7.1:2006.
- 8.5. Види бібліографічних посилань. Стандарт ДСТУ 8302:2015.
- 8.6. Особливості складання бібліографічного посилання на архівний документ.

8.1. Роль стандартів у презентації результатів наукового дослідження

Для презентації здобутків своїх досліджень науковець має знати стандарти бібліографічних описів і посилань та вміти їх складати.

Наразі чинними є такі Національні стандарти, якими слід керуватися при оформленні бібліографічної інформації в науковій роботі:

ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання;

ДСТУ 7093:2009 : (ГОСТ 7.11-2004 (ИСО 832:1994), MOD; ISO 832:1994, MOD). Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами;

ДСТУ 3582:2013. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень української мови. Загальні вимоги та правила;

ДСТУ ГОСТ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання.

Розглянемо деякі стандарти детальніше.

У ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» викладено вимоги до складання бібліографічного опису документів, що є першим

етапом їх аналітико-синтетичного опрацювання. Стандарт набув чинності з 1 липня 2007 року і є базовим для системи стандартів, правил, методичних посібників зі складання бібліографічного опису. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 призначений для бібліотек, органів НТІ, центрів бібліографії, видавців, інших установ, що здійснюють бібліографування, тобто опис первинних документів, або тих, хто виконує ці функції.

Як зазначено в загальних положеннях стандарту, його розроблено для уніфікації складання бібліографічного опису на міжнародному рівні, забезпечення можливості обміну результатами каталогізації. Він регламентує оформлення бібліографічних списків, списків використаної літератури в наукових роботах і є необхідною умовою інтеграції до світового інформаційного простору.

ДСТУ ГОСТ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» є регламентним документом для оформлення бібліографічних посилань та бібліографічних списків посилань у наукових роботах. Стандарт чинний від 7 липня 2016 року. У травні 2017 року опубліковано Поправки, внесені в Національний нормативний документ ДСТУ 8302:2015, де були скориговані всі попередні неточності.

Цей стандарт призначений для авторів творів, видавців, фахівців редакцій ЗМІ, інформаційних центрів, які створюють документи, або тих, хто є посередником чи виконує такі функції. Як зазначено в стандарті, найважливішою вимогою є *достатність* (стислість, швидкість, економність, спрощення) вторинної інформації. Записи такого гатунку розташовують у підрядкових, внутрішньотекстових і позатекстових посиланнях у наукових працях.

Стандарти мають спільний предмет свого застосування: опубліковані та неопубліковані документи. Опубліковані документи – це видання всіх видів, тобто документи, що підлягають редакційно-видавничій обробці (книги, періодика тощо). Неопубліковані документи – це ті, які публікують без редакційно-видавничої обробки (дисертації, автореферати дисертацій, депоновані рукописи, препринти, описи алгоритмів і програм та ін.).

Подекуди суб'єкти інформаційних відносин поєднують функції інформаційних ресурсів, масивів та ППС, наприклад видавництва / видавці. Безпосередньо в опублікованих ними документах посилання оформляють за ДСТУ ГОСТ 8302:2015, а в покажчиках – описи за ДСТУ ГОСТ 7.1.2006. Тому, публікуючи свої доробки в тому чи

іншому виданні, доцільно дотримуватися вимог бібліографічного опису, що їх висуває редакція в інформації для авторів.

8.2. Бібліографічні описи та їх класифікація

Бібліографічний запис є множиною елементів, а саме: бібліографічний опис, заголовок, класифікаційні індекси та предметні рубрики, анотація чи реферат, шифри зберігання документа, довідки про додаткові бібліографічні записи, номер державної реєстрації та інші відомості про документ, що дають змогу його ідентифікувати, розкрити склад і зміст для бібліографічного пошуку.

Бібліографічний опис (мінімальна й основна частина бібліографічного запису) – це сукупність бібліографічних відомостей про документ, його складову частину або групу документів, що відображають лише зовнішні його ознаки (назву, місце й рік видання, наявність авторів, укладачів, редакторів тощо), наведених за визначеними правилами та необхідних для загальної характеристики й ідентифікації документа.

Роль бібліографічного опису дуже велика, адже інформування про документи здійснюють саме за його допомогою. Він є основою для створення всіх бібліотечних каталогів, інформаційних видань, баз даних про документи; без нього неможливо написати реферат чи огляд, зробити посилання на використані джерела в науковому чи навчально-методичному виданні, курсовій чи дипломній роботі тощо.

Бібліографічний опис виконує декілька функцій: ідентифікаційну, пошукову, вибору, сигнальну, обліково-реєстраційну, організаційну.

Класифікація бібліографічних описів. Бібліографічні описи можна класифікувати за структурою та об'єктом опису.

Залежно від структури опису розрізняють однорівневий і багаторівневий бібліографічний опис.

Однорівневий бібліографічний опис містить один рівень, і його складають на односторонній документ: на односторонній документ або на окремий том з багатотомника, комплексного документа, серії або іншого продовжуваного видання.

Багаторівневий бібліографічний опис містить два і більше рівнів, і його складають на багаточастинні документи: багатотомні, серіальні або комплектні документи загалом.

Об'єктами бібліографічного опису є всі види опублікованих та неопублікованих документів на будь-яких носіях, зокрема електронних. Залежно від об'єкта опису їх поділяють на монографічні, зведені й аналітичні.

Монографічний бібліографічний опис складають на окремо виданий документ (однотомне видання, окремих том багатотомного або серіального видання, окремо виданий стандарт, географічну карту тощо). Монографічний опис складається з однієї частини.

Зведений бібліографічний опис на багатотомне або серіальне видання (декілька томів, випусків, що складають єдине видання) складається, як правило, з двох і більше частин (загальної та специфікації). Загальна частина містить відомості загальні для всіх або більшості фізичних одиниць (томів, випусків, номерів), а специфікація – відомості, що належать до окремих фізичних одиниць (томів, випусків, номерів).

Аналітичний бібліографічний опис складають на частину документа (окремих твір, статтю із журналу або газети, розділ видання тощо). Аналітичний опис складається з двох частин, де перша – містить відомості про складник документа, друга – відомості про видання, у якому вона опублікована.

За наявністю авторів розрізняють авторські та безавторські бібліографічні описи.

Авторський бібліографічний опис складають на документ, який створили один, два або три автори.

Безавторський бібліографічний опис складають на документ, що створили чотири чи більше авторів. У цьому випадку складають бібліографічний опис під назвою.

Стандарт максимально точно відповідає базовому принципу Міжнародного стандартного бібліографічного опису (ISBD) – подавати інформацію в бібліографічному описі в тому вигляді, у якому вона представлена в об'єкті опису.

8.3. Основні елементи бібліографічного опису

Бібліографічний опис містить відомості, наведені за встановленими правилами. Ці відомості складаються з елементів. *Елемент бібліографічного опису* – це мінімальна структурна одиниця опису: сло-

во, словосполучення або група слів, що подають бібліографічну інформацію. Елементи поділяють на обов'язкові та факультативні.

Обов'язкові елементи містять бібліографічні відомості, що забезпечують ідентифікацію документа. Їх вводять у будь-якому описі, за умов, якщо ці відомості має об'єкт опису.

Факультативні елементи містять бібліографічні відомості, що надають додаткову інформацію про документ. Необхідність застосування та набір факультативних елементів визначає бібліографуюча установа.

Елементи об'єднують у зони бібліографічного опису на основі загальної функціональності або змісту.

За ДСТУ 7.1:2006 обов'язковими елементами бібліографічного опису є: зона назви та перших відомостей про відповідальність в усіх зонах; зона специфічних відомостей; зона вихідних даних; зона фізичної характеристики; зона видання; зона серії; зона стандартного номера (або його альтернативи) та умов доступності; зона приміток; додаткові відомості про видання; ім'я видавця, розповсюджувача тощо; основна назва серії та підсерії; міжнародний стандартний номер серіального видання, що було надано серії чи підсерії (ISSN); номер випуску серії чи підсерії; окремі примітки в описі певних видів документів (в описі електронних ресурсів – примітки про джерело основної назви; примітки про системні вимоги). У зоні назви та відомостей про відповідальність введено новий елемент – загальне позначення матеріалу.

Джерелом інформації для складання бібліографічного опису є документ загалом. Інформацію для складання бібліографічного опису беруть з певних елементів вихідних відомостей видання. Головним джерелом інформації є елемент документа, що містить основні вихідні й аналогічні їм відомості: титульний аркуш, титульний екран, етикетка тощо.

Мова бібліографічного опису, як правило, відповідає мові вихідних відомостей документа. Окремі елементи в описі можуть бути наведені мовою бібліографуючої установи.

Пунктуація в бібліографічному описі виконує дві функції: звичайних граматичних розділових знаків (пунктуація) і розділових знаків, що мають розпізнавальний характер для зон та елементів бібліографічного опису (знаки приписної пунктуації).

Заголовок – це елемент бібліографічного запису, розташований попереду бібліографічного опису й призначений для впорядкування та пошуку бібліографічних записів. Заголовок від опису відокремлю-

ють крапкою. Зони опису відокремлюють одна від одної крапкою і тире. При повторенні окремих зон повторюють крапку й тире, за винятком зони серії (відомості про кожну серію беруть в окремі круглі дужки без знака крапка й тире між ними). У стандарті підкреслено, що для розрізнення приписної та граматичної пунктуації застосовують проміжок в один друкований знак до і після приписного знака. Виняток – крапка та кома – проміжки залишають тільки після них. Знаки крапка з комою та три крапки до винятку не належать.

Правила вживання великої та малої літер продиктовані не тільки нормами мови, а й розділенням зон бібліографічного опису. Перші слова відомостей, що відносяться до назви та відомостей про відповідальність, записують з малої літери, якщо вони не є власними назвами, першими словами назви чи цитатами.

Винятком є загальне позначення матеріалу та будь-які назви в усіх зонах опису. *Приклад* (за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006): Кам'янець на Поділлі [Текст]: турист. путівник / [авт.-упоряд.: О. Расщупкін, С. Трубочанінов]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – [16] с. : іл. ; 24 см. – 2000 пр. – ISBN 966-7975-71-1.

Відомості, запозичені не з приписного джерела інформації, наводять у квадратних дужках (уклад. В. Петренко [та ін.] або [б. м.] (без місця) тощо).

Необхідно відзначити, що квадратні дужки застосовують у межах однієї зони. Якщо суміжні елементи відносяться до різних зон, то кожен елемент беруть в окремі квадратні дужки. *Приклад*: Культурологія [Текст]: навч. посіб. / [М. М. Закович та ін.]. – [2-ге вид., стер.]. – Київ : Знання, 2006. – 267 с.

8.4. Приклади оформлення документів у списку джерел відповідно до ДСТУ 7.1:2006

Наведемо приклади оформлення документів у списку літератури відповідно до ДСТУ 7.1:2006.

Книги

Однотомний документ

Один автор

1. Василій Великий. Гомілії / Василій Великий ; [пер. з давньогрец. Л. Звонська]. – Львів : Свічадо, 2006. 307 с. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV–V ст. ; № 14).

2. Коренівський Д. Г. Дестабілізуючий ефект параметричного білого шуму в неперервних та дискретних динамічних системах / Д. Г. Коренівський. – Київ : Ін-т математики, 2006. – 111 с. – (Математика та її застосування) (Праці / Ін-т математики НАН України ; т. 59).

Два автори

1. Матяш І. Б. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині : історія, спогади, арх. док. / І. Матяш, Ю. Мушка. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2005. – 397, [1] с. – (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична» ; вип. 1).

2. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України / З. В. Ромовська, Ю. В. Черняк. – Київ : Прецедент, 2006. – 93 с. – (Юридична бібліотека. Бібліотека адвоката) (Матеріали до складання кваліфікаційних іспитів для отримання Свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю ; вип. 11).

Три автори

1. Мінцер О. П. Оброблення клінічних і експериментальних даних у медицині : навч. пос. для студ. / О. П. Мінцер, Ю. В. Вороненко, В. В. Власов. – Київ : Вища школа, 2003. – 350 с.

2. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, А. Т. Федоренко. – Київ : Знання, 2006. – 447 с.

Чотири автори

1. Методика нормування ресурсів для виробництва продукції рослинництва / [Вітвіцький В. В., Кисляченко М. Ф., Лобастов І. В., Нечипорук А. А.]. – Київ : Укراгропромпродуктивність, 2006. – 106 с. – (Бібліотека спеціаліста АПК. Економічні нормативи).

2. Механізація переробної галузі агропромислового комплексу : [підруч. для учнів проф.-техн. навч. закл.] / О. В. Гвоздєв, Ф. Ю. Ялпачик, Ю. П. Рогач, М. М. Сердюк. – Київ : Вища освіта, 2006. – 478, [1] с. – (ПТО: Професійно-технічна освіта).

П'ять і більше авторів

1. Операційний менеджмент : підручник / С. М. Поплавська та ін. – Київ : ЦУЛ, 2011. – 267 с.

2. Формування здорового способу життя молоді : навч.-метод. посіб. для працівників соц. служб для сім'ї, дітей та молоді / [Т. В. Бондар, О. Г. Карпенко, Д. М. Дикова-Фаворська та ін.]. – Київ : Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – 115 с. – (Серія «Формування здорового способу життя молоді» : у 14 кн. ; кн. 13).

Без автора

1. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря / [авт. тексту В. Клос]. – Київ : Грані-Т, 2007. – 119 с. – (Грані світу).

2. Воскресіння мертвих : українська барокова драма : антологія / [упоряд., прим. В. О. Шевчук]. – Київ : Грамота, 2007. – 638, [1] с.

3. Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця ХІХ – початку ХХ століття : [антологія] / упоряд.: Л. Таран, О. Лагутенко]. – Київ : Грані-Т, 2007. – 190, [1] с.

Багатомний документ

Багаторівневий опис

Адміністративне право України: академ. Курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Юрид. думка, 2004–2005. – Т. 1: Загальна частина. – 2004. – 583 с. ; т. 2 : Особлива частина. – 2005. – 624 с.

Однорівневий опис

Адміністративне право України: академ. Курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Юрид. думка, 2004–2005. – 2 т.

Бібліографічний опис окремого тому багатомного видання

Багаторівневий опис

Адміністративне право України: академ. Курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Юрид. думка, 2004–2005. – Т. 1: Загальна частина. – 2004. – 583 с.

Однорівневий опис

Адміністративне право України: академ. Курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Юрид. думка, 2004. – 583 с.

Матеріали конференцій, з'їздів

1. Економіка, менеджмент, освіта в системі реформування агропромислового комплексу : матеріали Всеукр. конф. молодих учених-аграрників [«Молодь України і аграрна реформа»], (Харків, 11–13 жовт. 2000 р.) / М-во аграр. політики, Харків. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. – Харків : Харків. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва, 2000. – 167 с.

2. Кібернетика в сучасних економічних процесах : зб. текстів виступів на республік. міжвуз. наук.-практ. конф. / Держкомстат України, Ін-т статистики, обліку та аудиту. – Київ : ІСОА, 2002. – 147 с.

3. Оцінка й обґрунтування продовження ресурсу елементів конструкцій : праці конф., 06–09 черв. 2000 р., Київ. Т. 2 / відп. ред. В. Т. Трощенко. – Київ : Ін-т пробл. міцності, 2000. – С. 559–956, XIII, [2] с. – (Ресурс 2000).

Препринти

1. Марченко М. І., Кополович А. Д., Яким Б. М. Про точність визначення радіоактивних відходів гамма-методами. Чорнобиль : Ін-т з проблем безпеки АЕС НАН України, 2006. 7, [1] с. (Препринт. НАН України, Ін-т проблем безпеки АЕС; 06-1).

2. Панасюк М. І. Про точність визначення активності твердих радіоактивних відходів гамма-методами / М. І. Панасюк, А. Д. Скорбун, Б. М. Сплошной. – Чорнобиль : Ін-т пробл. безпеки АЕС НАН України, 2006. – 7, [1] с. – (Препринт / НАН України, Ін-т пробл. безпеки АЕС ; 06–1).

Словники

1. Географія : словник-довідник / [авт.-уклад. Ципін В. Л.]. – Харків : Халімон, 2006. – 175, [1] с.

2. Тимошенко З. І. Болонський процес в дії : слов.-довід. основ. термінів і понять з орг. навч. процесу у вищ. навч. закл. / З. І. Тимошенко, О. І. Тимошенко. – Київ : Європ. ун-т, 2007. – 57 с.

Атласи

1. Анатомія пам'яті : атлас схем і рисунків провідних шляхів і структур нервової системи, що беруть участь у процесах пам'яті : посіб. для студ. та лікарів / О. Л. Дроздов, Л. А. Дзяк, В. О. Козлов, В. Д. Маковецький. – 2-ге вид., розшир. та доповн. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 218 с.

2. Куерда Х. Атлас ботаніки / Хосе Куерда ; [пер. з ісп. В. Й. Шовкун]. – Харків : Ранок, 2005. – 96 с.

Законодавчі та нормативні документи

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 01 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Київ : Парлам. вид-во, 2006. – 207 с. – (Бібліотека офіційних видань).

2. Медична статистика : зб. нормат. док. / упоряд. та голов. ред. В. М. Заболотько. – Київ : МНІАЦ мед. Статистики : Медінформ, 2006. – 459 с. – (Нормативні директивні правові документи).

Стандарти

1. Графічні символи, що їх використовують на устаткуванні. Показчик та огляд (ISO 7000:2004, IDT) : ДСТУ ISO 7000:2004. –

[Чинний від 2006–01–01]. – Київ : Держспоживстандарт України, 2006. – IV, 231 с. – (Національний стандарт України).

2. Якість води. Словник термінів : ДСТУ ISO 6107-1:2004 – ДСТУ ISO 6107-9:2004. – [Чинний від 2005–04–01]. – Київ : Держспоживстандарт України, 2006. – 181 с. – (Національні стандарти України).

Каталоги

1. Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області : каталог-довідник / [авт.-упоряд. М. Зобків та ін.]. – Львів : Новий час, 2003. – 160 с.

2. Університетська книга: осінь, 2003 : [каталог]. – [Суми : Університет. кн., 2003]. – 11 с.

Бібліографічні покажчики

1. Куц О. С. Бібліографічний покажчик та анотації кандидатських дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Львівського державного університету фізичної культури у 2006 році / О. Куц, О. Вацеба. – Львів : Укр. технології, 2007. – 74 с.

2. Систематизований покажчик матеріалів з кримінального права, опублікованих у Віснику Конституційного Суду України за 1997–2005 роки / [уклад. Кириш Б. О., Потлань О. С.]. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 11 с. – (Серія: Бібліографічні довідники ; вип. 2).

Дисертації

1. Петров П. П. Активність молодих зірок сонячної маси : дис. ... д-ра фіз.-мат. наук : 01.03.02 / Петров Петро Петрович. – Київ, 2005. – 276 с.

2. Іванова К. Ю. Господарсько-правове регулювання договірних зобов'язань інноваційного характеру : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.04 / Іванова Ксенія Юріївна ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; наук. кер. Атаманова Ю. Є. – Харків, 2012. – 202 с.

Автореферати дисертацій

1. Новосад І. Я. Технологічне забезпечення виготовлення секцій робочих органів гнучких гвинтових конвеєрів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. Наук : спец. 05.02.08 «Технологія машинобудування» / І. Я. Новосад. – Тернопіль, 2007. – 20, [1] с.

2. Нгуен Ші Данг. Моделювання і прогнозування макроекономічних показників у системі підтримки прийняття рішень управління

державними фінансами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.13.06 «Автоматиз. системи упр. та прогрес. інформ. технології» / Нгуен Ші Данг. – Київ, 2007. – 20 с.

Авторські свідоцтва

Пат. на корисну модель № 71730 Україна, МПК А61К 31/137, А61К 31/202, А61Р 43/00. Спосіб лікування аритмій у хворих на цукровий діабет / М. А. Власенко, Д. О. Кучеренко ; Харківська медична академія післядипломної освіти (ХМАПО). – u201200162 ; заявл. 05.01.2012 ; опубл. 25.07.2012, бюл. № 14/2012.

Аналітичний опис

Частина книги, періодичного, продовжуваного видання

1. Козіна Ж. Л. Теоретичні основи і результати практичного застосування системного аналізу в наукових дослідженнях в галузі спортивних ігор / Ж. Л. Козіна // Теорія та методика фізичного виховання. – 2007. – № 6. – С. 15–18, 35–38.

2. Ярошенко Т. О. Електронний журнал у дзеркалі публікацій у професійній пресі / Тетяна Ярошенко // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 5. – С. 29–32.

3. Регіональні особливості смертності населення України / Л. А. Чепелевська, Р. О. Моїсеєнко, Г. І. Баторшина [та ін.] // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2007. – № 1. – С. 25–29.

4. Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка (нарис з новітнього укр. письменства) : статті / Микола Зеров. – Дрогобич, 2007. – С. 245–291.

Електронні ресурси

Локальний доступ

1. Богомольний Б. Р. Медицина екстремальних ситуацій [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студ. мед. вузів III–IV рівнів акредитації / Б. Р. Богомольний, В. В. Кононенко, П. М. Чуєв. – 80 Min / 700 MB. – Одеса, 2003. – (Бібліотека студента-медика) – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium ; 32 Mb RAM ; Windows 95, 98, 2000, XP ; MS Word 97–2000. – Назва з контейнера.

2. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти [Електронний ресурс] : за інформацією Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. –

Київ : CD-вид-во «Інфодиск», 2004. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. – (Всеукр. перепис населення, 2001). – Систем. вимоги: Pentium–266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрана.

Аналітичний опис на складову електронного ресурсу

1. Нормативні акти України [Електронний ресурс] // Кадрове діловодство : довідник роботодавця / І. Б. Єрмаков. – 3-тє вид., доп. – Електрон. дані та прогр. – Київ : Бізнес Системи, 2005. – 1 електронний опт. диск (CD-ROM): кол. : 12 см. – Системні вимоги: Microsoft Windiws 95/98/2000/XP ; 128 Mb RAM ; SVGA (1024 ×768). – Назва з екрана. – Відом. про вид. з буклету.

Віддалений доступ

Бібліографічний опис ресурсу віддаленого доступу (вебсайт)

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс] : [вебсайт]. – Електронні дані. – Київ : НБУВ, 2013–2022. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 30.05.2022) – Назва з екрана.

Бібліографічний опис віддаленого доступу (Бібліографічна база даних)

1. Електронний каталог Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого [Електронний ресурс] : [політемат. база даних містить відом. про вітчизн. та зарубіж. кн., брош., що надходять у фонд НБУ ім. Ярослава Мудрого]. – Електронні дані (2151460 записів). – Київ : Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого, 2002–2022. – Режим доступу: <http://catalogue.nlu.org.ua/> (дата звернення: 12.05.2022). – Назва з екрана.

Бібліографічний опис віддаленого доступу (інтернет-портал)

1. Ukr.net [Електронний ресурс] : [інтернет-портал]. – Електронні дані. – [Київ : Український інтернет-холдинг ТОВ «Укрнет», 1998–2022]. – Режим доступу: <http://www.ukr.net> (дата звернення: 30.03.2022). – Назва з екрана.

Аналітичний опис на складову частину електронного ресурсу – стаття з електронного журналу

1. Івахненко С. В. Особливості фінансового контролінгу в стратегічному управлінні страховою компанією [Електронний ресурс] / С. В. Івахненко // Ефективна економіка : електронне наукове фахове видання. – Електронні дані. – [Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. аграрний ун-т : ДКС Центр, 2012]. – № 7. – Режим доступу:

<http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?op=8&w=C.+B.+Iвахненков> (дата звернення: 13.05.2022). – Назва з екрана.

Аналітичний опис на складову частину електронного ресурсу – стаття з вебсайту

1. Umland A. Nichtideologische Motivationen der "Swoboda"-Wähler: Hypothesen zum Elektorat der ukrainischen radikalen Nationalisten bei den Parlamentswahlen vom Oktober 2012 [Electronic resource] / Andreas Umland // Ukraine-Analysen. – Electronic data. – [Bremen: Universität Bremen und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde, 2012]. – № 109. – P. 8–9. – Mode of access: World Wide Web: ukraine-nachrichten.de/nichtideologische-motivationen-swoboda-w%C3%A4hler_3682_meinungen-analysen (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

8.5. Види бібліографічних посилань.

Стандарт ДСТУ 8302 2015

Кожному дослідникові, науковому, науково-педагогічному працівникові у своїй роботі доводиться посилатися на праці інших авторів, на різні документи, описувати їх у своїх працях і складати списки використаних джерел. Списки використаних джерел мають самостійну цінність як довідковий матеріал для дослідження. Їхнім головним призначенням є ідентифікація документів, зазначення точної адреси використаного й цитованого джерела.

Джерелом інформації про документ – об'єкт посилання – є бібліографічне посилання. Його призначення – допомогти знайти документ з конкретного питання або дізнатися джерело представленого матеріалу.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, згадуваний чи аналізований у роботі документ для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку.

Документом, що регламентує оформлення бібліографічних посилань і бібліографічних списків посилань у наукових роботах є стандарт ДСТУ 8302:2015. *Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання* / Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше ; чинний від 2016-07-01]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 17 с.

Цей стандарт установлює види бібліографічних посилань, правила та особливості їхнього складання і розміщення в документах. Стандарт поширюється на бібліографічні посилання в опублікованих і неопублікованих документах незалежно від носія інформації. Список використаної літератури (як частину довідкового апарату) наводять у формі бібліографічного запису (ДСТУ 7.1:2006).

Оформлення списків літератури в статтях наукових журналів здійснюється відповідно до вимог конкретного журналу (інформацію потрібно шукати на сайтах видань у розділах «Для авторів»). Редакції можуть рекомендувати авторам використовувати як один із наведених вище стандартів, так і міжнародні стилі оформлення цитувань.

Бібліографічні відомості про цитовані або згадувані в тексті документи на будь-яких носіях інформації, що є об'єктами бібліографічного посилання, мають бути достатніми для їхньої загальної характеристики, ідентифікування та пошуку.

Бібліографічне посилання, що є частиною довідкового апарату документа, наводять у формі бібліографічного запису.

Стандарт призначено авторам творів, видавцям, фахівцям редакцій засобів масової інформації, інформаційних центрів тощо. Він поширюється на бібліографічні посилання в опублікованих і неопублікованих документах незалежно від носія інформації.

У Загальних положеннях до стандарту зазначено, що елементи бібліографічного запису (заголовок і бібліографічний опис) та знаки пунктуації в бібліографічному посиланні, незалежно від його призначення та виду, подають з урахуванням особливостей, вказаних нижче.

У заголовку бібліографічного запису подають відомості про одного, двох чи трьох авторів, при цьому імена цих авторів у відомостях про відповідальність (за навкисною рисою) не повторюють. *Приклад:* Азархін В. А., Горський В. С. Коперник. Бруно. Галілей. Київ, 1974. 197 с.

Замість знака «крапка й тире» (« – »), який розділяє зони бібліографічного опису, рекомендовано застосовувати знак «крапка» (.). Дві навкисні риски («//») можна замінювати крапкою, а назву виділяти шрифтом (наприклад курсивом). *Приклад:* Россоха В. В. Соціально-економічні аспекти використання господарського комплексу Державної кримінально-виконавчої служби. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2015. № 8. С. 69–75.

Якщо текст цитовано не за першоджерелом, то на початку підрядкового бібліографічного посилання наводять пояснювальні слова:

«Наведено за:», «Цит. за:» і зазначають джерело, з якого запозичено текст. *Приклад:* Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 2. С. 72.

Відомості про згадуваний документ, опублікований іншою мовою, у бібліографічних посиланнях наводять мовою оригіналу. У внутрішньотекстовому та підрядковому бібліографічному посиланнях на складник документа (наприклад статтю із журналу, збірника) дозволено зазначати бібліографічні відомості тільки про ідентифікувальний документ і номер сторінки – за наявності в його тексті відомостей про автора (якщо він є) та назву. У *тексті:* У статті В. Добровольської «Діяльність органів управління культурою як об'єкт керування документацією» подано таке визначення в підрядковому посиланні: Вісник Книжкової палати. 2012. № 4. С. 18–20.

Види бібліографічних посилань розрізняють:

- за складом елементів бібліографічного запису;
- за повторністю наведених посилань;
- за місцем розташування в документі.

За складом елементів бібліографічного запису бібліографічні посилання поділяють на такі види:

- коротке бібліографічне посилання: містить частину обов'язкових елементів, які використовують тільки для пошуку об'єкта посилання;

- повне бібліографічне посилання: містить усі обов'язкові елементи, що використовують для загальної характеристики, ідентифікування і пошуку об'єкта посилання.

За повторністю наведення посилань на один і той самий об'єкт розрізняють первинне та повторюване бібліографічне посилання.

За місцем розташування в документі бібліографічні посилання можуть бути: внутрішньотекстові, підрядкові, позатекстові.

Внутрішньотекстове бібліографічне посилання:

- застосовують, якщо значну частину відомостей про об'єкт посилання внесено до тексту документа;

- використовують для зручнішого читання тексту та заощадження місця в невеликих за обсягом документах;

- розміщують безпосередньо в тексті документа в круглих дужках;

- знак «крапка й тире» («. –») замінюють знаком «крапка»;

- може бути в повній або короткій формі (якщо частину відомостей про джерело цитування подано в тексті);

– рекомендовано складати в короткій формі. Приклади: З цього приводу А. Почечуєв у книжці «Вичитування рукопису» (Київ, 2011. С. 87) писав: «деякі автори посібника з коректури...» (Вступ до медичної геології. Київ, 2011. Т. 2. С. 422); (Бібліотечна планета. 2012. № 2. С. 36–37); (Кушнарєнко Н. М., Удалова В. К. Наукова обробка документів. Київ, 2006. 328 с.); (Книжкова палата України : сайт. URL: <http://ww.w.ukrbook.net>).

Підрядкове бібліографічне посилання:

– використовують за умов, якщо всередині тексту документа його розмістити неможливо або небажано, щоб не переобтяжувати текст;

– розміщують як примітку в нижній частині сторінки, відмежовуючи від основного тексту горизонтальною рисою;

– пов’язують із текстом документа за допомогою знаків виноски, які подають на верхній лінії шрифту після відповідного фрагмента в тексті та перед підрядковим посиланням;

– знаки виноски відокремлюють від тексту проміжком;

– можна застосовувати наскрізне нумерування в межах усього документа чи в межах його окремого розділу, частини тощо;

– можна наводити в повній або короткій формі. Коротку форму застосовують, якщо частину відомостей про джерело цитування подано в тексті. Повна форма: Петрик О. І. Шлях до цінової стабільності: світовий досвід і перспективи для України : монографія / відп. ред. В. М. Геєць. Київ : УБС НБУ, 2008. С. 302–310. Коротка форма: Петрик О. І. Шлях до цінової стабільності: світовий досвід і перспективи для України. Київ, 2008. С. 302–310.

Внутрішньотекстове та підрядкове бібліографічне посилання може містити такі елементи:

– заголовок бібліографічного запису (ім’я автора);

– основну назву документа;

– відомості, що належать до назви (для підрядкового посилання);

– відомості про відповідальність (містять інформацію про осіб і / або організації, які брали участь у створенні документа);

– відомості про повторність видання (містять інформацію про зміни й особливості цього видання стосовно попереднього);

– вихідні дані (містять відомості про місце видання / випуску, видавця та рік випуску документа);

– позначення та порядковий номер тому, номера чи випуску документа, якщо є посилання на твір або публікації з багаточастинного (багатотомного чи серіального) документа;

- відомості про обсяг (кількість сторінок) документа (у разі посилання на нього загалом);
- назву документа (журналу, збірника, газети тощо), у якому опубліковано об'єкт посилання (наприклад статтю);
- відомості про місцезнаходження об'єкта посилання – номер сторінки в документі (у разі посилання на його частину);
- примітки (у посиланні на електронний ресурс, депоновану наукову роботу тощо).

У підрядковому бібліографічному посиланні на електронний ресурс віддаленого доступу за наявності в тексті бібліографічних відомостей, що його ідентифікують, дозволено зазначати тільки електронну адресу, використовуючи замість слів «Режим доступу» аббревіатуру «URI» або «URL» *Приклад:* У тексті: Маніфест ІФЛА про Internet : прийнято Сесією Ради ІФЛА 23 серпня 2002 р. / пер. з англ. В. С. Пашкова. У підрядковому посиланні: URL: <http://archive.ifla.org/III/misc/im-ua.pdf> (дата звернення: 15.09.2002).

Позатекстове бібліографічне посилання:

- використовують у наукових виданнях у разі багаторазових посилань на одні й ті самі документи;
- нумерують у межах усього документа або в межах окремих розділів, частин тощо (арабськими цифрами);
- наводять як перелік бібліографічних записів і розміщують наприкінці основного тексту документа (зазначаючи, наприклад, «Список бібліографічних посилань»).

Сукупність позатекстових бібліографічних посилань, оформлених як перелік бібліографічних записів, не можна вважати бібліографічним списком (списком використаної літератури) чи покажчиком, що мають самостійне значення як бібліографічні посібники.

У позатекстовому бібліографічному посиланні повторюють бібліографічні відомості про об'єкт посилання, який згадано в тексті документа. *Приклад:* У тексті: «... про що зазначено в Законі України «Про видавничу справу». У позатекстовому посиланні: Про видавничу справу: Закон України за станом на 20 берез. 2004 р. / Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2004. 17, [3] с. (Закони України).

Позатекстове бібліографічне посилання може містити такі елементи:

- заголовок бібліографічного запису (ім'я автора), основну назву документа;

- відомості, що належать до назви (пояснюють і доповнюють її);
- відомості про відповідальність (містять інформацію про осіб і / або організації, які брали участь у створенні документа);
- відомості про повторність видання (містять інформацію про зміни й особливості цього видання відносно попереднього);
- вихідні дані (містять відомості про місце видання (випуску), видавця та рік випуску документа);
- позначення та порядковий номер тому, номера або випуску, якщо є посилання на твір або публікації з багаточастинного (багатотомного чи серіального) документа;
- відомості про обсяг (кількість сторінок) документа (у разі посилання на нього загалом);
- назву документа (журналу, збірника, газети тощо), у якому опубліковано об'єкт посилання (наприклад статтю);
- відомості про місцезнаходження об'єкта посилання – номер сторінки в документі (у разі посилання на його частину);
- примітки (у посиланні на електронний ресурс, депоновану наукову роботу тощо).

Позатекстове бібліографічне посилання пов'язують із фрагментом тексту документа, до якого воно належить, за допомогою знаків виноски, які виносять на верхню лінію шрифту після відповідного тексту та перед позатекстовим посиланням *Приклад:* У тексті: Правила банківського кредитування підприємств державної форми власності викладено в навчальному посібнику «Кредитування та ризику» (автори Денисенко М. П., Догмачов В. М., Кабанов В. Г.). У позатекстовому посиланні: Денисенко М. П., Догмачов В. М., Кабанов В. Г. Кредитування та ризику: навч. посіб. Київ, 2008. 213 с., або розташовують в одну лінію з основним текстом (у квадратних дужках у тексті та без дужок перед позатекстовим посиланням). *Приклад:* У тексті: Правила банківського кредитування підприємств державної форми власності викладено в навчальному посібнику «Кредитування та ризику» (автори Денисенко М. П., Догмачов В. М., Кабанов В. Г.) [35]. У позатекстовому посиланні: Денисенко М. П., Догмачов В. М., Кабанов В. Г. Кредитування та ризику: навч. посіб. Київ, 2008. 213 с.

Якщо в тексті згадують конкретну частину тексту документа, після неї можна зазначати (у квадратних дужках) порядковий номер позатекстового бібліографічного посилання та сторінку, на якій подано цей об'єкт посилання. Між поданими відомостями проставляють

знак «кома». *Приклад:* У тексті: [2, с. 28]; [2, с. 154]. У позатекстовому посиланні: Нагайчук Н. Г. Фінанси страхових компаній : навч. посіб. Київ : УБС НБУ, 2010. 527 с.

Якщо в позатекстовому посиланні бібліографічні записи не нумеровано, у тексті (у квадратних дужках) після згадування подають відомості, що є достатніми для ідентифікування об'єкта посилання (ім'я автора, назва документа тощо). Якщо посилання в тексті подають на документ, авторами якого є одна, дві чи три особи, у квадратних дужках зазначають їхні прізвища, розділяючи знаком «кома». *Приклад:* У тексті: [Кушнарченко, Удалова]. У позатекстовому посиланні: Кушнарченко Н. М., Удалова В. К. Наукова обробка документів : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 223 с.

Якщо посилання в тексті подають на документ, авторами якого є чотири та більше осіб, у квадратних дужках зазначають тільки його назву. *Приклад:* У тексті: [Управління персоналом в умовах економіки знань]. У позатекстовому посиланні: Управління персоналом в умовах економіки знань : монографія / Г. М. Азаренкова та ін. Київ, 2011. 406 с.

Якщо в тексті є посилання на таку саму книгу того самого автора, але видану в іншому році, після прізвища автора зазначають відомості про рік її виходу у світ та сторінки, на яких подано об'єкти посилань, розділяючи ці відомості знаком «кома». *Приклад:* [Іванченко Н. О., 1995, с. 52]; [Іванченко Н. О., 2009, с. 38].

Дозволено в посиланні в тексті скорочувати довгі назви документів, позначаючи останні видалені слова назви знаком «три крапки». *Приклад:* У тексті: [Розвиток обліково-аналітичних ... , с. 85]. У позатекстовому посиланні: Розвиток обліково-аналітичних систем суб'єктів господарювання в Україні : монографія / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2010. 447 с.

Якщо об'єктом позатекстового бібліографічного посилання є багаточастинний документ, у посиланні в тексті потрібно зазначити номер тому (частини) або випуску видання. *Приклад:* У тексті: [Ушинський, т. 1, с. 192–193]. У позатекстовому посиланні: Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології : вибрані твори. Київ : Рад. шк., 1983. Т. 1. 480 с.

Якщо в посиланні в тексті наведено відомості про кілька об'єктів посилань, їх відділяють один від одного знаком «крапка з комою». *Приклад:* [Вовчак, 2011; Зубець, 2012]; [3, с. 18; 2, с. 45].

Повторне бібліографічне посилання

Повторне бібліографічне посилання на один і той самий документ або його частину наводять у скороченій формі за умови, що всі потрібні для ідентифікування та пошуку цього документа бібліографічні відомості зазначено в первинному посиланні на нього.

Приклади: Внутрішньотекстове посилання первинне: Копиленко О. Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення. Київ, 2010. 692 с. Повторне: Копиленко О. Л. Законотворчий процес. С. 292). Підрядкове посилання первинне: Захара І. Лекції з історії філософії. Вид. 2-ге. Львів, 1997. 322 с. Повторне: Захара І. Лекції з історії філософії. С. 86. Позатекстове посилання первинне: Фінанси суднобудівних підприємств: монографія / І. А. Воробйова та ін. Миколаїв, 2012. 232 с. Повторне: Фінанси суднобудівних підприємств. С. 158.

Комплексне бібліографічне посилання. Якщо в бібліографічному посиланні використано кілька об'єктів посилання, їх об'єднують в одне – комплексне бібліографічне посилання. Можуть бути внутрішньотекстовими, підрядковими, позатекстовими, а також можуть містити первинні та повторні посилання. Якщо кілька бібліографічних посилань у складі комплексного посилання мають ідентичні заголовки (один і той самий автор кількох праць), у другому й наступних посиланнях ці заголовки можна замінити словами: «його ж», «її ж», «їх же» («Idem», «Eadem», «Ibidem» – латин. мовою). *Приклад:* Підрядкове комплексне посилання: Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ, 2011. С. 128; Його ж. Психологія і педагогіка вищої школи в запитаннях і відповідях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ, 2011. С. 230. Ідентичні заголовки в бібліографічних посиланнях у складі комплексного посилання можна не наводити. У цьому разі після заголовка в першому посиланні ставлять знак «двокрапка», а перед основною назвою наступного бібліографічного посилання проставляють його порядковий номер. *Приклад:* Позатекстове комплексне посилання: Кузьмінський А. І.: 1) Методика навчання англійської мови в аспекті комунікативно-когнітивного підходу: навч.-метод. посіб. Черкаси, 2011. С. 31; 2) Модулювання професійної діяльності майбутнього фахівця в умовах інтеграції України в європейський освітній простір: навч. посіб. Черкаси, 2011. С. 78.

У бібліографічному посиланні після відомостей про відповідальність дозволено не подавати відомості про вид електронних даних

чи програм, наприклад: електронні текстові дані, електронні графічні дані, електронний журнал (електрон. журн.) тощо. Для позначення електронної адреси електронного ресурсу віддаленого доступу в примітці дозволено замість слів «Режим доступу» або їхнього еквівалента іншою мовою («Available from») застосовувати аббревіатури «URI» (Уніфікований ідентифікатор ресурсу) або «URL» (Уніфікований покажчик ресурсу). Якщо електронний ресурс має унікальний ідентифікатор DOI (Ідентифікатор цифрового об'єкта) або інший постійний ідентифікатор, замість електронної адреси цього ресурсу рекомендовано зазначити його ідентифікатор.

Довгу електронну адресу можна переносити на наступний рядок. У цьому разі останнім у першому рядку має бути знак «навискісна риска» («/»). Після електронної адреси подають відомості про дату звернення до електронного ресурсу віддаленого доступу: число, місяць і рік (в круглих дужках) після слів «дата звернення». У бібліографічному посиланні на електронний ресурс локального доступу після вихідних даних подають відомості про кількість фізичних одиниць (арабськими цифрами) та вид носія інформації (наприклад електронний оптичний диск). У дужках можна подавати відомості про вид оптичного диска (CD-R, CD-RW, DVD-R тощо).

Приклад: Підрядкове посилання: Кожухівський А. Д. Імітаційне моделювання систем масового обслуговування [Електронний ресурс] : практикум / Черкас. держ. технол. ун-т. Електрон. текст. дані. Черкаси, 2009. 1 електрон. опт. диск (CD-R). Берташ В. Пріоритети визначила громада // Голос України : електрон. версія газ. 2012. № 14 (5392). Дата оновлення: 04.08.2012. URL: <http://www.golos.com.ua/userfiles/file/040812/040812-u.pdf> (дата звернення: 06.08.2012). Позатекстове посилання: Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 08.02.2012).

Відомості про доступ до електронного ресурсу подають у бібліографічних посиланнях на документи з комп'ютерних мереж, а також із повнотекстових баз даних, доступ до яких здійснюють на договірній основі або за передплатою. (Наприклад «Ліга-Закон», «Атлас Аналітика», «Нормативні акти України» тощо). *Приклад:* Позатекстове посилання: Про відзначення 150-річчя з дня народження видатного вченого Володимира Івановича Вернадського [Електронний ресурс]:

проект постанови Верховної Ради України. Документ не було опубліковано. Доступ із інформ.-правової системи «Ліга-Закон».

Відомостям про дату (день, місяць, рік) останнього оновлення електронного ресурсу віддаленого доступу (його частини) передують слова «Дата оновлення». Ці відомості в бібліографічному посиланні наводять перед відомостями про режим доступу («URI», «URL»). *Приклад:* Підрядкове посилання: Берташ В. Пріоритети визначила громада // Голос України: електрон. версія газ. 2012. № 14 (5392). Дата оновлення: 04.08.2012. URL: <http://www.golos.com.ua/userfiles/file/040812/040812-u.pdf> (дата звернення: 06.08.2012).

8.6. Особливості складання бібліографічного посилання на архівний документ

Бібліографічне посилання на архівний документ може містити такі елементи: заголовок бібліографічного запису (ім'я автора); основну назву документа; відомості, що належать до назви (пояснюють і доповнюють її); відомості про відповідальність (містять інформацію про осіб і / або організації, які брали участь у створенні документа); пошукові дані архівного документа; примітки.

Назву архіву подають у вигляді абрєвіатури чи скорочення, які прийнято в архівній галузі. Розшифрування абрєвіатури наводять у списку скорочень, який додають до тексту. Якщо списку скорочень немає, назву архіву подають повністю або скорочують окремі слова та словосполучення згідно з ДСТУ 3582, ДСТУ 7093, ГОСТ 7.12. Повну або скорочену назву архіву можна подавати після абрєвіатури.

У бібліографічному посиланні на архівний документ відомості про об'єкт посилання відокремлюють від пошукових даних знаком «дві навскісні риски» («//») з проміжками до та після нього. *Приклад:* Підрядкове посилання: Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 8–12. Копія; Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1–3.

Для позначення пошукових даних архівного документа використовують такі скорочення слів: «Ф.» («Фонд»), «Оп.» («Опис»), «К.» («Картон»), «Спр.» («Справа»), «Од. зб.» («Одиниця зберігання»), «Арк.» («Аркуш»). Між елементами пошукових даних ставлять знак

«крапка». *Приклад*: Внутрішньотекстове посилання: (ЦДІАК України. Ф. 4703. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 45–49).

Питання для самоконтролю

1. *У чому полягає важливість бібліографічних стандартів для презентації результатів наукових досліджень?*
2. *Охарактеризуйте значення бібліографічних описів для наукових досліджень.*
3. *Наведіть класифікацію бібліографічних описів.*
4. *Перечисліть основні елементи бібліографічного опису.*
5. *Вкажіть особливості оформлення списку використаних джерел відповідно до стандарту ДСТУ 7.1. 2006.*
6. *Надайте визначення бібліографічного посилання.*
7. *Розкрийте види бібліографічних посилань.*
8. *Опишіть бібліографічне посилання на архівне джерело.*
9. *Зробіть бібліографічне посилання на електронний ресурс.*

Рекомендовані джерела до розділу 8 (з переліку рекомендованих джерел): 5, 6, 8, 9, 13, 15–19, 22, 23, 31, 40, 41, 45, 47, 52, 54, 71.

Розділ 9

АПРОБАЦІЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ключові питання розділу

- 9.1. Підготовка та публікування тез.
- 9.2. Наукова доповідь і її цілі.
- 9.3. Робота над статтями.
- 9.4. Вимоги Міністерства освіти і науки до опублікування статей.
- 9.5. Публікування статей у фахових наукових журналах.
- 9.6. Вимоги до опублікування наукової монографії.

9.1. Підготовка та публікування тез

Науковий доробок вченого складається з опублікованих праць, які можуть бути представлені як: тези, доповіді, статті, монографії, розділи книг тощо. Для науковця важливо досконало володіти методикою підготовки праць до публікування і знати процедуру й можливості, де і як їх опублікувати. Саме за посередництва наукових праць означених видів відбувається презентація результатів досліджень, їх оприлюднення, що зобов'язує вченого до логічності їх побудови, високої вимогливості до їх форми, стилю і мови.

Слід уникати як передчасних публікацій, так і зволікання з ними. Інколи дослідник-початківець намагається писати статтю за темою дисертації без відповідної теоретичної підготовки, що може спричинити обурення фахівців. Варто апробувати свої напрацювання в тезах, виступах і доповідях на наукових конференціях, а вже згодом, більш осмислено викладати їх у наукових статтях.

Участь у роботі наукових конференцій – це не тільки виконання обов'язкової умови, що пред'являють до дисертантів, але й хороша можливість «обкатати» свої напрацювання, навчитися їх репрезентувати, отримати досвід спілкування з аудиторією, з'ясувати для себе, які питання можуть виникнути після оприлюднення результатів дослідження, як відповідати на них. *Порада:* намагайтеся використати будь-яку можливість, щоб презентувати результати досліджень. Не хещуйте конференцією будь-якого рівня та складу учасників. Розви-

вайте вміння виступати публічно – це стане вам у пригоді: ви навчитеся формувати структуру виступу, робити акценти на значущих моментах, говорити розмірено, доступно, переконливо, по суті, не перевантажувати деталями, зосереджуватися на головному й важливому.

Виступ на науковій конференції або іншому науковому заході класично має кілька цілей. *По-перше*, це апробація основних ідей і результатів дослідження в науковому співтоваристві. По суті, виступ на науковій конференції забезпечує попередню експертизу, перевірку цінності всього дослідження або його окремих частин. Дискусія дає змогу виявити слабкі й сильні сторони проведеного дослідження. *По-друге*, досить часто прилюдний виступ перед науковим товариством забезпечує закріплення за автором пріоритету в отриманих результатах. *По-третє*, виступ на науковій конференції забезпечує виконання і комунікаційної мети – перетворює тему, яку досліджує молодий вчений, на предмет наукової дискусії, що дає змогу одержати не тільки оцінку результатів з боку колег, а й у ході дискусії виявити нові ідеї і підходи. У цьому випадку автор виступу використовує учасників конференції як джерело інформації.

І головне: виступ на науковій конференції є найбільш оперативним засобом імплементації результатів наукового дослідження в інформаційне поле науки.

Розглянемо детальніше види наукових праць та особливості їх оприлюднення. Розпочнемо з тез до конференції.

Тези (гр. thesis – положення, твердження) – це лаконічно сформульовані ключові аспекти, головні думки, ідеї та концепції будь-якої наукової праці. Вони виконують такі функції: а) дають змогу новому автору презентувати себе та свої напрацювання науковій громадськості; б) акцентують на авторові і його науковій роботі; в) розкривають потенціал і значимість дослідження.

У тезах автор репрезентує свій погляд на певну проблему; і вони містять матеріали, які раніше не були надруковані. Завдяки влучно складеним тезам автор має можливість сформулювати собі репутацію фахівця, здатного в логічній, переконливій, зрозумілій і доступній формі представляти адресатові результати своєї роботи. Тези на конференцію – це не план наукової роботи й не список основних положень. Тези – це стисла, але амбітна й самодостатня наукова праця. Іншими словами, тези – це короткий огляд дослідження. Є декілька шляхів: або інтерпретувати результати чужих досліджень і показати, що гіпотеза автора є не єдино

можливою; або аргументовано представити хиби в структурі чужої теорії. Оприлюднити результати свого дослідження – значить зробити власний матеріал надбанням фахівців, які зможуть використати представлену інформацію у своїй науковій або практичній діяльності. Проаналізувавши реакцію і відгуки вчених щодо мінідослідження-тез, можете їх урахувати при вибудовуванні подальшої концепції.

Для цього важливо своєчасно оволодіти технікою написання тез і підготовки доповіді на конференцію так, щоб вони не лише відповідали вимогам жанру публікації (виступу), а й були відповідним чином сприйняті читачами та слухачами. Це висуває певні вимоги до логіки побудови тез, їх форми та стилю.

Призначення тез.

1. Ознайомити учасників конференції зі змістом доповіді.
2. Донести в доступній формі інформацію про свої дослідження тим учасникам, які з різних причин не зможуть взяти участь у конференції.
3. Оприлюднити результати наукової роботи та зробити її надбанням фахівців, зацікавлених в отриманні відповідної інформації.
4. Засвідчити особистий внесок як дослідника в розробку наукової проблеми.
5. Підтвердити достовірність основних результатів і висновки наукової роботи, її новизну і рівень (оскільки після виходу у світ публікація стає об'єктом вивчення та оцінки широкою науковою громадськістю).
6. Підтвердити факт апробації та впровадження результатів наукової праці.
7. Відобразити основний зміст наукової роботи та завершеність певного етапу дослідження.

Специфіка змісту. Тези є наочно-логічним об'єднанням наукового матеріалу загальною ідеєю. Ця ідея повинна бути відображена вже в заголовку, призначення якого – зорієнтувати читача на зміст наукового тексту. Нормою жанру тез є висока насиченість науковим матеріалом. Ця норма реалізується в оптимальному поєднанні складності думки з чіткістю і доступністю викладу.

Стиль тез. Тези мають характер короткої стверджувальної думки або висновку щодо представлених наукових фактів.

Структура тез.

1. Постановка завдання: його історія, значимість (особливо слід підкреслити зв'язок із сучасними дослідженнями у відповідній галу-

зі), визначення і терміни (не слід перераховувати всі загальноприйняті терміни, використані в роботі, але поняття, властиві цій конкретній галузі, слід згадати), безпосередня постановка завдання та його місце в загальному контексті дослідження.

2. Методи, які використав автор.

3. Основні результати: сформулювати власні основні досягнення. У цьому пункті будьте максимально конкретні: чітко зазначте, яку частину завдання, сформульованого в першому пункті, ви виконали, і яка значимість цієї частини в загальному контексті завдання. Висновок і можливі шляхи застосування досліджень: опишіть результати з погляду загальної значущості для вашої галузі дослідження, сформулюйте можливі шляхи виконання завдання. Слід пам'ятати, що тези не повинні містити докладних доказів / описів процедур дослідження. Вони мають формувати чітке уявлення про проведене дослідження, але не можна писати про досягнення або роботу, виконану не вами.

Алгоритм написання тез.

1. Визначити тип і вибрати відповідну структуру тез.

2. Визначити майбутній основний результат / висновок роботи.

3. Сформулювати попередню назву тез. Слід при цьому враховувати: обраний раніше тип тез; основний результат роботи і її фактичний зміст, який буде описано в тезах. Важливо зважати на назву конференції, у якій передбачена участь: тези мають відповідати тематиці заходу. У разі невідповідності вам відмовлять в участі. Тому використовуйте в назві ключові слова з теми конференції, узявши їх з назв, окремих секцій або тематики.

4. Скласти структуру тез відповідно до обов'язкових розділів анонсованого наукового форуму. Продумайте, про що йтиметься у ваших тезах, які ідеї ви представите. Кожну ідею опишіть кількома реченнями: одна ідея – один абзац.

5. Перевірити на достатність розділів та абзаців для повного розкриття теми. Уважно прочитайте написане й перевірте, чи достатньо написаного для повного розкриття теми. Якщо ні – допишіть. Ідеї кожного абзацу повинні бути побудовані змістовно та відображати основну ідею всієї роботи. У кінці тез мають бути висновки. За необхідності змініть порядок проходження абзаців, уточніть формулювання. Можливо необхідно буде внести корективи в назву роботи.

6. З'ясувати вимоги до оформлення тез та їх обсягу.

7. Зверніть увагу на формулювання власних думок. По черзі, починаючи з першого абзацу, висловлюйте свої думки, намагайтеся вкластися у відведений для них обсяг.

8. Зверніть увагу на редагування написаного. Критично перечитайте весь текст тез. Відредагуйте переходи між абзацами, сам зміст. Важливо, щоб основний результат – висновки роботи – були добре аргументовані.

9. Перевірте тези на загальний обсяг. За потреби приберіть другорядні деталі, скоригуйте фрази.

10. Бажано проконсультуватися з фахівцями: покажіть тези своєму науковому керівнику, методисту, більш досвідченому колезі, щоб почути його думку про зміст, аргументацію, стиль роботи. Внесіть виправлення і доповнення.

Загальні поради до побудови тез: а) твердження мають бути короткими, але переконливими; б) твердження повинні бути обґрунтованими або логікою, або емпірикою; в) читач повинен зрозуміти ваш текст.

Оформлення тез. Вимоги до оформлення тез визначає оргкомітет конференції, і їх доводять до відома всім учасникам. Цих вимог потрібно неухильно дотримуватись. Будь-яке порушення може слугувати причиною відмови оргкомітетом. Звичайний обсяг тез має відповідати 1–4 сторінкам друкарського тексту. Інколи вказують кількість слів або знаків. При оформленні тез найчастіше застосовують: шрифт Times New Roman, кегль шрифту 14, інтервал одинарний, формат документа Word. Власне тезам передують: заголовок, прізвища авторів і назви організацій, де вони працюють. При підготовці тез наукової доповіді слід дотримуватися таких правил: у правому верхньому куті розміщують прізвище автора та його ініціали; за потреби вказують інші відомості, які доповнюють інформацію про автора (студент, аспірант, викладач, місце роботи або навчання); назва тез доповіді; виклад змісту доповіді. Посилання на використані джерела або цитати в тезах доповіді використовують рідко. Допускається пропуск цифрового чи фактичного матеріалу. При виступі на науковій конференції можна посилатися на опубліковані тези доповіді та спинитися на одній з основних (дискусійних) тез.

Типові помилки, що трапляються в тезах: а) невдалі назви, у яких не позначена проблема; б) неповний список ключових слів або випадкове включення слів до складу ключових; в) заміна тез рефератом;

г) невинувачена гіпертрофія преамбули за рахунок скорочення основного тезового викладу; д) недостатня висвітленість теми тез, що створює враження поверховості; е) невідповідність тез заявленій темі; є) порушення логіки; ж) неконкретність завершальної тези; з) відсутність чітких висновків; і) порушення культури мови, повтори, тавтологія тощо.

Поради початківцям:

1. Тема тез має відповідати тематиці конференції і містити щось нове. Краще не брати тему, яка добре досліджена. Вона має бути небагатопланою: потрібно підготувати доповідь на 10–15 хвилин і вмістити у цей час усе навряд чи вийде. Доповідач, зазвичай, розривається між прагненням викласти глобальні висновки та необхідністю наводити конкретні приклади. У тезах глобальні висновки мають бути виконані на основі аналізу конкретних прикладів. Виклад ідей без конкретного аналізу має бездоказовий вигляд. Аналіз матеріалу без загальної ідеї – це шкільне перелічення фактів. Головне – не відступати від теми та дотримуватися логіки її розвитку.

2. Назва. Не бійтеся конкретних і простих назв. Не варто намагатися вмістити в назву весь перший абзац своєї роботи. Із вдалої назви відразу зрозуміло, про що йтиметься в тезах. Назва повинна відповідати змісту.

3. Вступ. Найважче – це перше речення роботи. У ньому потрібно відповісти на просте запитання: «Чому те, про що я буду писати далі, важливо». Зазвичай, пишуть про те, що така-то проблема є актуальною, тому що про неї мало хто говорив. Або писали дуже багато відомих учених, але ви в ній побачили те, чого не бачили інші. Або застосували відомий метод на об'єктах й одержали значимі результати, тобто такі, що здатні вплинути на подальший розвиток гіпотези. Це називається «наукова новизна». Роботи без наукової новизни є рефератами. Тобто, якщо ви просто перелічили, які бувають точки зору на якусь проблему в різних учених, це погано. Якщо вам вдалося якось їх систематизувати, виділити закономірності, описати причини – уже краще, є елемент самостійної роботи. Але вона буде поступатися тій, у якій є самостійне дослідження матеріалу. Позначайте у вступі, що саме збираєтеся робити: «у статті ми розглянемо...», «наша робота присвячена...» й ін. Це вдалі звороти, які допомагають чітко задати тему роботи. Невдалим вважається вступ, що займає дві третини всього тексту та містить загальні слова про важливість конкретної науки. Тобто вступ має бути чітким, конкретним і коротким.

4. Текст роботи має бути чітко структурованим, положення – підкріплені прикладами, приклади – їх аналізом. Не зловживайте прикладами: на кожне положення досить 1–2 фактів.

5. Висновок має узагальнити сказане або відповісти на запитання: чому це все важливо? У висновку не має бути нових положень або прикладів: він підбиває підсумок написаної роботи.

6. Прописна істина: в усіх цитат має бути зазначене джерело. Текст, процитований без лапок і посилань, є вкраденим – це плагіат. Посилання на інтернет-сайти також мають бути відповідним чином оформлені.

9.2. Наукова доповідь і її цілі

Наукова доповідь – це наукова літературно оформлена робота, що містить вичерпну систематизовану інформацію для публічного виголошення за обраною темою і передбачає розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання) або оригінального матеріалу на основі спеціально підібраних джерел та самостійно проведеного дослідження.

Доповідь – це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукове товариство за наявності відповідних здібностей та підготовки цікавого виступу. Якщо доповідь зроблено за змістом дисертації, дисертант забезпечує апробацію своєї праці. Якщо після виступу його починають активно обговорювати, то можна вважати, що сформульованих вище цілей досягнуто. Доповіді бувають кількох типів.

1. *Звітна доповідь* – робота, у якій узагальнюють стан справ і хід роботи за певний час, виділяють досягнення і недоліки. Звітні доповіді на семінарах, симпозіумах і конференціях забезпечують презентацію науково-дослідних колективів, шкіл, суспільних наукових організацій.

2. *Тематична доповідь* присвячена розгорнутому викладу якоїсь теми або проблеми. Значну роль у ній відіграють думки й позиція автора.

3. *Інформаційна доповідь* являє собою інформування присутніх про стан справ у певній галузі діяльності. Завдання цієї доповіді – максимально об'єктивно та всебічно подати інформацію без викладу позиції автора.

Загальне призначення наукової доповіді – публічно обговорити ідеї, хід чи результати наукового дослідження. Як правило, доповідь роблять в усній формі в такій послідовності: коротка оглядова частина та визначення завдання дослідження; метод вирішення або нове положення, яке пропонує доповідач; основні результати, їх пояснення і висновки.

Існують два методи підготовки наукової доповіді. *Перший* – полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на конференцію, редагує її і готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. *Другий*, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді готує тези для ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу й індивідуальних здібностей науковця.

При підготовці доповіді необхідно звертати увагу на такі аспекти: 1) відповідність теми виступу (доповіді) обговорюваній тематиці; 2) чітке розмежування в ній наукової істини та дискусійних і недосліджених питань; 3) виклад її не письмовою, а усною науковою мовою.

Структура тексту доповіді практично аналогічна плану статті й може складатися зі вступу, основної і підсумкової частин. Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід мати на увазі, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частину матеріалу подають наочно: на слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін. У доповіді повинні бути коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна зупинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді та зробити посилання на інші, уже опубліковані. Завдяки цьому на 20–40 % зменшиться обсяг доповіді. Доповідач має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний характер доповіді, що викликає інтерес слухачів і підвищує їхню активність.

Слід скористатися такими *методичними порадами*:

- 1) чітко визначте для себе головну ідею (стрижень) доповіді;
- 2) складіть план доповіді й для розкриття головної ідеї наповнюйте її конкретним матеріалом;

- 3) план обов'язково має включати в себе інформацію про те, навіщо виконана ця робота, і про стан проблеми, чітку постановку завдання, опис методики, виклад головних результатів, їх інтерпретацію, обговорення, а також висновки;

- 4) віддайте належне здобуткам ваших попередників;
- 5) не намагайтеся показати всі результати – виберіть найхарактерніші;
- 6) чітко підкреслюйте елементи новизни вашої роботи;
- 7) уникайте монотонності викладення – виразно структуруйте доповідь на логічні одиниці;
- 8) продумайте оптимальне розміщення в доповіді найважливіших матеріалів;
- 9) висновки – найвідповідальніша частина доповіді;
- 10) подякуйте тим, хто вам допомагав.

При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин). Доповідь на 4–6 сторінках називають повідомленням.

Ілюстрації до доповіді. Важливе значення для презентації доповіді мають ретельна підготовка та представлення ілюстрацій. Вважають, що при цьому слухачі отримають з них понад 80 % інформації про вашу роботу. Але ілюстрації мають відповідати таким вимогам:

- а) розмір шрифту й масштаб рисунків повинні забезпечити чітку видимість тексту та рисунків;
- б) позначення на графіках і діаграмах подавайте словами, а не символами;
- в) уникайте демонстрації великих таблиць, віддавайте перевагу наочним діаграмам; г) кожній ілюстрації бажано дати заголовок;
- д) уникайте поширеної помилки, коли текст чи графік на рисунку дрібні, але водночас на слайді багато вільного місця;
- е) будьте помірковані у використанні кольору й різних «прикрас» на ілюстраціях;
- є) плакати – трудомістка, але дуже ефективна форма ілюстрацій;
- ж) не прагніть показати багато ілюстрацій; дійте за принципом розумної достатності й визначте їх максимальну кількість шляхом репетицій;
- з) заздалегідь протестуйте свої ілюстрації.

Дискусійним є питання: *обов'язково писати текст наукової доповіді чи зачитувати його?*

Написання тексту доповіді є бажаним, а якщо доповідь дуже відповідальна – обов'язковим. При цьому слід орієнтуватися на те,

що текст, який містить 2000 знаків з урахуванням інтервалів (приблизно одна сторінка), можна прочитати в середньому темпі орієнтовно за 2,5 хвилини.

Стиль викладу тексту доповіді повинен бути максимально наближеним до розмовного. Під час виступу краще обійтися без зачитування тексту. Однак коли це необхідно, зачитуйте з інтонацією, паузами та в середньому темпі, утримуючи зоровий контакт з аудиторією. У жодному разі не заучуйте текст напам'ять. Під час виступу орієнтуйтеся лише на план доповіді або на ілюстрації з відповідними заголовками.

Користуйтеся власним годинником або секундоміром, щоб відстежувати час. Зробіть умовну позначку на слайді, який ви маєте показувати посередині доповіді. Під час його демонстрації подивіться на годинник і за потреби скоригуйте темп доповіді або ж скоротіть другорядний матеріал.

Не шкодуйте часу й зусиль на те, щоб написати текст і влаштувати репетицію своєї доповіді. Подбайте про те, щоб запросити на репетицію як досвідчених колег, так і новачків. Особливо ретельно перевірте, чи добре видно слухачам підготовлені вами ілюстрації. З виділеного часу залиште 3–5 хвилин на дискусію, що має відбутися після вашої доповіді.

Можливі недоліки в доповіді. Найбільш поширеними недоліками виступів (доповідей) на наукових конференціях є:

а) невідповідність темі обговорення, що призводить до зниження інтересу слухачів до доповіді;

б) недотримання регламенту, що викликає роздратування слухачів стосовно доповідача;

в) невиразність викладу, що спричиняє і втрату інтересу, і незадоволення слухачів;

г) зловживання іноземною термінологією, що ускладнює сприйняття головної думки;

д) наявність слів-паразитів («от», «значить», «так сказати» тощо);

е) надмірна гучність голосу (слухачі через 8–10 хвилин не сприймають таку мову);

є) побудова складних речень, у яких кількість слів перевищує 14–15 (такі фрази не сприймаються, за складністю граматичної конструкції губиться зміст);

ж) монотонність інтонації, без акцентів на значущих моментах доповіді тощо.

Проблемою усного виступу з науковою доповіддю є страх, в основі чого може бути цілий комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема: страх здаватися недосконалим; надання занадто високої значущості виступові й можливим помилкам; перебільшення власних вад; недобррозичливість аудиторії; погана підготовка або спогади про минулі невдачі; переживання щодо критики від колег, опонентів, наукового співтовариства тощо.

Для молодого науковця важливо правильно реагувати на критику. Критика – це спосіб духовної діяльності, орієнтований на цілісне оцінювання явища шляхом виявлення його суперечностей, сильних і слабких сторін тощо. Розрізняють дві основні форми критики:

1) негативну, руйнівну – нещадне й часто необ'єктивне заперечення всього;

2) конструктивну, творчу, що орієнтована на вирішення проблем за допомогою застосування реальних методів розв'язання суперечностей, ефективних способів усунення помилок. Конструктивно-критичний підхід впливає не з тієї реальності, яку бажано бачити, а з тієї, що є: з усіма її плюсами й мінусами, перевагами і недоліками. Конструктивна, вільна критика – важлива умова реалізації принципу об'єктивності наукового пізнання. Тому критики не потрібно боятися. Треба тільки намагатися переводити її в конструктивне русло.

9.3. Робота над статтями

Для здобувачів наукових ступенів важливим і відповідальним етапом підготовки дослідницького проекту є публікація статей. Підготовка та публікація наукових статей за результатами дослідження є невід'ємною складовою освітньо-наукової програми аспірантури та наукової програми докторантури. І в тому разі, коли дисертацію на здобуття наукового ступеня подають у вигляді рукопису, і тоді, коли захист відбувається за монографією, її основні положення мають бути опубліковані в наукових журналах та інших періодичних фахових виданнях. Тому дослідник має засвоїти вимоги до наукових статей у наукових фахових періодичних виданнях, знати порядок публікування статей у них, особливості репрезентації напрацювань в електронних наукових фахових ви-

даннях та публікування статей у виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних та в закордонних виданнях.

Стаття є основною формою письмової комунікації між фахівцями, які працюють в одній або суміжних галузях науки. Статті є наукові, науково-технічні, науково-методичні й дискусійні з конкретних досліджень, а також оглядові. Як правило, у перших трьох видах статей публікують результати закінчених розділів дослідження, виносять їх на огляд наукової спільноти та роблять остаточні висновки. У дискусійних статтях містяться спірні наукові положення, які обговорюють у пресі. Оглядова стаття (аналітична, реферативна, тематична) містить систематизовані наукові відомості з будь-якого питання (теми, проблеми), отримані на основі аналізу першоджерел.

Методика підготовки статті для друку може бути такою:

1) вступ – постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями (5–10 рядків);

2) останні дослідження і публікації, на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;

3) формування цілей статті (постановка завдання); мета статті впливає з постановки загальної проблеми й огляду раніше виконаних досліджень, тобто ваша стаття має на меті ліквідувати якісь «білі плями» в загальній проблемі (обсяг цієї частини – 5–10 рядків);

4) виклад власне матеріалу дослідження (5 – 6 сторінок);

5) у завершальній частині наводять висновки з дослідження і стисло подають перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статтях слід розкривати й вирішувати саме ваші наукові завдання, а не писати про будь-що, дотримуватися вимог до наукових публікацій, отримувати відгуки, рецензії на них від науковців, і публікувати статті саме в наукових періодичних виданнях.

9.4. Вимоги Міністерства освіти і науки до опублікування статей

У Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197, визначено термін *наукове періодичне видання* як фахове видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь

визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипно оформлених випусків, які не повторюються за змістом, мають однакову назву, ISSN-номер, який підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань, не є тезами та матеріалами наукових конференцій, конгресів, симпозіумів тощо.

Наукові фахові видання – це періодичні або продовжувані видання (зокрема електронні), внесені до затвердженого Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки України переліку видань, у яких можуть бути опубліковані результати дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук і доктора філософії.

Наукові фахові видання застосовують для:

1) розвитку вітчизняного наукового потенціалу й інтеграції його у світовий науковий простір;

2) створення простору якісної публічної комунікації вчених, зокрема якісного донесення результатів їх діяльності до вітчизняної і світової наукових спільнот;

3) офіційного визнання наукових публікацій, зокрема опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів і досліджень претендентів на присвоєння вчених звань.

Вимоги до опублікування статей дисертантів викладені в наказі Міністерства освіти і науки «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 23.09.2019 № 1220.

Наказом визначено, що основні наукові результати дисертації (виконаної у формі рукопису, монографії, наукової доповіді) на здобуття наукового ступеня *доктора наук* має бути висвітлено не менше ніж у 20 наукових публікаціях, які розкривають основний зміст дисертації. До таких наукових публікацій належать:

– статті в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України;

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію;

– не менше ніж три статті, а з 01 вересня 2022 року не менше ніж п'ять статей з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, опублікованих щонайменше у двох різних періодичних виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України, або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus;

- не більше ніж два патенти на винахід, що пройшли кваліфікаційну експертизу;
- не більше ніж дві (два) монографії (розділи в колективних монографіях);
- не більше ніж один посібник (для дисертацій з галузі педагогічних наук).

Наукова публікація у виданні, віднесеному до першого й другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, прирівнюється до трьох публікацій, у виданні, віднесеному до третього квартиля¹² (Q3), – до двох публікацій. Мінімальна кількість публікацій, які розкривають основні наукові результати дисертації, має становити не менше ніж десять.

За наявності не менше ніж десять публікацій, які розкривають основні наукові результати дисертації, у виданнях, віднесених до першого й другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, захист може відбуватися у формі наукової доповіді. Під науковою доповіддю розуміють дисертацію, оформлену відповідно до розділу II Вимог до оформлення дисертації, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України 12 січня 2017 року № 40, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України від 03.02.2017 № 155/30023. Розділами дисертації є публікації здобувача наукового ступеня.

Цим самим наказом визначено, що основні наукові результати дисертації на здобуття наукового ступеня *кандидата наук* має бути висвітлено не менше ніж у трьох наукових публікаціях, які розкривають основний зміст дисертації. До таких наукових публікацій належать:

- щонайменше одна стаття в періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та / або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача;
- статті в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України (замість однієї статті може бути зараховано монографію або розділ монографії, опублікованої в співавторстві).

---

¹² Квартиль (символ позначення – Q) – ранг наукового журналу; величина, що показує його рівень статусності й успішності. Виділяють чотири квартилі. В основу оцінки беруть цитованість, попит і затребуваність.

Наукова публікація у виданні, віднесеному до першого – третього квартилів (Q1–Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, прирівнюється до двох публікацій.

У цьому ж наказі викладено вимоги до опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук. Зокрема, визначено, що:

1. Наукові публікації зараховують за темою дисертації в разі дотримання таких умов:

- обґрунтування отриманих наукових результатів відповідно до мети статті (поставленого завдання) і висновків;
- опублікування статей у наукових фахових виданнях, які на дату їх опублікування внесено до Переліку наукових фахових видань України, затвердженого в установленому законодавством порядку;
- опублікування не більше ніж однієї статті в одному випуску (номері) наукового видання;
- опублікування статей у наукових періодичних виданнях інших держав з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, за умови повноти викладу матеріалів дисертації, що визначає спеціалізована вчена рада.

2. Зарахування статей, опублікованих у наукових періодичних виданнях інших держав з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, покладається на спеціалізовану вчену раду за умови відповідності такого видання тематичній спрямованості з певної галузі науки (знань), спеціалізації видання, наявності в складі редколегії фахівців з відповідної галузі науки (знань), за якою планується захист дисертації; наявності активного ISSN-номера видання; наявності процедури рецензування публікацій та дотримання виданням редакційної етики.

3. За темою дисертації не зараховують наукові публікації, у яких повторюються наукові результати, опубліковані раніше в інших наукових публікаціях, що вже зараховані за темою дисертації.

4. До статей у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та / або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, прирівнюються публікації в наукових виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України, або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus.

5. За відповідність змісту публікацій та конкретного особистого внеску здобувача (у разі опублікування наукових праць у співавторстві) результатам дисертації несе відповідальність спеціалізована вчена рада, яка встановлює, чи були основні результати, винесені на захист, вже захищені співавторами наукових праць здобувача.

Вимоги щодо зарахування публікацій за темою дисертації також конкретизовані в Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44.

Зокрема, у документі визначено, що основні наукові результати дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії повинні бути висвітлені не менше ніж у трьох наукових публікаціях, які розкривають основний зміст дисертації.

Також в Порядку визначені умови, за дотримання яких наукові публікації зараховують за темою дисертації, а саме:

1) статті в наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України. Якщо число співавторів у такій статті (разом зі здобувачем) становить більше двох осіб, така стаття прирівнюється до 0,5 публікації (крім публікацій, визначених підпунктом 2 цього пункту);

2) статті в періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);

3) не більше одного патенту на винахід, що пройшов кваліфікаційну експертизу та безпосередньо стосується наукових результатів дисертації, що прирівнюють до однієї наукової публікації;

4) одноосібні монографії, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування, крім одноосібних монографій, виданих у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором. До одноосібних монографій прирівнюють одноосібні розділи в колективних монографіях за тих самих умов.

Стаття у виданні, віднесеному до першого – третього квартилів (Q1–Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, чи одноосібна монографія, що відповідає зазначеним вимогам, прирівнюється до двох наукових публікацій.

Належність наукового видання до першого – третього квартилів (Q1–Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports визначається згідно з рейтингом у році, у якому опублікована відповідна стаття здобувача або в разі, коли рейтинг за відповідний рік не опублікований на дату створення разової ради, згідно з останнім опублікованим рейтингом.

Статті зараховують за темою дисертації за умови обґрунтування отриманих наукових результатів відповідно до мети статті (поставленого завдання) і висновків, а також опублікування не більше ніж однієї статті в одному випуску (номері) наукового видання.

Статті, опубліковані після набрання чинності цим Порядком, зараховують за темою дисертації лише за наявності в них активного ідентифікатора DOI (Digital Object Identifier), крім публікацій, що містять інформацію, віднесenu до державної таємниці, або інформацію для службового користування.

9.5. Публікація статей у фахових наукових журналах

З метою об'єктивної оцінки, класифікації та моніторингу наукових фахових видань, підвищення якості опублікованої в них наукової інформації та інтеграції видань до світового наукового простору, наказом Міністерства освіти і науки України від 15.01.2018 № 32 запроваджено Порядок формування Переліку наукових фахових видань України. Проте вже наказом Міністерства освіти і науки України від 18.11.2020 № 1437 були внесені суттєві зміни до Порядку формування Переліку наукових фахових видань. Коротко розглянемо суть цього Порядку та змін до нього.

Перелік формується з наукових періодичних видань України з розподілом на дві категорії: категорія «А», яку присвоюють науковим виданням, що індексуються в базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus, та категорія «Б», яку присвоюють науковим виданням, що мають відповідати таким вимогам:

1) наявність свідоцтва про державну реєстрацію засобу масової інформації із загальнодержавною та / або зарубіжною сферою його розповсюдження (для періодичних друкованих наукових видань);

2) наявність ISSN-номера, який підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань, та дотримання виданням заявленої періодичності;

3) наявність зареєстрованого (в активному стані) цифрового ідентифікатора DOI (Digital Object Identifier) у кожного опублікованого матеріалу наукового характеру, який перенаправляє на вебсайт (вебсторінку) видання, де розміщений цей матеріал;

4) наявність вебсайту видання з українським та англійським інтерфейсами (інтерфейс може мати інші іноземні мови, пов'язані зі сферою поширення видання) або вебсторінки видання на вебсайті засновника (співзасновника) видання з такою інформацією:

- загальна інформація про видання: назва, ISSN, засновники, рік заснування, науковий профіль видання (спеціальності, за якими видання оприлюднює публікації) тощо;

- політика (мета й завдання) наукового видання, вимоги до оформлення та порядок подання публікації для оприлюднення, процедура ідентифікації і розгляду інформації або звернень про порушення вимог цього Порядку, усунення таких порушень;

- процедура рецензування та дотримання редакційної етики відповідно до принципів, декларованих Комітетом з публікаційної етики (Committee on Publication Ethics / COPE);

- склад редакційної колегії (редакційної ради (за наявності)) із зазначенням наукового ступеня, звання, основного місця роботи із зазначенням країни та вебпосилання на дослідницький профіль (ідентифікатор) (Web of Science ResearcherID, Scopus author ID, ORCID ID тощо) та електронної адреси;

- контактна інформація редакції (місце реєстрації, місцезнаходження, номер телефона, адреса електронної пошти);

- архів з вихідними відомостями видання та з датою розміщення онлайн, дата друку тощо;

- у разі відкритого доступу – повні тексти, а за умови розповсюдження за передплатою – інформація про умови доступу, анотації і повний бібліографічний опис до кожної статті відповідно до змісту випусків, оприлюднених на вебсайті / вебсторінці видання. Кожна публікація супроводжується назвою, анотацією і ключовими словами українською та англійською мовою;

5) розміщення на платформі «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національній репозитарії академічних текстів у разі відкритого доступу електронних копій видання, а за умови розповсюдження за передплатою – повного бібліографічного опису та анотації до статей,

які розміщують у відповідних номерах видань, для формування реєстру академічних текстів;

б) забезпечення якісного незалежного рецензування поданих для публікації матеріалів вченими, які мають науковий ступінь та здійснюють дослідження за спеціальністю, що відповідає тематиці поданого для публікації матеріалу, і є авторами (співавторами) загальною кількістю не менше ніж три публікації в наукових виданнях, включених до категорії «А» та / або категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України, та / або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus за відповідною спеціальністю, оприлюднених упродовж останніх п'яти років;

7) для кожної із заявлених галузей знань (не більше п'яти), що відповідають науковому профілю видання згідно з пунктом 5 цього Порядку, редакційна колегія видання повинна включати не менше семи вчених, які мають науковий ступінь і здійснюють дослідження за відповідними спеціальностями. Спеціальність повинна бути представлена не менше ніж трьома членами редакційної колегії, які є авторами (співавторами) наукових публікацій, що відповідають науковому профілю видання.

Головний редактор та всі члени редакційної колегії повинні задовольняти одному з таких критеріїв:

– наявність не менше трьох публікацій за останні п'ять років, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus та опублікованих щонайменше у двох різних виданнях;

– наявність монографії (або двох розділів у колективних монографіях), виданої(них) за останні 10 років видавництвом(вами), перелік яких затверджує наказом МОН, з урахуванням рекомендацій Наукового комітету Національної ради України з питань розвитку науки і технологій;

– наявність не менше двох монографій та / або чотирьох розділів у колективних монографіях, виданих за останні п'ять років видавництвами, що не входять до переліку видавництв, який затверджує наказом МОН. Такі монографії мають бути рекомендовані до друку вченою радою закладу вищої освіти або наукової установи та пройти якісне незалежне рецензування щонайменше трьома рецензентами, прізвища яких повинні бути вказані у вихідних даних монографії;

– наявність не менше шести публікацій за останні три роки в щонайменше трьох різних виданнях, що включені до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

У складі редакційної колегії має бути не менше трьох вчених, які працюють за основним місцем роботи в українських наукових установах або закладах вищої освіти, і щонайменше один науковець, який працює за основним місцем роботи в закордонній науковій установі або закладі вищої освіти. Для включення вченого до складу редакційної колегії потрібна його письмова згода. Науковець може входити до складу не більш як трьох редакційних колегій видань, включених до категорії «Б» Переліку.

Під час включення наукового видання до Переліку йому присвоюється відповідна категорія, яку разом з датою включення до Переліку необхідно вказувати у вихідних відомостях видання.

Наукове фахове видання категорії «Б» виключається з Переліку за рішенням МОН у разі виявлення порушень вимог, передбачених одним із підпунктів 1–7 пункту 6. У разі виключення наукового видання з Переліку засновник (співзасновники) може(уть) подавати нове клопотання про включення до Переліку після виправлення зауважень МОН не раніше ніж через рік з дня прийняття такого рішення.

У разі припинення індексації наукового видання категорії «А» у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus воно набуває статусу видання категорії «Б». У цьому випадку видання підлягає перевірці щодо відповідності вимог пункту 6 цього Порядку. При виявленні підстав для виключення видання з категорії «Б» його виключають з Переліку.

Підставами для виключення видання з Переліку за рішенням Міністерства освіти і науки також є:

- порушення при опублікуванні видання редакцією, авторами публікацій, рецензентами принципів академічної доброчесності, передбачених законодавством;
- систематичні публікації матеріалів, що не містять нових наукових результатів і водночас інформації про те, що вони є оглядовими чи науково-методичними;
- порушення редакцією процедури рецензування та принципів редакційної етики.

У разі повторного виявлення цих порушень видання виключають з Переліку без права поновлення.

Електронні наукові фахові видання – документ, інформація в якому подається у формі електронних даних, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання, призначений для поширення в незмінно-

му вигляді, має вихідні відомості та входить до переліку видань, затвердженого Міністерством освіти і науки України. У них можуть публікувати результати дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук та доктора філософії, і на них можна посилатися в наукових статтях і дисертаціях.

Науковий доробок дослідника та цікавість до нього наукової спільноти оцінюється за рівнем отриманого цитування його наукових здобутків. Проте сам дослідник має турбуватися та впливати на цитованість своїх робіт. Для первинної кваліфікаційної оцінки науковця і його публікаційної активності важливим є показник рівня цитованості науковця – індекс Гірша.

Опублікування наукових статей у різних виданнях під час роботи в різних установах, а інколи й під іншим прізвищем (якщо відбулася зміна прізвища), часто унеможлиблює автоматичне створення коректного профілю науковця. Тому необхідне належне впорядкування колекції наукового доробку через формування та підтримання в актуальному стані авторських профілів, таких як-то: Publons Researcher ID, ORCID, Research Gate, Google Scholar та ін.

Науковці мають бути пильними при виборі видання для оприлюднення своїх напрацювань. Часом вони можуть стати жертвою хижацьких видань, які з'явилися у відповідь на вимоги ринку, але не є майданчиками для обміну досвідом і намагаються мімікрувати під наукові видання. Публікація статей у таких виданнях – це втрата результатів, часу, грошей і найголовніше – репутації.

9.6. Вимоги до опублікування монографії

Монографія – це надрукована наукова робота теоретичного характеру, у якій всебічно висвітлено певну проблему або окреме вузлове питання. У монографії використовують оригінальні результати власних досліджень і літературних джерел. Монографія, як правило, висвітлює обширні наукові знання з певного питання. Робота розрахована на наукових працівників, керівників, фахівців, які працюють над цією проблемою. Тип викладу тексту пояснювальний, з використанням дедуктивних (рух думки від загального положення до конкретних фактів), індуктивних (рух думки від конкретних фактів до загального висновку) або змішаних способів.

Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук визначені наказом Міністерства освіти і науки від 23.09.2019 № 1220.

Відповідно до наказу опублікована монографія, яка подається на здобуття наукового ступеня доктора або кандидата наук, має:

- бути надрукованою без співавторів;
- містити узагальнені результати наукових досліджень автора, опубліковані раніше в наукових працях, у кількості відповідно до підпункту 1 пункту 2 наказу Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 № 1220 «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» – для здобувачів наукового ступеня доктора наук і в кількості відповідно до підпункту 2 пункту 2 – для здобувачів наукового ступеня кандидата наук;
- для здобуття наукового ступеня доктора наук мати обсяг основного тексту в галузі гуманітарних і суспільних наук не менше ніж 15 авторських аркушів, у галузі природничих та технічних наук – не менше ніж 10 авторських аркушів;
- для здобуття наукового ступеня кандидата наук мати обсяг основного тексту в галузі гуманітарних та суспільних наук не менше ніж вісім авторських аркушів, у галузі природничих і технічних наук – не менше ніж шість авторських аркушів;
- містити відомості про рецензентів – не менше ніж двох докторів наук, компетентних учених з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача;
- містити інформацію про рекомендування до друку вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи);
- випускатися накладом не менше ніж 50 примірників;
- мати міжнародний стандартний номер книги ISBN;
- надсилатися до фондів бібліотек відповідно до додатка до постанови Кабінету Міністрів України від 10.03.2002 № 608 «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів»;
- бути оформленою з дотриманням вимог державних стандартів України.

З метою ознайомлення наукової громадськості з монографією здобувача наукового ступеня на офіційному вебсайті закладу вищої освіти (наукової установи) спеціалізована вчена рада не пізніше ніж за три календарні дні від дати прийняття дисертації (виконаної як монографія) до розгляду в розділі, у якому міститься інформація про

роботу ради, розміщує в режимі читання примірник цієї монографії в електронному вигляді.

Отже, підготовка та публікування тез, доповідей, статей, наукових монографій є важливим етапом презентації результатів наукових здобутків дослідника, а досконале володіння навичками роботи над означеними видами наукових праць стане запорукою успіху молодого науковця.

Питання для самоконтролю

1. Визначте вимоги щодо публікування тез виступів на наукових конференціях.

2. Сформулюйте вимоги до наукових доповідей.

3. Назвіть основні вимоги наказу Міністерства освіти і науки «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук» від 17.10.2012 № 1112.

4. Розкрийте зміст наказу Міністерства освіти і науки «Про затвердження порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32.

5. Вкажіть вимоги до статей, що публікують у наукових фахових періодичних виданнях.

6. Охарактеризуйте особливості публікацій в електронних наукових фахових виданнях.

7. опишіть систему індексування статті з присвоєнням індексу DOI – цифрового ідентифікатора об'єкта.

8. Проілюструйте вимоги до публікування статей у виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних та в закордонних виданнях.

9. Окресліть основні вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукового ступеня доктора наук.

Рекомендовані джерела до розділу 9 (з переліку рекомендованих джерел): 2, 3, 8, 12, 20–27, 35, 45, 47, 49, 52, 54, 56, 64, 65, 68, 69, 70, 75.

Розділ 10

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ, СТРУКТУРИ ТА ОФОРМЛЕННЯ РУКОПІСУ ДИСЕРТАЦІЇ

Ключові питання розділу

- 10.1. Основні вимоги до змісту дисертації.
- 10.2. Структура дисертації.
- 10.3. Оформлення вступу дисертації.
- 10.4. Рубрикація тексту.
- 10.5. Правила оформлення умовних скорочень, ілюстрацій, таблиць, додатків і їх нумерації.
- 10.6. Вимоги до списку публікацій.
- 10.7. Робота над кінцевим (чистовим) варіантом рукопису дисертації.

10.1. Основні вимоги до змісту дисертації

Оскільки дисертація є кваліфікаційною працею, то її оцінюють насамперед за змістом (теоретичною науковою цінністю і практичною значущістю отриманих результатів).

Розглянемо насамперед загальні вимоги до змісту дисертації. Почнемо з назви (теми) дисертації. Назва має бути якомога коротшою, відповідати обраній спеціальності та суті розв'язаного наукового завдання (проблеми), вказувати на мету дисертації і її завершеність. Часом для більшої конкретизації до назви можна долучити невеликий (4–6 слів) підзаголовок.

Наукову інформацію в дисертації треба викладати в найповнішому вигляді, обов'язково розкривати хід та результати дослідження, з детальним описом методики дослідження. Повнота наукової інформації повинна відбиватися в деталізованому фактичному матеріалі з обґрунтуваннями, гіпотезами, широкими історичними екскурсами та паралелями.

Оснoву змісту дисертації має становити принципово новий матеріал: опис відкритих фактів, явищ і закономірностей, а також узагальнення вже відомих до них з інших наукових позицій або аспектів. З огляду на це матеріал може містити дискусійні питання, пов'язані з переглядом наявних поглядів та уявлень. Зміст дисертації повинен

відповідати вимогам оригінальності, унікальності та неповторності наведених положень.

Характерними ознаками форми викладення змісту дисертації є високий ступінь абстрагування, активне застосування засобів логічного мислення, аргументованість суджень і точність наведених відомостей. У мовностилістичному оформленні матеріалу слід враховувати особливості наукового стилю мови, головною рисою якого є об'єктивність, що впливає зі специфіки наукового пізнання. Необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати наукових досліджень, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

10.2. Структура дисертації

Максимальний та / або мінімальний обсяг основного тексту дисертації встановлює освітньо-наукова програма закладу відповідно до специфіки відповідної галузі знань та / або спеціальності. Дисертацію подають до захисту у вигляді спеціально підготовленого рукопису, який виконують державною або англійською мовою.

Не менш важливим фактором є будова та оформлення рукопису дослідження. Дисертація повинна мати такі обов'язкові структурні елементи: титульний аркуш; анотація; зміст; перелік умовних позначень (за потреби); основна частина, список використаних джерел; додатки. Кожен із цих елементів, а також розділи основної частини та додатки мають починатися з нової сторінки.

Основна частина дисертації має містити: вступ; розділи (підрозділи, пункти за потреби), висновки. Обсяг основного тексту дисертації вираховують авторськими аркушами.

Вимоги до оформлення структурних елементів. Оформляють дисертацію відповідно до чітко встановлених вимог. Нині чинні вимоги до оформлення дисертації викладені в наказі Міністерства освіти і науки «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» від 12.01.2017 № 40.

Вимоги до оформлення дисертації, які встановлює Міністерство освіти і науки України, конкретизовані в Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присуджен-

ня ступеня доктора філософії (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44).

У зазначених документах вказано, що дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) готують державною мовою у вигляді спеціально підготовленої наукової праці на правах рукопису у твердій або м'якій палітурці та в електронній формі. За бажанням здобувача дисертація може бути перекладена англійською мовою або іншою мовою, пов'язаною з предметом дослідження, з поданням перекладу до спеціалізованої вченої ради.

Титульний аркуш дисертації оформляють за затвердженою формою. На титульному аркуші зазначають установу, у якій виконано дослідження, та установу, де буде відбуватись захист дисертації. У випадку, якщо це та сама установа, вона повторюється на титульному аркуші двічі.

Титульний аркуш містить власноручний підпис дисертанта, що засвідчує самостійне виконання досліджень автором та відсутність запозичень без оформлених належним чином посилань (*Зразок*: Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. А. А. Волошина, підпис, ініціали та прізвище дисертанта). Далі зазначають прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь і вчене звання наукового керівника, місто й рік захисту дисертації.

На титульному аркуші дисертації обов'язково вказують «На правах рукопису» та гриф обмеження поширення відомостей (за потреби).

Оформлення анотації. Для ознайомлення зі змістом і результатами дисертації подають узагальнений короткий виклад її основного змісту – анотацію – відповідно до встановленого зразка. Анотацію надають державною та англійською мовами. В анотації дисертації мають бути стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та практичного значення. В анотації також вказують: прізвище й ініціали здобувача; назву дисертації; вид дисертації та науковий ступінь, на який претендує здобувач; спеціальність (шифр і назва); найменування закладу вищої освіти або найменування наукової установи, у якому (якій) здійснювалася підготовка; найменування наукової установи або найменування закладу вищої освіти, у спеціалізованій вченій раді якої (якого) відбудеться захист; місто, рік. Обсяг анотації становить 0,2–0,3 авторських аркуша (5–

7 сторінок). Анотація також може бути подана третьою мовою, пов'язаною з предметом дослідження.

Наприкінці анотації наводять ключові слова відповідною мовою. Сукупність ключових слів повинна відповідати основному змісту наукової праці, відображати тематику дослідження і забезпечувати тематичний пошук роботи. Кількість ключових слів становить від п'яти до п'ятнадцяти. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому.

Після ключових слів наводять список публікацій здобувача за темою дисертації. Вказують наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації і додатково відображають наукові результати дисертації. Перелік публікацій наводять у такому порядку: 1. Монографії із зазначенням особистого внеску. 2. Статті із зазначенням особистого внеску. 3. Патенти із зазначенням особистого внеску. 4. Тези доповідей. 5. Інформаційні листи, методичні рекомендації тощо.

Оформлення змісту дисертації. Зміст подають після анотації з найменуваннями та номерами початкових сторінок усіх розділів, підрозділів і пунктів (якщо вони мають заголовок), зокрема вступу, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел та ін. Нумерація сторінок починається з титульної сторінки, але на титульній сторінці номер не ставлять.

Перелік умовних позначень. Якщо в дисертації вжито специфічну термінологію, а також використано маловідомі скорочення, нові символи й позначення, то їх перелік може бути поданий у вигляді окремого списку, який розміщують перед вступом. Якщо спеціальні терміни, скорочення, символи та позначення повторюються не більше двох разів, до переліку їх не вносять, а розшифровують у тексті при першому згадуванні. Скорочення подають в переліку в алфавітному порядку. Не слід наводити також загальноприйняті скорочення (г, м, см, кг тощо).

10.3. Оформлення вступу дисертації

Вступ розкриває сутність і стан наукової проблеми (завдання) та її значущість, підстави й вихідні відомості для розробки теми, обґрунтування необхідності проведення дослідження. У вступі подають

загальну характеристику дисертації відповідно до її структурних частин.

Обґрунтування вибору теми дослідження. Висвітлюють зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями у відповідній галузі знань шляхом критичного аналізу з визначенням сутності наукової проблеми або завдання. В обґрунтуванні теми відзначають її сучасність, злободенність, важливість для теорії і практики при вирішенні конкретних проблем у межах об'єкта й предмета дисертації. Шляхом критичного аналізу та порівняння з відомими розв'язаннями проблеми (наукового завдання) обґрунтовують доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи практичного застосування. Це значущість, необхідність і невідкладність її розгляду для потреб розвитку держави, галузі тощо. Обґрунтування не повинно бути багатослівним.

Формулювання об'єкта і предмета дослідження. Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію, обрану для вивчення, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника. Предмет дослідження – це тільки ті суттєві зв'язки та відношення, які підлягають безпосередньому вивченню, є головними, визначальними для конкретного дослідження, що практично повторює тему роботи, яка зазначена на титульному аркуші як її назва.

Визначення мети й наукових завдань дослідження (запланованого результату). Вказують спрямованість наукового пошуку на одержання нових знань і їх експериментальну апробацію з позначенням кінцевої цільової установки відповідно до предмета і об'єкта дослідження. Мета роботи відбиває назву дисертації, і в ній чітко вказують, що саме розв'язують у дисертації. Не слід формулювати мету як *дослідження ...*, *вивчення ...*, тому що ці слова вказують на засіб досягнення, а не на неї саму.

Мета дослідження визначає його *наукові завдання* – конкретизовані складові загальної мети дослідження, призначені більш конкретно реалізувати його мету. Суть завдання, з одного боку, розкрити тему дослідження, з другого – запропонувати власне тлумачення у висновках, що фіксують та узагальнюють результати роботи.

Вибір методів дослідження. Це важливий структурний елемент вступу. Він є інструментом для опрацювання фактичного матеріалу, досягнення поставленої в роботі мети та вирішення окреслених завдань. Використані наукові методи дослідження перераховують і вказують, що саме досліджено кожним методом. Обґрунтовують вибір

методів, що забезпечили достовірність отриманих результатів. Дисертант подає перелік використаних методів дослідження не абстрактно, не відірвано від змісту роботи, а в безпосередньому зв'язку з текстом дисертації, анотаційно визначаючи, що саме досліджено тим чи іншим методом. Це дає змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Формулювання наукової новизни отриманих результатів. Основні наукові положення (рішення), які пропонує здобувач особисто і які виносяться на захист, із зазначенням відмінності одержаних результатів від відомих раніше, представляють аргументовано, коротко та чітко. Наукова новизна самої дисертації – це ознака, наявність якої дає авторові підстави використовувати поняття «вперше» при характеристиці отриманих ним результатів і проведенні дослідження загалом. Поняття «вперше» означає в науці брак подібних результатів до їх публікації. Вперше може проводитися дослідження на оригінальній темі, раніше не досліджуваній в тій чи іншій галузі наукового знання.

Ступінь наукової новизни вказує на відмінність одержаних результатів від відомих раніше в науці. Позначають словами: *вперше, розширені наукові поняття, уточнені наукові відомості, вдосконалено, дістало подальший розвиток*. Причому означення «вперше» має відображати новизну у світовому масштабі. Наукова новизна повинна не лише містити відомості про встановлені наукові результати (факти), але й конкретне підтвердження цих результатів абсолютними або відносними цифрами, що відображають зміни досліджуваних показників. Відсутність у роботі наукової новизни є підставою для зняття дисертації із захисту.

Кожне наукове положення чітко формулюють, відокремлюючи його основну сутність і зосереджуючи особливу увагу на рівні досягнутої при цьому новизни. Наукове положення має бути сформульоване зрозуміло й однозначно (без нагромадження дрібних деталей та уточнень). У жодному випадку не можна вдаватися до викладу наукового положення у вигляді анотації, коли просто констатують, що в дисертації зроблено те й те, а сутності й новизни положення із написаного виявити неможливо. Подання наукових положень у формі анотацій є найбільш поширеною помилкою дисертантів.

Наукові положення, з урахуванням досягнутого рівня новизни, є теоретичною основою вирішеного в дисертації наукового завдання

або наукової проблеми. Насамперед за це дисертантові й присуджують науковий ступінь.

Визначення особистого внеску здобувача. Якщо в дисертації використано ідеї або розробки, що належать співавторам, разом з якими здобувач опублікував наукові праці, обов'язково зазначають конкретний особистий внесок здобувача в такі праці або розробки. Здобувач має також додати посилання на дисертації співавторів, у яких було використано результати спільних робіт. Зазначають, що постановка мети й завдань, обговорення результатів проведені разом з науковим керівником – для кандидатських дисертацій, а всі наукові узагальнення, положення, результати, висновки та рекомендації, викладені в дисертації, автор виконав особисто – для докторських дисертацій.

Апробація матеріалів дисертації. Вказують, на яких наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах апробовано результати досліджень, зазначають місце й дату проведення.

Структура та обсяг дисертації. Анонсують структуру дисертації, її загальний обсяг.

За наявності у вступі можуть також вказувати *зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами*, тобто в межах яких програм, тематичних планів, наукових тематик і грантів, зокрема галузевих, державних та / або міжнародних, виконано дисертацію, із зазначенням номерів державної реєстрації науково-дослідних робіт і найменуванням організації, де виконано роботу. *Зразок:* Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та визначена комплексною темою кафедри гуманітарних дисциплін «Ретроспективний аналіз особливостей державного та культурно-цивілізаційного розвитку України» (номер державної реєстрації 0118U000632).

Вказують *практичне значення отриманих результатів*: надають відомості про використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх практичного застосування.

Надають *інформацію щодо публікацій дисертанта*, де вказують, у скількох монографіях, статтях у наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, авторських свідцтвах опубліковано результати дисертації.

Надаючи у вступі загальну характеристику роботи, дисертант може відзначити осіб та організації, які надали йому вагому допомогу в процесі виконання дослідження. Не слід захоплюватися подяками

великій кількості осіб, особливо якщо вони причетні лише до оформлення дисертації.

10.4. Рубрикація тексту

Для композиції дисертації важливе значення має рубрикація тексту – його поділ на складові частини: розділи, підрозділи, пункти, підпункти, абзаци. Цим питанням була частково приділена увага при розгляді організаційних засад підготовки дисертації (тема 2), а також в контексті наукового мовного стилю (тема 6).

При компонованні структури дисертації важливо правильно розбивати текст на абзаци. Абзац найчастіше розглядають як композиційний прийом для об'єднання кількох речень, котрі транслюють спільну думку. Абзаци надання певному судженню довершеного характеру. Логічна цілісність виразу, притаманна абзацу, полегшує сприйняття тексту. Абзац як мінітекст містить у собі більш широку, аргументовану інформацію, на відміну від речення як синтаксичної одиниці. Правильне розбиття дисертації на абзаци суттєво полегшує її читання та сприйняття.

Абзаци одного підрозділу або розділу за змістом послідовно пов'язані один з одним. Кількість самостійних речень в абзаці може бути різною і змінюватися залежно від складності думки.

Особливу увагу слід приділяти початку абзацу. Перше речення абзацу ніби передає його тему, несе навантаження заголовка щодо решти речень, не втрачаючи при цьому зв'язку з попереднім текстом.

У кожному абзаці треба дотримуватися системності та послідовності викладу фактів, внутрішньої логіки їх висвітлення, яка значною мірою визначається характером тексту.

Що стосується поділу тексту на більші частини – розділи, підрозділи, то він не може бути механічним і довільним. Зміст розділів повинен точно відповідати темі дисертації та повністю її розкривати. Виклад матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, яку визначив автор. Зміст і результати дослідження необхідно викладати стисло, логічно й аргументовано, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

У розділах дисертації має бути вичерпно й повно викладено зміст власних досліджень здобувача. Кожен дослідник намагається донести до читача свої думки зрозуміло та аргументовано. Один вважає, що для цього досить лише коротко описати хід дослідження і

докладно викласти кінцеві результати. Інший ніби вводить читача до своєї творчої лабораторії, не поспішаючи веде його від етапу до етапу, докладно й послідовно розкриваючи методи своєї роботи, її успіхи та невдачі, весь процес дослідження. Так перед читачем проходить весь складний шлях пошуку вченого від творчого задуму до завершального етапу роботи – підбиття підсумків, формування висновків і пропозицій.

Перший варіант викладу часто використовують автори монографій, які розраховані на порівняно вузьке коло фахівців. Для дисертації більш прийнятним є другий варіант викладення, який дає змогу краще виявити спроможність здобувача до самостійної науково-дослідної роботи. Це сприяє повнішому виявленню глибини його наукової ерудиції в цій галузі науки та спеціальних знань з питань дисертації, тобто відповідності її автора офіційним вимогам до здобувачів наукових ступеня.

У разі використання наукових результатів, ідей, публікацій інших авторів у тексті дисертації обов'язково повинні бути посилання на розвідки цих авторів. Фрагменти оприлюднених (опублікованих) текстів інших авторів (цитати) можна включати до дисертації лише із посиланням на джерело (крім фрагментів, які не несуть самостійного змістовного навантаження).

Як правило, у першому розділі роблять огляд літератури за темою, окреслюють основні етапи розвитку наукової думки за проблемою дослідження, стисло, критично висвітлюючи роботи попередників. Слід назвати ті питання, що залишилися невирішеними і, отже, визначити своє місце у розв'язанні наукового завдання. Бажано закінчити цей розділ коротким резюме стосовно необхідності вашого дослідження. Загальний обсяг цього розділу не повинен перевищувати 20 % обсягу основної частини дисертації. Оптимально для дисертації доктора філософії це становить орієнтовно 20–25 сторінок, для докторської – 38–40 сторінок.

У другому розділі (чи в підрозділі першого розділу) обґрунтовують вибір напряму досліджень, наводять виклад загальної методики, основних методів дослідження.

У наступних розділах з вичерпною повнотою автор викладає результати власних досліджень з висвітленням того нового, що він вніс у розв'язання проблеми. Дисертант повинен дати оцінку повноті вирішення поставлених завдань, достовірності одержаних результатів,

порівняти їх з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних праць, обґрунтувати потребу в додаткових дослідженнях.

У кінці кожного розділу формують висновки (до 1 стор.) зі стислим викладенням наведених у розділі наукових і практичних результатів, що дає змогу вивільнити загальні висновки від другорядних подробиць. У кінці висновків по розділу рекомендовано писати:

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях ...

Найпоширеніша помилка – реферативний характер висновків: перераховують, що зроблено в розділі. *Наприклад*: «Проведено огляд літератури, виділено завдання дослідження».

10.5. Правила оформлення умовних скорочень, ілюстрацій, таблиць, додатків та їх нумерації

На рівень оформлення дисертації значною мірою впливає дотримання техніко-орфографічних правил подання в текстовому матеріалі простих і складних кількісних числівників, порядкових числівників, скорочень, перерахувань (переліків) тощо.

Прості кількісні числівники, якщо при них немає одиниць виміру, пишуть словами. *Наприклад*: п'ять саксофонів (не 5 саксофонів), на трьох зразках (не на 3 зразках).

Складні кількісні числівники пишуть цифрами, за винятком тих, якими починається абзац (такі числівники пишуть словами). Числа зі скороченим позначенням одиниць виміру пишуть цифрами. *Наприклад*, 7 л, 24 кг. Після скорочення «л», «кг» крапку не ставлять.

При перерахуванні однорідних чисел (величин і відношень) скорочену назву одиниці виміру ставлять тільки після останньої цифри. *Наприклад*: 3, 14 та 25 кг.

Кількісні числівники узгоджуються з іменниками в усіх відмінкових формах, крім називного та знахідного відмінків. *Наприклад*, від п'ятдесяти гривень (родовий відмінок), шістдесяти працівникам (давальний відмінок) та ін. У формах називного та знахідного відмінків числівники керують іменниками. *Наприклад*, є п'ятдесят (називний відмінок) гривень (родовий відмінок), одержати п'ятдесят (знахідний відмінок) гривень (родовий відмінок).

Кількісні числівники при запису їх арабськими цифрами не мають на письмі відмінкових закінчень, якщо вони супроводжуються іменниками. *Наприклад*, на 20 сторінках (не на 20-ти сторінках).

При написанні порядкових числівників треба дотримуватися таких правил. Прості та складні порядкові числівники пишуть словами, *наприклад*: третій, тридцять четвертий, двісті шостий. Винятком є випадки, коли написання порядкового номера зумовлено традицією, *наприклад* 4-й Український фронт.

Числівники, що входять до складних слів, у наукових текстах пишуть цифрами, *наприклад*: 50-відсоткова знижка, 120-сторінкове видання.

Порядкові числівники, позначені арабськими цифрами, мають відмінкові закінчення. При запису після риски пишуть: а) одну останню літеру, якщо вони закінчуються на голосний (крім «о» та «у») або на приголосний звук; б) дві останні літери, якщо закінчуються на приголосний та голосний «о» чи «у». *Наприклад*: третя декада – 3-я декада (не 3-тя), п'ятнадцятий день – 15-й день (не 15-ий), тридцятих років – 30-х років (не 30-их), десятого класу – 10-го класу (не 10-о або 10-ого), у сьомому рядку – у 7-му рядку (не 7-у або 7-ому).

При перерахуванні кількох порядкових числівників відмінкове закінчення ставлять тільки один раз, *наприклад*: товари 1 та 2-го сорту.

Після порядкових числівників, позначених арабськими цифрами, якщо вони стоять після іменника, якого стосуються, відмінкові закінчення не ставлять, *наприклад*: у розділі 3, на рис. 2.

Так само без відмінкових закінчень записують порядкові числівники римськими цифрами для позначення порядкових номерів століть (віків), кварталів, томів видань, *наприклад* XX століття (не XX-е століття).

У дисертаціях часто застосовують скорочення. Це частина слова, або усічене ціле слово. Такий скорочений запис слів і словосполучень використовують для зменшення обсягу тексту з метою надати максимум інформації.

Для скорочення слів використовують три основні способи:

- 1) залишають тільки першу (початкову) літеру слова (рік – р.);
- 2) залишають частину слова, відкидають закінчення і суфікс (рисунок – рис.);

3) пропускають кілька літер у середині слова, замість яких ставлять дефіс (університет – ун-т). Тут треба мати на увазі, що скорочене слово має закінчуватися на приголосний, окрім «й».

У науковому тексті трапляються такі види скорочень: 1) літерні абрєвіатури; 2) складноскорочені слова; 3) умовні графічні скорочення за початковими літерами слів; 4) умовні графічні скорочення за частинами слів та початковими літерами.

Літерні абрєвіатури складаються з перших (початкових) літер повних найменувань і поділяються на: а) такі, що читаються за назвами літер (ВСУ – [вєсу]); в) такі, що читаються за звуками, позначеними відповідними літерами (МОЗ – [моз]).

Крім загальноприйнятих літерних абрєвіатур використовують запроваджені акторами літерні абрєвіатури, які скорочено позначають певні поняття з відповідної галузі знань. При першому згадуванні ці абрєвіатури вказують у круглих дужках після повного найменування, надалі вживають у тексті без розшифрування.

Іншим видом скорочень є складноскорочені слова, що є поєднанням: а) усічених та повних слів (профспілка – професійна спілка); б) тільки усічених слів (нардеп – народний депутат). У наукових текстах, крім загальноприйнятих складноскорочених слів, використовують також складноскорочені слова, розраховані на вузьке коло спеціалістів.

Ще один вид скорочень – умовні графічні скорочення за початковими літерами (к.к.д. – коефіцієнт корисної дії) – застосовують переважно в технічних текстах. Від літерних абрєвіатур вони відрізняються тим, що їх читають повністю, скорочують тільки на письмі й пишуть з крапками на місці скорочення.

У тексті дисертаційних робіт застосовують умовні графічні скорочення за частинами та початковими літерами слів. Їх поділяють на: загальноприйняті умовні скорочення та умовні скорочення, прийняті у спеціальній літературі, зокрема в бібліографії.

Наведемо кілька загальноприйнятих умовних скорочень, що використовують: а) після перерахування (і т. ін. – і таке інше, і т. д. – і так далі, і т. п. – і тому подібне); б) при посиланнях (див. – дивись, пор. – порівняй); в) при позначенні цифрами століть і років (ст. – століття, р. – рік, рр. – роки). Існують також такі загальноприйняті скорочення: т. – том, н.ст. – новий стиль, ст.ст. – старий стиль, н.е. – наша ера, м. – місто, обл. – область, гр. – громадянин, с. – сторінки, акад. – академік, доц. – доцент, проф. – професор).

Слова «та інші», «і таке інше» всередині речення не скорочують. Не допускається скорочення слів «так званий» (т.з.), «наприклад» (напр.), «формула» (ф-ла), «рівняння» (р-ня), «діаметр» (діам.).

Наукові тексти відзначаються великою кількістю переліків, які складаються як із закінчених, так і незакінчених фраз. Незакінчені фрази пишуть з маленької літери та позначають арабськими цифрами або маленькими літерами із напівкруглою дужкою, що закривається. Є два варіанти оформлення таких фраз.

Перший варіант: перерахування складається з окремих слів (або невеликих фраз без розділових знаків всередині), які пишуть у підбір з іншим тестом і відокремлюють один від одного комою.

Другий варіант: перерахування складається із розгорнутих фраз із власними розділовими знаками. Тут частини перерахування найчастіше пишуть з нового рядка та відокремлюють один від одного крапкою з комою.

Коли частини перерахування складаються із закінчених фраз, їх пишуть з абзацним відступом, починають з великих літер і відокремлюють крапкою.

Усі елементи перерахування граматично підпорядковані головній фразі, котра передує перерахуванню. Основну ввідну фразу не можна переривати на прийменниках або сполучниках (на, із, від, те, що, як і т. ін.).

Завершальним елементом основної частини є *загальні висновки дисертації*. Вони повинні містити найважливіші наукові й практичні результати дослідження наукової проблеми (завдань), формулювання нового, запропонованого автором для розв'язання проблеми. Вказують наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати роботи, а також можливі напрями продовження досліджень за тематикою дисертації. Далі формулюють рекомендації щодо наукового і практичного використання здобутих результатів. Необхідно наголосити на якісних та кількісних показниках здобутих результатів, обґрунтувати достовірність результатів, викласти рекомендації щодо їх застосування. За наявності практичного значення отриманих результатів надають відомості про використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх застосування. Якщо результати дослідження впроваджено, зазначають назву організації, у якій їх застосовано. У цьому випадку додатки можуть містити копії відповідних документів.

Формулювання висновків повинно бути коротким, зрозумілим, конкретним, без загальних слів і термінів, що потребують додаткового пояснення.

Для формулювання висновків можна використати такі словесні конструкції: *доведено необхідність удосконалення нормативно-правової бази; розроблено спеціальну методикy, модель; визначено основні напрями; виявлено закономірності; запропоновано нову методикy; здійснено періодизацію; обґрунтовано нову своєрідну класифікацію; введено до наукового обігу; відтворено цілісну наукову картину; надано наукові і практичні рекомендації; подальшого розгляду і поглибленого дослідження потребує.*

10.6. Вимоги до списку публікацій

Після загальних висновків прийнято вміщувати *список використаних джерел*, котрий містить бібліографічні описи використаних джерел, що є обов'язковим елементом дисертації, котра відтворює самостійну творчу роботу дисертанта, відбиває його наукову етику й культуру та демонструє ступінь фундаментальності проведеного дослідження. Список використаних джерел здобувач наукового ступеня формує одним із таких способів: у порядку появи посилань у тексті за наскрізною нумерацією (найзручніший для користування і рекомендований при написанні дисертацій); в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків; у хронологічному порядку.

Бібліографічний опис списку використаних джерел у дисертації здобувач наукового ступеня може оформлювати з урахуванням вимог чинного від 01.07.2006 Національного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

Бібліографічні посилання оформлюють відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» за одним зі стилів, віднесених до рекомендованого переліку стилів оформлення списку наукових публікацій.

Здобувач зобов'язаний посилатися на джерела, з котрих у дисертації використано матеріали, окрім результати, ідеї чи висновки для

розробки власних проблем, завдань, питань. Такі посилання дають змогу відшукати документи й перевірити достовірність цитування певних наукових робіт, містять необхідну інформацію про них, допомагають з'ясувати їх зміст, мову тексту, обсяг. Посилатися слід на останні видання творів. Більш ранні видання можна зазначати лише в тих випадках, коли в них наявний матеріал, не внесений до останнього видання.

Не варто включати до бібліографічного списку праці, на які немає посилань у тексті дисертації і які фактично не були використані, а також енциклопедії, довідники, науково-популярні книжки, газети.

10.7. Робота над кінцевим (чистовим) варіантом рукопису дисертації

Коли макет чорнового рукопису готовий, всі потрібні матеріали зібрано, зроблено необхідні узагальнення, є схвалення наукового керівника, починається детальне шліфування тексту рукопису. Перевіряють і критично оцінюють кожен висновок, речення, слово.

Здобувач ще раз перевіряє, наскільки назва його роботи та назви розділів і підрозділів відповідають їх змісту, уточнює композицію дисертаційної роботи, розміщення матеріалів та їх рубрикацію. Доцільно також іще раз перевірити переконливість аргументів на захист своїх наукових положень. Тут треба подивитися на власну дисертацію немовби «сторонніми очима», критично й вимогливо.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії друкують державною мовою у твердій або м'якій палітурці та в електронній формі. Кількість примірників для дисертації доктора філософії: 1 – спецрада (відправляється в МОН), 1 – бібліотека, 2 – опоненти; для докторської: 1 – спецрада (відправляється в МОН), 1 – бібліотека, 3 – опоненти. За погодженням опонентам можна надсилати електронну версію дисертації.

Усі примірники, що надають до спеціалізованої вченої ради, мають бути українською мовою. Дисертацію друкують на одному або на двох (за бажанням) боках аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) через 1,5 міжрядкового інтервалу. Текст дисертації необхідно друкувати, залишаючи поля таких розмірів: ліве – не менше 20–25 мм, праве – не менше 10 мм, верхнє – не менше 20 мм, нижнє – не менше 20 мм. Обсяг основного тексту дисертації вираховують ав-

торськими аркушами. Обсяг основного тексту для дисертації доктора філософії становить 4,5–7 авторських аркушів, тобто 108–168 сторінок; для гуманітарних наук – 6,5–9 авторських аркушів, або 140–180 сторінок. Обсяг основного тексту для докторської дисертації становить 11–13 авторських аркушів – 264–312 сторінок.

Один авторський аркуш дорівнює 40 тис. друкованих знаків, з урахуванням цифр, розділових знаків, проміжків між словами, що становить близько 24 сторінок друкованого тексту при оформленні дисертації за допомогою комп'ютерної техніки з використанням текстового редактора Word: шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 pt.

Усі примірники дисертації повинні бути ідентичними. За умови використання здобувачем копіювальної техніки ідентичність усіх примірників дисертації засвідчує спеціалізована вчена рада.

Заголовки структурних частин дисертації «ЗМІСТ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів – маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Заголовки пунктів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу в розрядці в підбір до тексту. У кінці таким чином надрукованого заголовка ставиться крапка.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) і текстом повинна дорівнювати 3–4 інтервали.

Кожну структурну частину дисертації починають з нової сторінки.

До загального обсягу дисертації не входять додатки, список використаних джерел, таблиці та рисунки, які повністю займають площу сторінки. Але всі сторінки зазначених елементів дисертації підлягають нумерації на загальних засадах.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою дисертації є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок дисертації, не проставляючи його номера. Наступні сторінки нумерують у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці. Такі структурні частини дисертації, як зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, список використаних джерел не мають порядкового номера. Звертаємо увагу на те, що всі

аркуші, на яких розміщені згадані структурні частини дисертації, нумерують звичайним чином. Не нумерують лише їхні заголовки, тобто не можна друкувати: «1. ВСТУП» або «Розділ 6. ВИСНОВКИ». Номер розділу ставлять після слова «РОЗДІЛ», після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу.

Розділи й підрозділи нумерують арабськими цифрами. Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Нумерація підрозділів складається з номера розділу та порядкового номера підрозділу, відокремлених крапкою. У кінці номера підрозділу повинна стояти крапка, *наприклад*: «2.3.» (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому самому рядку йде заголовок підрозділу.

Пункти нумерують у межах кожного підрозділу. Номер пункту складається з порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між якими ставлять крапку. У кінці номера повинна стояти крапка, *наприклад*: «1.3.2.» (другий пункт третього підрозділу першого розділу). Потім у тому самому рядку йде заголовок пункту. Пункт може не мати заголовка. Розділи, підрозділи, пункти й підпункти нумерують арабськими цифрами.

Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими самими правилами, як пункти.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, діаграми, карти) і таблиці слід подавати в дисертації безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, розміщені на окремих сторінках дисертації, включають до загальної нумерації сторінок. Таблицю, рисунок або креслення, розміри якого більші від формату А4, враховують як одну сторінку й розміщують у відповідних місцях після згадування в тексті або додатках.

Ілюстрації позначають словом «Рис.» і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках.

Номер ілюстрації складається з номера розділу та порядкового номера ілюстрації, між якими ставлять крапку. *Наприклад*: Рис. 1.2 (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією. Якщо в дисертації подано одну ілюстрацію, то її нумерують за загальними правилами.

Назви ілюстрацій розміщують після їхніх номерів. За потреби ілюстрації доповнюють підрисунковим підписом.

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. У правому верхньому куті над відповід-

ним заголовком таблиці розміщують напис «Таблиця» із зазначенням її номера. Номер таблиці складається із номера розділу й порядкового номера таблиці, між якими ставлять крапку, *наприклад* «Таблиця 1.2» (друга таблиця першого розділу). Якщо в дисертації одна таблиця, її нумерують за загальними правилами.

При перенесенні частини таблиці на інший аркуш (сторінку) слово «Таблиця» і номер її вказують один раз справа над першою частиною таблиці, над іншими частинами пишуть слова «Продовження табл.» і вказують номер таблиці, *наприклад* «Продовження табл. 1.2».

Формули в дисертації (якщо їх більше однієї) нумерують у межах розділу. Номер формули складається з номера розділу й порядкового номера формули в розділі, між якими ставлять крапку. Нумери пишуть біля правого берега аркуша в одному рядку з відповідною формулою в круглих дужках, *наприклад* (3.1) (перша формула третього розділу).

Примітки до тексту й таблиць, у яких вказують довідкові та пояснювальні відомості, нумерують послідовно в межах однієї сторінки. Якщо приміток на одному аркуші (сторінці) декілька, то після слова «Примітки» ставлять двокрапку і з нового рядка з абзацу після номера примітки з великої літери подають текст примітки. Декілька приміток нумерують послідовно арабськими цифрами з крапкою.

Якщо є одна примітка, то її не нумерують і після слова «Примітка» ставлять крапку. Слово «Примітка» друкують з великої літери з абзацного відступу, не підкреслюють, після слова «Примітка» ставлять крапку і з великої літери в тому самому рядку подають текст примітки.

Додатки. Допоміжні або додаткові матеріали, що переобтяжують текст основної частини дисертації, але потрібні для повноти її сприйняття, доцільно включати у вигляді додатків. Додатки оформлюють як продовження дисертації на наступних її сторінках або у вигляді окремої частини (книги), розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті дисертації. Якщо додатки оформлюють як продовження дисертації, кожен із них починають із нової сторінки, їм дають заголовки, надруковані угорі малими літерами з першої великої симетрично стосовно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкують слово «Додаток_» і велику літеру, що позначає додаток. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ь (*наприклад*: додаток А, додаток Б тощо).

До додатків включають таблиці допоміжних цифрових показників, ілюстрації допоміжного характеру, копії справжніх документів, протоколи, інструкції, методики, акти впровадження, описи тощо.

Обов'язковим додатком до дисертації є список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації (із зазначенням назви конференції, конгресу, симпозіуму, семінару, школи, місця і дати проведення, форми участі). Наукові праці автора вказують у такій послідовності: ті, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації; ті, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації; ті, що додатково відображають наукові результати дисертації.

Бібліографічний список використаної літератури, допоміжні покажчики всіх видів, довідкові коментарі й зауваження, що є елементами довідкового апарата дисертації, котрий допомагає користуватися її основним текстом, не можна включати як додатки.

Матеріали в додатках наводять у такій послідовності: 1. Таблиці, рисунки, інші матеріали, що стосуються змісту дисертації. 2. Список публікацій здобувача (ідентичний списку, наведеному після анотації) та відомості про апробацію результатів роботи. 3. Акти впровадження.

Додатки можуть бути надані у вигляді окремої частини (том, книга).

Додатки повинні мати спільну з рештою дисертації наскрізну нумерацію сторінок. За необхідності текст додатків може поділитися на розділи, підрозділи, пункти й підпункти, які слід нумерувати в межах кожного додатка. У цьому разі перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад:

А.2 – другий розділ додатка А;

Г.3.1 – підрозділ 3.1 додатка Г;

Д.4.1.2 – пункт 4.1.2 додатка Д;

Ж.1.3.3.4 – підпункт 1.3.3.4 додатка Ж.

Ілюстрації, таблиці, формули та рівняння, що є в тексті додатка, слід нумерувати в межах кожного додатка, *наприклад*:

рисунок Г.3 – третій рисунок додатка Г;

таблиця А.2 – друга таблиця додатка А;

формула (А.1) – перша формула додатка А.

Виділення тексту. Якщо потрібно виділити текст, то використовують курсив. Для виділення тексту дозволено використовувати підкреслений шрифт.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте загальні вимоги до змісту дисертації.
2. Назвіть основні структурні елементи дисертації.
3. Вкажіть основні вимоги наказу Міністерства освіти і науки «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» від 12.01.2017 № 40.
4. Проаналізуйте основні вимоги до структури дисертації.
5. Означте структуру вашого наукового дослідження.
6. Здійсніть аналіз стану наукової розробки теми вашої дисертації.
7. Розкрийте об'єкт і предмет вашої дисертаційної роботи.
8. Обґрунтуйте наукову новизну вашої дисертації.
9. Доведіть практичну значущість теми вашої дисертації.
10. Охарактеризуйте основні вимоги до висновків наукового дослідження.
11. Назвіть основні вимоги до нумерації в дисертації.
12. Вкажіть вимоги до оформлення таблиць і формул.
13. Назвіть вимоги до оформлення списку використаних джерел.
14. Окресліть правила оформлення додатків.

Рекомендовані джерела до розділу 10 (з переліку рекомендованих джерел): 2, 6, 11, 15, 16, 26, 32, 36, 39, 44–47, 52, 56, 58, 64–66.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА до змістового модуля III

Дати письмову відповідь на питання:

Варіант 1

1. Бібліографічні описи та їх класифікація.
2. Підготовка та публікація наукових тез і доповідей у збірниках конференцій.
3. Вимоги до змісту та структури дисертації.

Варіант 2

1. Види бібліографічних посилань. Стандарт ДСТУ 8302 2015.
2. Публікація статей у фахових наукових виданнях.
3. Вимоги до оформлення рукопису дисертації.

Змістовий модуль IV

**ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Розділ 11

СУТНІСТЬ І ПРИНЦИПИ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА АКАДЕМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Ключові питання розділу

- 11.1. *Сутність та основні принципи академічної доброчесності.*
- 11.2. *Основні види порушень академічної доброчесності.*
- 11.3. *Академічна відповідальність за порушення академічної доброчесності в науковій діяльності.*
- 11.4. *Вимоги чинних нормативно-правових документів щодо академічної доброчесності.*
- 11.5. *Порядок скасування рішення про присудження ступеня доктора філософії через встановлення факту академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації.*

11.1. Сутність та основні принципи академічної доброчесності

У наш час у науковому середовищі особливо актуальною стала проблема академічної доброчесності, що є дієвим інструментом забезпечення якості вищої освіти щодо світових стандартів вищої школи. Молоді вчені мають знати, розуміти та вміти застосовувати на практиці основні положення чинних нормативно-правових актів з питань академічної доброчесності як одного з основоположних принципів сучасної освітньої та наукової (творчої) діяльності, провадити наукові дослідження і наукову комунікацію відповідно до принципів академічної доброчесності, створювати й оформлювати академічні тексти без порушення авторських прав інших науковців; запобігати різним формам порушень академічної доброчесності, виявляти порушення та їхні наслідки в освітньому й науковому (творчому) середовищі, проявляти нетерпимість до проявів шахрайства та корупції в освітній і науковій спільнотах; запобігати проявам академічної недоброчесності.

У Законі України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII вперше на законодавчому рівні тлумачено термін «академічна доброчес-

ність» як сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та / або наукових (творчих) досягнень.

Основними принципами академічної доброчесності в науковій діяльності є:

доброчесність: – відданість моральним принципам і стандартам, що створюють бар'єр для недоброчесності;

чесність та порядність – системне уникнення проявів шахрайства, обману, крадіжок під час наукової діяльності;

правдивість – прагнення до істини, вільне та відкрите поширення найкращих практик реалізації наукової діяльності;

прозорість – доступність та відкритість інформації, яка передбачає, що всі учасники наукової спільноти зобов'язані діяти відкрито, передбачувано та зрозуміло;

законність – дотримання кожним законів та стимулювання до цього інших;

довіра – усі учасники наукового процесу переконані в чесності колег та можуть покластися один на одного;

справедливість – неупереджено однакове ставлення до всіх учасників освітнього процесу, позбавлене дискримінації та нечесності;

самовдосконалення та вдосконалення – всі члени наукової спільноти визнають важливість постійного розвитку науки та докладають максимальних зусиль для цього, зокрема через власний професійний розвиток;

відповідальність – вміння брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності, виконувати взяті на себе певні зобов'язання, протистояти проявам академічної недоброчесності, подавати приклади гідної поведінки;

сумлінність – усі учасники наукового співтовариства належним чином виконують свої наукові завдання без перевищення повноважень;

професіоналізм – підтримання високого рівня компетентності кожним членом наукового колективу.

Дотримання академічної доброчесності передбачає:

– використання в дослідницькій діяльності лише перевірених і достовірних джерел інформації та посилань на них у разі використань ідей, розробок, тверджень, відомостей;

- дотримання норм законодавства про авторське право та суміжні права;
- надання достовірної інформації про використані методики досліджень, їх результати, джерела використаної інформації та власну наукову діяльність;
- при виникненні труднощів під час виконання дослідницьких завдань звертатись за консультацією до фахівців;
- включення до результатів дослідження лише власних напрацювань, що не є запозиченими або переробленими з інших, чи виконаними третіми особами;
- контроль за дотриманням академічної доброчесності.

11.2. Основні види порушень академічної доброчесності

Академічній доброчесності протиставляється категорія академічної недоброчесності (*academic misconduct, dishonesty*), що є порушенням академічної доброчесності, основні прояви якої знаходимо в таких видах діяльності:

академічний плагіат – навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю або частково наукових (творчих) результатів (тексту або ідей) інших осіб, як результатів власного дослідження (творчості) та / або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без належного оформлення посилань;

самоплагіат (англ. *self-plagiarism, recycling fraud*) – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів, без посилань на те, що такий текст уже був раніше використаний або опублікований;

фабрикація – вигадкування фактів або результатів, тобто отримання або оприлюднення результатів досліджень, без проведення самого дослідження (експерименту, вимірювань тощо), найчастіше характерна при провадженні псевдонаукової діяльності;

фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних відомостей, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень, самих результатів наукових досліджень, тобто представлення емпіричних показників, що відрізняються від дійсно отриманих з метою підтвердження власних теоретичних побудов;

обман – свідоме надання неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;

хабарництво – надання (отримання) чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому та науковому процесі;

хибне співавторство – внесення до списку авторів наукової чи навчально-методичної праці осіб, які не брали участь у створенні продукту.

Серед інших проявів академічної недоброчесності зазначимо такі: примусові благодійні внески та примусова праця, перевищення повноважень, конфлікт інтересів, використання родинних зв'язків чи службового становища для отримання переваг у навчальній, науковій чи адміністративній сфері. Як підсумок, зазначимо, що замовчування або покривання дій, які можуть бути витлумачені як академічна недоброчесність, само по собі вже є проявом академічної недоброчесності.

11.3. Академічна відповідальність за порушення академічної доброчесності в науковій діяльності

За порушення академічної доброчесності встановлено академічну відповідальність, що не є різновидом юридичної відповідальності і не заважає притягненню осіб чи закладів (установ) до юридичної (кримінальної, адміністративної, цивільної чи дисциплінарної) відповідальності у випадках, передбачених законами.

На загальнодержавному рівні академічну відповідальність можуть застосувати за порушення академічної доброчесності до закладів вищої освіти та наукових установ, а також до спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій. На рівні закладів освіти та наукових установ може бути застосована для здобувачів освіти, науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників, а також для структурних підрозділів відповідних закладів освіти (наукових установ).

Особливу увагу проблемі академічної відповідальності за порушення академічної доброчесності, зокрема текстових запозичень у наукових дослідженнях (академічного плагіату), приділяє новий За-

кон України «Про вищу освіту». Він заклав основи для розвитку академічної доброчесності в українських закладах вищої освіти. Стан освітньої системи України, її перетворення в умовах сучасності, зниження суспільного значення та ваги, низький рівень фінансового й матеріального забезпечення потребують якнайшвидшого та якісного впровадження принципів академічної доброчесності в освітнє та наукове середовище.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності» від 30.03.2021 № 1369-IX визначено, що до захисту допускається дисертація, яку здобувач ступеня доктора філософії виконав самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови в присудженні ступеня доктора філософії.

Виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації в захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження йому ступеня доктора філософії та видачу відповідного диплома.

У разі встановлення відповідно до законодавства у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та / або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії скасовує заклад вищої освіти (наукова установа), в якому (якій) вона була утворена, або Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Якщо в захищеній здобувачем дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, його науковий керівник втрачає право брати участь у підготовці та атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, голова та члени разової спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки на дисертацію, позбавляються права участі в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, а заклад вищої освіти чи наукова установа позбавляються права створювати разову спеціалізовану вчену раду за відповідною спеціальністю строком на один рік, крім випадку скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладом вищої освіти чи науковою установою.

У разі виявлення академічного плагіату рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня скасовує Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти за поданням Комітету з питань етики в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, що може бути оскаржено відповідно до законодавства.

11.4. Вимоги чинних нормативно-правових документів щодо академічної доброчесності

Велика увага також надається проблемі академічного плагіату Порядком присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197. У ньому, зокрема, йдеться, що використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, наукових текстів, ідей, розробок, наукових результатів і матеріалів інших авторів супроводжується обов'язковим посиланням на автора та / або на джерело опублікування. Порушення цієї норми є підставою для відмови в присудженні наукового ступеня доктора наук або для скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук.

Якщо докторська рада встановила наявність академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в докторській дисертації та / або наукових публікаціях, зарахованих за її темою, ухвалюють рішення про відмову в присудженні наукового ступеня доктора наук.

У разі використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, ідей або розробок, що належать співавторам, разом з якими здобувач має спільні наукові публікації та документи про проведення дисертаційних досліджень, здобувач повинен відзначити такий факт у докторській дисертації з обов'язковим зазначенням особистого внеску в такі публікації та документи.

Здобувач засвідчує власним підписом на титульній сторінці докторської дисертації, що подані до захисту наукові положення є його власним напрацюванням і всі використані ідеї, наукові результати, цитати супроводжуються належними посиланнями на їх авторів та джерела опублікування.

Вимоги Закону України «Про вищу освіту» щодо проблеми академічного плагіату отримали більш деталізований розвиток у Порядку

ку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. Цей документ покладає на заклад вищої освіти (наукову установу) забезпечення створення необхідних умов для проведення разовою радою перевірки дотримання здобувачем академічної доброчесності. У разі виявлення членами ради академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в дисертації та / або наукових публікаціях здобувача рецензент (офіційний опонент) зазначає про це у своїй рецензії (відгуку).

Важливою новаторською нормою, запровадженою цим документом, є те, що не вважається самоплагіатом використання здобувачем своїх наукових праць у тексті дисертації без посилання на ці праці, якщо вони попередньо опубліковані з метою висвітлення в них основних наукових результатів дисертації та вказані здобувачем в анотації дисертації.

Чинний Порядок зобов'язує здобувача у своїй заяві про створення разової ради засвідчувати, що дисертація виконана ним самостійно з дотриманням академічної доброчесності. Члени разової ради під час атестації здобувача повинні оцінити науковий рівень його дисертації та наукових публікацій з урахуванням дотримання ним академічної доброчесності та мають право, за потреби, викласти письмово щодо цього окрему думку.

Якщо разова рада виявила факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати дисертації, заяву про зняття дисертації із захисту не приймають. У такому разі разова рада приймає рішення про відмову в присудженні ступеня доктора філософії без права повторного подання дисертації до захисту.

11.5. Порядок скасування рішення про присудження ступеня доктора філософії через встановлення факту академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації

Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022

№ 44, визначено процедуру скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку із встановленням фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Зокрема, заклад, у якому створена разова рада, або його правонаступник мають право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлено наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації незалежно від строку, що минув після присудження разовою радою ступеня доктора філософії.

Заклад протягом трьох місяців з моменту виявлення ним у захищеній дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або з дня надходження до закладу повідомлення про зазначені факти розглядає питання про скасування рішення разової ради стосовно присудження ступеня доктора філософії.

Повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації може бути подане до закладу будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У повідомленні зазначають прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адреса особи, обґрунтування та посилання на докази, що підтверджують наведені обставини.

Повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, надсилають:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти закладу;
- у паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу закладу.

Датою подання повідомлення про наявність у дисертації та / або наукових публікацій, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, є дата його надходження до закладу.

Порядок встановлення фактів порушення академічної доброчесності та скасування рішення разової ради визначає вчена рада закладу

з урахуванням вимог Закону України «Про освіту», спеціальних законів та цього Порядку.

Питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, виносять на засідання вченої ради закладу. Про дату, час і місце проведення засідання вченої ради інформують: особу, яка подала повідомлення; особу, рішення про присудження якій ступеня доктора філософії оскаржують, та в разі потреби членів відповідної разової ради за п'ять робочих днів до дати засідання. Вчена рада на своєму засіданні ухвалює рішення про скасування рішення разової ради щодо присудження ступеня доктора філософії або про залишення рішення разової ради чинним.

Національне агентство розглядає питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в разі:

1) надходження до Національного агентства скарги особи на рішення закладу про залишення без розгляду її повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або про залишення рішення разової ради чинним (далі – скарга);

2) надходження до Національного агентства повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в разі ліквідації закладу, разова рада якого ухвалила відповідне рішення;

3) передачі Апеляційним комітетом на розгляд Комітету з етики повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, під час розгляду якого виявлені порушення академічної доброчесності, зокрема наявність у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Скарга / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів

академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації можуть бути подані до Національного агентства будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У скарзі / повідомленні зазначають прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адресу особи, обґрунтування і посилання на докази, що підтверджують наведені в них обставини.

Скарга / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації надсилаються:

– в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти Національного агентства;

– у паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу Національного агентства.

Датою подання скарги / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації є дата надходження скарги / повідомлення до Національного агентства.

Національне агентство протягом трьох робочих днів з дати надходження скарги / повідомлення оприлюднює їх в інформаційній системі, а також надсилає копію скарги до закладу, разова рада якого ухвалила відповідне рішення.

У разі невідповідності скарги / повідомлення зазначеним у цьому пункті вимогам Національне агентство повертає скаргу / повідомлення особі без розгляду.

Комітет з етики протягом трьох робочих днів з дня отримання від Апеляційного комітету повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, під час розгляду якого виявлені порушення академічної доброчесності, зокрема наявність в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, надсилає копію матеріалів щодо виявлених порушень до закладу, разова рада якого ухвалила відповідне рішення.

Скарга / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації розглядає Комітет з етики в порядку, встановленому Національним агентством.

Результати розгляду скарги / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, а також матеріалів щодо виявлених Апеляційним комітетом порушень академічної доброчесності виносять на засідання Комітету з етики. Про дату, час і місце проведення засідання інформують особу, яка подала скаргу / повідомлення, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи й представника закладу в засіданні Комітету з етики не є обов'язковою.

Комітет з етики на своєму засіданні встановлює наявність або відсутність у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, про що готує подання та вносить його на розгляд Національного агентства.

Про дату, час і місце проведення засідання Національного агентства для розгляду подання Комітету з етики інформують особу, яка подала скаргу / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи та представника закладу в засіданні Національного агентства не є обов'язковою.

За результатами розгляду Національне агентство на своєму засіданні ухвалює рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або про залишення рішення разової ради чинним.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання Національне агентство інформує про прийняте рішення особу, яка подала скаргу / повідомлення щодо наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, заклад та особу, стосовно дисертації якої розглядали скаргу / повідомлення, а також вносить відповідну інформацію до інформаційної системи.

У разі скасування рішення разової ради у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації дисертація повторно до захисту не подається.

Питання для самоконтролю

1. *Надайте визначення академічної доброчесності.*
2. *Назвіть основні принципи академічної доброчесності.*
3. *Вкажіть види порушень академічної доброчесності.*
4. *Надайте визначення академічного плагіату.*
5. *Назвіть заходи із запобігання академічному плагіату та напрями боротьби з ним.*
6. *Як уникнути плагіату при роботі над дисертацією?*
7. *Висвітліть правові норми відповідальності за академічний плагіат.*
8. *Які документи визначають академічну відповідальність за порушення академічної доброчесності?*
9. *Назвіть вимоги щодо проблеми академічного плагіату в Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197.*
10. *Які вимоги до вирішення проблеми академічного плагіату вказано в Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44.*
11. *Викладіть порядок скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку зі встановленням факту академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації.*
12. *Опишіть процедуру розгляду Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти питання щодо скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку зі встановленням факту академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації.*

Рекомендовані джерела до розділу 11 (з переліку рекомендованих джерел): 1, 26, 27, 32, 35, 42, 43, 46, 49–51, 53, 58, 61, 69.

Розділ 12

НОРМАТИВНІ ВИМОГИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ СКЛАДОВІ ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЇ І ПРИСУДЖЕННЯ СТУПЕНЯ ДОКТОРА ФІЛОСОФІЇ

Ключові питання розділу

- 12.1. Процедура захисту дисертації і присудження ступеня доктора філософії.
- 12.2. Вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача та дисертації доктора філософії.
- 12.3. Порядок отримання здобувачем висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.
- 12.4. Процедура створення разової спеціалізованої вченої ради і вимоги до її персонального складу.
- 12.5. Вимоги до відгуків рецензентів та опонентів на дисертацію здобувача.
- 12.6. Порядок і процедура публічного захисту дисертації на засіданні разової ради.
- 12.7. Порядок ухвалення рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії.

12.1. Процедура захисту дисертації і присудження ступеня доктора філософії

Захист дисертації є завершальним етапом дослідницького проєкту, головною презентацією здобувачем своїх наукових здобутків і надскладним випробовуванням на гідність присвоєння наукового ступеня доктора філософії.

Процедуру захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії на сучасному етапі регламентує Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. Цей документ регулює питання створення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи та присудження нею ступеня

доктора філософії, а також скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження зазначеного ступеня.

Порядок визначає вживання таких термінів:

атестація здобувача ступеня доктора філософії (далі – атестація здобувача) – встановлення разовою спеціалізованою вченою радою в результаті успішного виконання здобувачем ступеня доктора філософії освітньо-наукової програми та публічного захисту ним дисертації відповідності результатів його наукової роботи вимогам освітньо-наукової програми;

голова разової спеціалізованої вченої ради (далі – голова разової ради) – особа, яка за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, у якому створена разова спеціалізована вчена рада, має науковий ступінь доктора наук та є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача ступеня доктора філософії;

дисертація здобувача ступеня доктора філософії (далі – дисертація) – кваліфікаційна наукова робота, яку здобувач ступеня доктора філософії виконав особисто, яка містить наукові результати проведених ним досліджень та подана з метою присудження йому ступеня доктора філософії;

здобувач ступеня доктора філософії (далі – здобувач) – особа, яка виконує в закладі освітньо-наукову програму на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з метою здобуття ступеня доктора філософії;

інформаційна система Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (далі – інформаційна система) – електронна інформаційно-комунікаційна система, яку адмініструє Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (далі – Національне агентство) і яка дає змогу створювати, переглядати, обмінюватися інформацією в електронній формі щодо створення разових спеціалізованих вчених рад, присудження ними ступеня доктора філософії та скасування рішень разових спеціалізованих вчених рад про присудження зазначеного ступеня. Національне агентство встановлює порядок функціонування інформаційної системи, що повинен передбачати функціональні можливості інформаційної системи, компоненти інформаційної системи та механізм їх функціонування, перелік відомостей, які вносять до інформаційної системи, порядок автентифікації;

офіційний опонент – особа, яка є науково-педагогічним або науковим працівником і не працює в закладі, у якому створена разова спеціалізована вчена рада, має науковий ступінь та є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача;

разова спеціалізована вчена рада (далі – разова рада) – спеціалізована вчена рада, яку створює заклад з правом прийняття до розгляду та проведення разового захисту дисертації здобувача з метою присудження йому ступеня доктора філософії;

рецензент – особа, яка за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, у якому створена разова рада, має науковий ступінь та є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача;

тематика дослідження – частина предметної (дисциплінарної) галузі спеціальності (спеціальностей), у межах якої (яких) провадиться інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань та за якою публікують наукові результати.

У Порядку визначено, що разову раду створює заклад, у якому здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму.

Здобувач, який виконує неакредитовану освітньо-наукову програму, має право в порядку, встановленому законодавством, на переведення до іншого закладу, який має акредитовану освітньо-наукову програму за відповідною спеціальністю (спеціальностями).

Якщо здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму, окремі елементи якої забезпечує інший заклад, разову раду створюють у закладі, у якому вона виконана, із можливим залученням як рецензента особи, який за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, що забезпечував окремі елементи освітньо-наукової програми, за умови дотримання інших вимог до рецензента.

У разі коли підготовка здобувача здійснювалася за акредитованою освітньо-науковою програмою відповідно до договору між вітчизняним та іноземним закладами, разова рада може бути створена на базі одного із зазначених закладів. Працівник іноземного закладу, що був стороною зазначеного договору, може бути рецензентом за умови дотримання вітчизняних вимог до рецензента. У разі проведення атестації здобувача в іноземному закладі разову раду створюють відповідно до законодавства іноземної держави.

12.2. Вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача та дисертації доктора філософії

У Порядку, згаданому вище, сформульовані вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача. Здобувач повинен набути компетентності, визначені стандартом вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня за відповідною спеціальністю, провести власне наукове дослідження, оформлене у вигляді дисертації, та опублікувати основні його наукові результати.

У разі відсутності відповідного стандарту вищої освіти вимоги до рівня знань, умінь і навичок визначають відповідно до восьмого рівня Національної рамки кваліфікацій, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1341 (Офіційний вісник України, 2011 р., № 101, ст. 3700; 2020 р., № 54, ст. 1670).

Дисертація повинна містити нові науково обґрунтовані результати проведених здобувачем досліджень, які виконують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі знань. Дисертацію виконують державною або англійською мовою.

Документ визначає чіткий алгоритм дій після завершення здобувачем навчання за акредитованою освітньо-науковою програмою, порядок отримання ним висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації, порядок рецензування дисертації, вимоги до утворення разової спеціалізованої вченої ради.

Розкриємо детальніше цей алгоритм. Отримавши академічну довідку про виконання освітньо-наукової програми, оформлену за формою, затвердженою Міністерством освіти і науки, і висновок наукового керівника (керівників), здобувач звертається до структурного підрозділу закладу, що реалізує відповідну освітньо-наукову програму та / або здійснює підготовку здобувача, з письмовою заявою щодо отримання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації. До заяви додають дисертацію в друкованому й електронному вигляді, наукові публікації (або їх копії), у яких висвітлено наукові результати дисертації, академічну довідку про виконання освітньо-наукової програми та висновок наукового керівника (керівників).

12.3. Порядок отримання здобувачем висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації

З метою надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації проводиться публічна презентація здобувачем наукових результатів дисертації та її обговорення на засіданні структурного підрозділу закладу, що реалізує відповідну освітньо-наукову програму та / або здійснює підготовку здобувача. Результати обговорення та проведення презентації відображаються у висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації, який підписує голова на засіданні структурного підрозділу закладу.

У разі отримання негативного висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації за здобувачем зберігається право на повторне звернення до структурного підрозділу закладу з письмовою заявою щодо отримання такого висновку після доопрацювання дисертації або на поновлення в закладі для завершення виконання відповідної освітньо-наукової програми, якщо здобувач достроково відрхований з аспірантури за власною заявою.

Здобувач за наявності поважних причин (за станом здоров'я, сімейними обставинами тощо) за письмовою заявою має право на отримання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації та проведення захисту дисертації в разовій раді протягом двох років після відрухування з аспірантури.

За умови отримання позитивного висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації здобувач має право звернутися до вченої ради закладу, у якому він виконав освітньо-наукову програму, з письмовою заявою про створення разової ради.

У заяві здобувач засвідчує, що дисертація виконана ним самостійно з дотриманням академічної доброчесності, підтверджує, що подано до захисту остаточний текст дисертації, та зазначає мову захисту дисертації (державна або за бажанням здобувача англійська).

До заяви додають такі матеріали:

- дисертацію в друкованому й електронному вигляді;
- наукові публікації (або їх копії), у яких висвітлено наукові результати дисертації;

- академічну довідку про виконання освітньо-наукової програми;
- висновок наукового керівника (керівників);
- висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

12.4. Процедура створення разової спеціалізованої вченої ради і вимоги до її персонального складу

Вчена рада не пізніше двох місяців з дня отримання заяви здобувача утворює разову раду у складі п'яти осіб: голови разової ради, двох рецензентів і двох офіційних опонентів, про що видається наказ закладу.

Компетентність членів разової ради за тематикою дослідження здобувача визначається наявністю не менше трьох наукових публікацій за тематикою дослідження здобувача за умови їх опублікування протягом останніх п'яти років до дня створення разової ради та після присудження вченого ступеня доктора філософії (кандидата наук), до яких зараховують:

— одноосібні монографії, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування, крім одноосібних монографій, виданих у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором. До одноосібних монографій прирівнюються одноосібні розділи в колективних монографіях за тих самих умов (для іноземних видань – згідно з вимогами до наукових видань відповідної держави);

— наукові статті, опубліковані в наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України;

— наукові статті, опубліковані в періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus, крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором.

Одноосібна монографія загальним обсягом не менше п'яти авторських аркушів або наукова публікація в періодичному науковому виданні, віднесеному до першого – третього квантилів (Q1–Q3) від-

повідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, прирівнюється до двох наукових публікацій.

Належність наукового видання до першого – третього квартилів (Q1–Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports визначається згідно з рейтингом у році, у якому опублікована відповідна публікація члена разової ради або в разі, коли рейтинг за відповідний рік не опублікований на дату створення разової ради, згідно з останнім опублікованим рейтингом.

Структурний підрозділ, на засіданні якого здійснювалася публічна презентація здобувачем наукових результатів дисертації, подає вченій раді закладу пропозиції щодо кандидатур до складу разової ради. У разі відсутності в закладі можливості призначити двох рецензентів разова рада створюється у складі голови ради, одного рецензента та трьох офіційних опонентів. Офіційні опоненти не можуть працювати в одному і тому самому закладі та включаються до складу разової ради за їх письмовою згодою.

Особа не може входити до складу разової ради в разі, коли вона:

- 1) є науковим керівником здобувача;
- 2) є керівником закладу, у якому створюється разова рада;
- 3) є співавтором наукових публікацій здобувача;
- 4) має реальний чи потенційний конфлікт інтересів щодо здобувача (зокрема, є його близькою особою) та / або його наукового керівника;

5) притягувалася до академічної відповідальності за порушення академічної доброчесності, зокрема щодо позбавлення права участі в роботі спеціалізованих вчених рад відповідно до Законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»;

6) працює (працювала) на керівних посадах у закладах, установах, організаціях, що незаконно провадять (провадили) свою діяльність на тимчасово окупованих територіях України;

7) не володіє мовою захисту дисертації в обсязі, достатньому для кваліфікованого проведення атестації здобувача;

8) отримала диплом доктора філософії (кандидата наук) менше ніж за три роки до дати створення разової ради.

Одна особа протягом календарного року може брати участь як член разової ради не більш як у восьми захистах дисертацій.

Рішення про створення разової ради ухвалює вчена рада закладу. Заклад на підставі рішення вченої ради видає наказ про створення

разової ради. Протягом п'яти робочих днів з дати видання наказу про створення разової ради заклад:

1) оприлюднює з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації на своєму офіційному вебсайті електронну копію дисертації у форматі PDF/A з текстовим шаром з накладенням електронного підпису здобувача, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу), та інформацію про склад разової ради, посилання на вебсайт, де здійснюватиметься трансляція захисту дисертації;

2) вносить інформацію про створення разової ради до інформаційної системи;

3) передає друкований примірник дисертації, підписаний здобувачем, до бібліотеки закладу;

4) подає електронний примірник дисертації до Державної наукової установи «Український інститут науково-технічної експертизи та інформації», а також до локального репозитарію закладу.

Інформація про створення разової ради вважається оприлюдненою з дня її внесення до інформаційної системи.

Будь-яка особа, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності, може подати до Міністерства освіти і науки повідомлення щодо невідповідності складу разової ради вимогам законодавства протягом 15 днів з дня оприлюднення Національним агентством інформації про створення разової ради (внесення змін до складу разової ради).

Міністерство освіти і науки проводить перевірку відповідності складу разової ради вимогам цього Порядку та розглядає повідомлення щодо невідповідності складу разової ради (у разі надходження) протягом місяця з дня оприлюднення Національним агентством інформації про створення разової ради (внесення змін до складу разової ради).

У разі виявлення порушень Міністерство освіти і науки зупиняє роботу разової ради шляхом внесення відповідної інформації до інформаційної системи із зазначенням підстав для усунення виявлених порушень.

З метою усунення виявлених порушень, а також у разі неможливості виконання членом (членами) разової ради своїх обов'язків за-

клад видає наказ про внесення змін до складу разової ради, інформацію про що вносить до інформаційної системи.

Інформацію про зміни в складі разової ради оприлюднюють в інформаційній системі.

12.5. Вимоги до відгуків рецензентів та опонентів на дисертацію здобувача

За результатами вивчення дисертації та наукових публікацій здобувача, зарахованих за темою дисертації, протягом 45 календарних днів з дня оприлюднення інформації про створення разової ради кожен рецензент подає разовій раді рецензію, а кожен офіційний опонент – відгук, у яких зазначають результати власної оцінки наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача, зокрема новизни представлених теоретичних та / або експериментальних результатів, проведених здобувачем досліджень, їх наукової обґрунтованості, рівня виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Рецензенти й офіційні опоненти забезпечують об'єктивність підготовлених ними рецензій і відгуків, засвідчують їх власними підписами та відбитками печаток закладів за основним місцем роботи.

Якщо рецензія (відгук) не відповідає встановленим вимогам, голова разової ради визначає строк для її (його) доопрацювання.

У разі неподання рецензії (відгуку) у встановлений строк або подання з порушенням встановленого строку голова разової ради ініціює перед вченою радою закладу питання про заміну відповідного члена ради.

Протягом трьох робочих днів з дня надходження до разової ради останньої рецензії (відгуку):

– разова рада призначає дату, час і місце проведення публічного захисту дисертації. Дата проведення публічного захисту дисертації призначається не раніше ніж через два тижні та не пізніше ніж через чотири тижні з дня надходження до разової ради останньої рецензії (відгуку). Інформацію про дату, час і місце проведення публічного захисту дисертації здобувача оприлюднюють на офіційному вебсайті закладу та вносять до інформаційної системи;

– електронні копії рецензій (відгуків) у форматі PDF/A з текстовим шаром з накладенням електронного підпису рецензента (офіційного опонента), що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу), оприлюднюються на офіційному вебсайті закладу з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації, а їх копії на вимогу здобувача надають йому для ознайомлення.

12.6. Порядок і процедура публічного захисту дисертації на засіданні разової ради

Публічний захист дисертації проводять на засіданні разової ради, яке вважається правомочним за умови участі в ньому повного складу разової ради.

Члени разової ради та / або здобувач можуть брати участь у засіданні разової ради за допомогою засобів відеозв'язку в режимі реального часу. Заклад забезпечує можливість використання засобів відеозв'язку, зокрема особам з особливими фізичними потребами.

У разі відсутності кворуму для проведення засідання разова рада ухвалює рішення про перенесення дати проведення захисту дисертації, призначивши іншу дату не раніше ніж через два тижні та не пізніше ніж чотири тижні від попередньої дати.

Протягом трьох робочих днів з дня ухвалення рішення про зміну дати проведення захисту дисертації інформацію про дату, час і місце проведення захисту дисертації оприлюднюють на офіційному вебсайті закладу та вносять до інформаційної системи.

Заклад забезпечує трансляцію захисту дисертації в режимі реального часу на своєму офіційному вебсайті, а також відеозапис трансляції захисту дисертації з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації.

Якість і тривалість відеозапису трансляції захисту дисертації повинна бути достатньою для того, щоб повністю (без перерв) відтворити процедуру захисту дисертації, зокрема з виступами здобувача та членів разової ради, науковою дискусією, а також голосуванням кожного з членів ради.

Засідання разової ради для проведення публічного захисту дисертації проводять за процедурою, визначеною закладом.

Під час атестації здобувача члени разової ради мають оцінити науковий рівень його дисертації та наукових публікацій з урахуванням дотримання ним академічної доброчесності, а також встановити рівень набуття здобувачем відповідних компетентностей.

Захист дисертації повинен мати характер відкритої наукової дискусії, у якій зобов'язані взяти участь здобувач, голова та всі члени разової ради.

У разі надходження до закладу звернень інших осіб з оцінкою дисертації разова рада озвучує їх під час публічного захисту дисертації та з урахуванням результатів їх розгляду ухвалює відповідне рішення. Такі звернення беруть до розгляду в разі їх надходження не пізніше ніж за три робочих дні до дня захисту дисертації.

12.7. Порядок ухвалення рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії

Кожен член разової ради відкрито висловлює свою позицію за присудження або за відмову в присудженні ступеня доктора філософії.

Рада ухвалює рішення шляхом відкритого голосування:

- про присудження ступеня доктора філософії, якщо його підтримали не менше ніж чотири члени разової ради;
- про відмову в присудженні ступеня доктора філософії, якщо таке рішення підтримали два чи більше членів разової ради.

За результатами голосування оформлюють рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії за формою, затвердженою Міністерством освіти і науки. У рішенні, яке підписує голова разової ради та скріплює відбитком печатки заклад, обов'язково зазначають результати голосування членів разової ради.

Член разової ради має право викласти письмово окрему думку, у якій зазначити зауваження щодо дисертації, зокрема про дотримання здобувачем академічної доброчесності та / або процедури захисту дисертації. Окрема думка додається до рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії і є його невід'ємною частиною.

Невід'ємною частиною рішення є також відеозапис трансляції захисту дисертації, на який накладається електронна печатка закладу, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронної печатки.

Здобувач має право до початку голосування щодо присудження ступеня доктора філософії за письмовою заявою на ім'я голови разової ради зняти дисертацію із захисту, крім випадків виявлення разовою радою порушення академічної доброчесності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати дисертації. Здобувач може скористатися таким правом лише один раз.

Після ухвалення разовою радою рішення про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії заклад:

1) протягом трьох робочих днів оприлюднює рішення разової ради про присудження (відмову в присудженні) ступеня доктора філософії та відеозапис трансляції захисту дисертації на своєму офіційному вебсайті з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації. Якщо заклад на своєму офіційному вебсайті не може оприлюднити відеозапис трансляції захисту дисертації, він оприлюднює відеозапис трансляції захисту дисертації на іншому вебсайті з можливістю вільного перегляду та обов'язковим оприлюдненням посилання на своєму офіційному вебсайті;

2) протягом п'яти робочих днів подає інформацію про результати захисту дисертації до інформаційної системи.

У разі зняття дисертації із захисту заклад протягом трьох робочих днів з дати захисту дисертації оприлюднює інформацію про це на своєму офіційному вебсайті, а також подає її до інформаційної системи.

У разі зняття здобувачем дисертації із захисту або відмови разової ради в присудженні ступеня доктора філософії здобувач має право за умови доопрацювання подати дисертацію повторно до захисту не раніше ніж через рік, крім випадку виявлення академічного плагіату.

Повторний захист дисертації після її доопрацювання можливий за умови отримання здобувачем повторно висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

На підставі рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії заклад не раніше ніж через 15 та не пізніше ніж через 30 календарних днів з дня захисту дисертації видає наказ про видачу здобувачеві диплома доктора філософії та додатка до нього європейського зразка.

Якщо протягом 15 календарних днів з дня захисту дисертації заклад виявив порушення встановленої процедури захисту дисертації

або до закладу надійшло повідомлення про таке порушення, наказ закладу про видачу здобувачеві диплома доктора філософії видається в разі ухвалення вченою радою рішення про залишення рішення разової ради чинним.

Рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії набирає чинності з дати набрання чинності наказу закладу про видачу диплома доктора філософії.

Диплом доктора філософії оформлюють за формою, затвердженою Міністерством освіти і науки, та видають здобувачеві в порядку, встановленому закладом.

Здобувачеві, підготовка якого здійснювалася відповідно до договору між вітчизняним та іноземним закладами та якому присуджено ступінь доктора філософії, диплом доктора філософії може бути виданий також іноземним закладом відповідно до законодавства держави місцезнаходження такого закладу.

Протягом десяти робочих днів з дня видачі диплома доктора філософії заклад додає копію рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії, засвідчену головою разової ради, до примірника дисертації, що зберігається в бібліотеці закладу.

Висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації, рецензії, відгуки, рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії та відеозапис трансляції захисту дисертації додають до особової справи здобувача, яка зберігається відповідно до законодавства.

Відеозапис трансляції захисту дисертації, оприлюднений закладом, повинен бути доступним для вільного перегляду не менше ніж шість місяців з дати набрання чинності рішенням разової ради про присудження ступеня доктора філософії.

Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44, визначено порядок скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації. Зокрема, встановлено, що заклад, який створив разову раду, до видачі здобувачеві диплома доктора філософії має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації.

Порушення вимог щодо складу разової ради не може бути підставою для скасування рішення разової ради, якщо робота такої ради не зупинена Міністерством освіти і науки.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації може бути надано до закладу будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності, протягом 15 календарних днів з дня проведення захисту дисертації. У повідомленні зазначають прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адресу особи, обґрунтування і посилання на докази, що підтверджують наведені в ньому обставини.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації надсилають:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти закладу;
- у паперовій формі за підписом особи, яка його подає (керівника юридичної особи), – на адресу закладу.

Датою подання повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації є дата його надходження до закладу.

З метою розгляду питання про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації вчена рада закладу на найближчому засіданні створює комісію у складі трьох наукових (науково-педагогічних) працівників закладу. До складу такої комісії не можуть бути включені члени разової ради.

Комісія розглядає повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації протягом двох тижнів з дня її створення. Результати розгляду виносять на засідання комісії, яке проводять відкрито, за участю особи, яка подала повідомлення, та / або її представника, здобувача та в разі потреби членів відповідної разової ради. Вказаних осіб інформують про дату, час і місце проведення засідання за п'ять календарних днів до дати його проведення. Відсутність вказаних осіб на засіданні не перешкоджає розглянути повідомлення про порушення процедури захисту дисертації.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання комісія готує висновок, який підписують всі члени комісії. У висновку комісії зазначають підстави для ухвалення нею рішення та пропонують:

- скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації;
- відмовити особі в задоволенні повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації.

Висновок комісії у строк до трьох робочих днів з дня підписання подають вченій раді закладу. Вчена рада закладу на найближчому засіданні розглядає висновок комісії та за результатами його розгляду ухвалює рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії або про залишення рішення разової ради чинним, про що видається наказ закладу. Протягом трьох робочих днів з дати видання зазначеного наказу рішення вченої ради разом з висновком комісії оприлюднюють на офіційному вебсайті закладу.

Національне агентство має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації протягом шести місяців з дня видання наказу закладу про видачу здобувачеві диплома доктора філософії.

У разі надходження до Національного агентства повідомлення про порушення процедури захисту дисертації Національне агентство розглядає його протягом трьох місяців з дня надходження.

Національне агентство протягом трьох робочих днів з дати надходження повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації оприлюднює його в інформаційній системі та надсилає його копію до відповідного закладу. У разі невідповідності зазначеного повідомлення встановленим вимогам Національне агентство повертає повідомлення особі без розгляду.

Заклад протягом 20 робочих днів з дня надходження повідомлення про порушення процедури захисту дисертації має право надати свої письмові пояснення щодо викладених у повідомленні обставин. Ненадання таких пояснень не перешкоджає розгляду зазначеного повідомлення.

Національне агентство має право отримувати від закладу інформацію та документи, необхідні для розгляду повідомлення.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації розглядає Апеляційний комітет Національного агентства (далі – Апеляційний комітет) у порядку, встановленому Національним агентством.

Результати розгляду повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації виносять на засідання Апеляційного комітету. Про дату, час і місце проведення засідання інформують особу, яка подала

повідомлення, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи та представника закладу в засіданні Апеляційного комітету не є обов'язковою.

Апеляційний комітет на своєму засіданні встановлює наявність або відсутність порушень встановленої процедури захисту дисертації, про що готує подання та вносить його на розгляд Національного агентства.

У разі виявлення Апеляційним комітетом під час розгляду повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації порушень академічної доброчесності, зокрема наявності в дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, Апеляційний комітет ухвалює рішення про передачу зазначеного повідомлення на розгляд Комітету з питань етики Національного агентства (далі – Комітет з етики) та вносить інформацію про це до інформаційної системи.

Про дату, час і місце проведення засідання Національного агентства для розгляду подання Апеляційного комітету інформують особу, яка подала повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи та представника закладу в засіданні Національного агентства не є обов'язковою.

За результатами розгляду Національне агентство на своєму засіданні ухвалює рішення скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії або залишити рішення разової ради чинним.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання Національне агентство інформує про ухвалені рішення особу, яка подала повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, заклад та особу, стосовно дисертації якої розглядалося повідомлення, а також вносить відповідну інформацію до інформаційної системи.

Правові наслідки скасування рішення разової ради. У разі скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії після видачі здобувачеві диплома доктора філософії такий диплом вважається недійсним з дня ухвалення відповідного рішення.

Протягом трьох робочих днів з дня ухвалення рішення закладом / Національним агентством щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії інформацію про не-

дійсність диплома доктора філософії вони вносять до Єдиної державної електронної бази з питань освіти.

У разі скасування рішення разової ради у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації здобувач має право на подання дисертації за тією самою темою до захисту повторно. У разі скасування рішення разової ради у зв'язку з виявленням у дисертації та / або наукових публікаціях, у яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації дисертація повторно до захисту не подається.

Фінансове та організаційне забезпечення атестації здобувача. Видатки, пов'язані з проведенням атестації здобувача, зокрема з оплатою роботи офіційних опонентів, здійснює заклад, у якому створена разова рада, за рахунок джерел, з яких здійснюється (здійснювалася) підготовка здобувача або за рахунок коштів закладу. Заклад повинен передбачити у своєму кошторисі видатки, пов'язані з проведенням атестації здобувача, зокрема протягом шести місяців після відрахування його з аспірантури або завершення строку його прикріплення.

У разі звернення здобувача до закладу щодо отримання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації та / або проведення захисту дисертації через шість місяців після відрахування з аспірантури або завершення строку прикріплення чи повторного подання дисертації до захисту та проходження атестації видатки, пов'язані з проведенням атестації здобувача, здійснює здобувач за рахунок власних коштів або коштів фізичних, юридичних осіб.

Заклад зраховує голові разової ради та рецензентам за виконання їх функцій під час одного захисту дисертації не менше 32 годин у межах норм часу наукової роботи, встановлених закладом для науково-педагогічних працівників (у межах основного навантаження – для наукових працівників).

Заклад, у якому створена разова рада, оплачує роботу офіційних опонентів за виконання функцій, пов'язаних з атестацією здобувача, під час одного захисту дисертації відповідно до норм погодинної оплати праці осіб, які мають науковий ступінь доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) та проводять навчальні заняття з аспірантами, передбачених постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної

тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» (Офіційний вісник України, 2002 р., № 36, ст. 1699), з розрахунку 12 годин, з 1 січня 2023 р. – 24 години, з 1 січня 2024 р. – 32 години. Якщо кошторис закладу не передбачає видатків, пов'язаних з проведенням атестації здобувача, положення цього абзацу не застосовують.

Здобувачеві, його науковому керівнику (науковим керівникам) заборонено до, під час та / або після захисту дисертації надавати чи пропонувати членам разової ради, керівникові й іншим посадовим особам закладу, у якому створена разова рада, будь-які матеріальні та / або нематеріальні блага, зокрема кошти чи будь-яке інше майно, оплату послуг з харчування, перевезення, проживання таких осіб.

Супровід діяльності разових рад здійснює відділ аспірантури (ад'юнктури) або інший структурний підрозділ чи посадова особа, визначені закладом.

Заклад подає інформацію до Національного агентства через інформаційну систему у вигляді документів в електронній формі, згенерованих засобами інформаційної системи, на які накладається електронний підпис уповноваженої посадової особи закладу, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису.

Питання для самоконтролю

- 1. Вкажіть вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача та дисертації доктора філософії.*
- 2. Назвіть порядок отримання здобувачем висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.*
- 3. опишіть процедуру створення разової спеціалізованої вченої ради.*
- 4. Назвіть вимоги, що висувають до членів разової спеціалізованої вченої ради.*
- 5. Вкажіть вимоги до списку публікацій про результати дисертації.*
- 6. Які документи має подати здобувач до спеціалізованої вченої ради?*
- 7. Які вимоги висувають до висновку наукового керівника?*

8. Назвіть вимоги до відгуків рецензентів та опонентів на дисертацію здобувача.

9. Висвітліть порядок подання дисертації до ради.

10. Окресліть порядок і процедуру публічного захисту дисертації на засіданні разової ради.

11. Відтворіть зміст висновку і порядок ухвалення рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії.

12. Вкажіть порядок видачі здобувачеві диплома доктора філософії та додатка до нього європейського зразка.

13. Наведіть причини і порядок можливого скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії.

14. Який порядок розгляду порушення процедури захисту дисертації Апеляційним комітетом?

15. Які норми фінансового та організаційного забезпечення ате-стації здобувача?

Рекомендовані джерела до розділу 12 (з переліку рекомендованих джерел): 8, 27, 28, 35, 42–47, 49, 50, 52–56, 61.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА
до змістового модуля IV

Дати письмову відповідь на питання:

Варіант 1

1. Сутність та основні принципи академічної доброчесності.
2. Вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувача.
3. Порядок і процедура публічного захисту дисертації.

Варіант 2

1. Академічна відповідальність за порушення академічної доброчесності у науковій діяльності.
2. Вимоги до рівня дисертації доктора філософії.
3. Порядок отримання здобувачем висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Аналітична довідка за результатами дослідження практик академічної доброчесності у вищих навчальних закладах України / Міністерство освіти і науки України. Київ, 2016. 41 с.

2. Андрієвська В. В. Особливості текстотворчої діяльності науковця в контексті зростання його професійного досвіду. *Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НПП України*. Київ, 2011. Вип. 39. С. 46–61.

3. Андрієвська В. В. Проектування наукової статті. Психологічний аналіз початкового етапу текстотворення. *Психологічні особливості творення наукового тексту* : метод. рекомендації. Київ : Педагогічна думка, 2008. С. 69–79.

4. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка агропромислового комплексу*. Київ, 2016. С. 87–94.

5. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : Статті. Нариси. Інтерв'ю. Київ : Знання України, 2004. 738 с.

6. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень : підручник. Київ : АБУ, 2002. 480 с.

7. Бруй О. Відкритий доступ до наукової інформації: від ідеї до руху. Київ, 2012. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/2194> (дата звернення: 17.05.2022).

8. Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук : наказ Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1087-19#Text> (дата звернення: 17.05.2022).

9. Воскобойнікова-Гузєва О. В. Стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери: генезис, концепції, модернізації : монографія. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2014. 362 с.

10. Герчанівська П. Е. Параметри нового світу: премодернізм – модернізм – постмодернізм. *Вісник Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв*, 2013. № 4. С. 34–38.

11. Гінзбург М. Д. Система правил українського ділового та наукового стилів. *Укр. мова*. Київ, 2006. № 2. С. 30–43.

12. Данкіна Л. С. Сучасна українська літературна мова (науковий стиль) : навч. посіб. Харків : ХДЕУ, 2002. 124 с.

13. Добровольська В. В. Державна політика в галузі культури України: стан та розвиток системи управління документацією : монографія / М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : НАКККіМ, 2017. 232 с.

14. Добровольська В. В. Інформаційно-документаційне забезпечення розвитку соціокомунікаційного простору культури в Україні : монографія / М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : НАКККіМ, 2020. 356 с.

15. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання / Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Чинний від 2007-07-01]. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 47 с.

16. ДСТУ ГОСТ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання / Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше ; чинний від 2016-07-01]. Київ : УкрНДНЦ, 2016. 17 с.

17. Дубровіна Л. А., Ковальчук Г. І. Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини в Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського та діяльність у галузі створення баз даних. *Бібліотечний вісник*. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2016. Вип. 1. С. 3–11.

18. Дубровіна Л. А. Рукописна та книжкова спадщина в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Т. 18. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2014. С. 286–315.

19. Дубровіна Л. А. Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Т. 20. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2016. С. 232–251.

20. Дудик П. С. Стилїстика української мови. Київ : Академія, 2005. 368 с.

21. Єрмоленко С. Я. Науковий стиль. *Українська мова* : енциклопедія. Київ, 2007. С. 42–422.

22. Збанацька О. М. Розвиток інформаційно-пошукових мов у пошукових системах бібліотек і архівів : монографія / Міністерство

культури України, Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. Київ : НАКККіМ, 2017. 354 с.

23.Збанацька О. М. Комунікаційні засади документної евристики : монографія / Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2018. 377 с.

24.Зелінська Н. В. Який він, науковий стиль? *Культура слова*. 1990. Вип. 38. С. 13–17.

25.Зелінська Н. В. Стаття у фаховому виданні: комунікація, імітація, профанація. *Наука України у світовому інформаційному просторі* : зб. ст. 2013. Вип. 8. С. 54–60.

26.Зосимов А. М., Голік В. П. Дисертаційні помилки. 3-тє вид. Харків : Інжек, 2005. 216 с.

27.Зуб В. М., Дем'яненко М. М. Плагіат: його різновиди та заходи протидії. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2014. № 4. С. 86–90.

28.Креденець Н. Д. Компетентнісна парадигма професійної підготовки фахівців. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців* : зб. наук. пр. Київ : Вінниця, 2004. С. 185–198.

29.Кушнарєнко Н. М., Удалова В. К. Наукова обробка документів : підручник. 4-тє вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2006. 334 с. (Серія «Вища освіта ХХІ ст.»).

30.Литвин С. Х. Місце і роль навчальної дисципліни «Підготовка дослідницького проекту та презентація результатів наукових досліджень» у підготовці докторів філософії в аспірантурах закладів вищої освіти (наукових установ). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ : НАКККіМ, 2021. № 2. С. 7–14.

31.Литвин С. Х., Добровольська В. В. Інформаційне забезпечення науково-дослідної роботи здобувачів наукового ступеня доктора філософії. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ : НАКККіМ, 2021. № 3. С. 90–98.

32.Мокін Б. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Вінниця : ВНТУ, 2014. 180 с.

33.Муравцька Г. В. Інформація як стратегічний ресурс організації науково-дослідного процесу. *Демократичне врядування* : наук. ві-

сн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України / Львів. регіон. ін-т держ. упр., 2015. Вип. 15.

34. Наумовець А. Г. Імплементация англіцизмів в українській мові. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. Вип. IV. Київ, 2001. С. 9.

35. Недогібченко Є. Академічна доброчесність: складові елементи. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 6. С. 13–21.

36. Ніколаєнко С. М. Наукові дослідження в університетах – визначальний чинник зростання якості освіти. Київ : Прок-Бізнес, 2007. 175 с.

37. Огієнко І. І. Український стилістичний словник : підруч. кн. для вивч. укр. літ. мови. Львів : Друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1924. 496 с.

38. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Основи науково-дослідної роботи : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2013. 336 с.

39. Пастушенко О. В. Книга і періодика в дисертаційних дослідженнях незалежної України: соціокомунікаційний аспект : монографія. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2016. 563 с.

40. Петутіна О. О. Історія української культури: навч. посіб. Ч. 2. Українська культура Нового і Новітнього часів. Харків, 2012. 135 с.

41. Пастушенко О. В. Бібліотека як комунікаційна установа в інформаційному просторі та розвиток функцій ресурсної бази науки. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ : Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2016. № 1. С. 6–24.

42. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 (зі змінами). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

43. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності : Закон України № 1369-IX від 30.03.2021. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-20#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

44. Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40 : наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2019 № 759. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0640-19#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

45. Про внесення змін до Порядку формування Переліку наукових фахових видань, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 15 січня 2018 року № 32 : Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.11.2020 № 1437. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-21#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

46. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Верховна Рада України.* URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 17.09.2021).

47. Про затвердження вимог до оформлення дисертації : наказ Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

48. Про затвердження Порядку здобуття освітньо-творчого ступеня доктора мистецтва та навчання в асистентурі-стажуванні : постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 865. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/865-2018-n#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

49. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) : постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 № 261. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-n#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

50. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії : постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennya-i120122-44> (дата звернення: 17.09.2021).

51. Про затвердження Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії зі змінами до нього, введеними Постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р.

№ 979 : постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

52. Про затвердження порядку формування Переліку наукових фахових видань України : наказ Міністерства освіти і науки України від 15 січня 2018 р. № 32. *Верховна рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0148-18#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

53. Про затвердження Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук : постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197. *Верховна рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2019-p#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

54. Про інформацію : Закон України: від 02.10.1992 № 2657-XII (зі змінами). *Верховна рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

55. Про наукову та науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2016 № 848-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

56. Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук : наказ Міністерства освіти і науки від 23 вересня 2019 р. № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text> (дата звернення: 17.09.2021).

57. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 17.09.2021).

58. Проскурняк О. І. Вивчення когнітивно-змістового компонента комунікативної діяльності особистості. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. Г. Сковороди*. 2012. Вип. 44. С. 177–182.

59. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Вид. 2-ге. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 627 с.

60. Селігей П. О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи. Київ, 2003. 56 с.

61. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? *Укр. мова*. 2007. № 3. С. 3–16; № 4. С. 16–32.
62. Сент-Екзюпері А. де. Маленький принц / пер. з фр. А. Жаловського. Харків : Фоліо, 2004. 349 с.
63. Січкаренко Г. Г. Документні джерела інформації : навч. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2018. 212 с.
64. Типологія помилок у науковому тексті : зб. наук. пр. Черкаси, 2011. 119 с.
65. Тищенко К. М. Життєві правила дослідника. Київ, 2010. 16 с.
66. Тулайдан В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Ужгород : ДВНЗ Ужгород. нац. ун-т, 2017. 105 с.
67. Фіалка С. Б. Якість навчальних видань із культурознавства очима студентів. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 3. С. 62–69.
68. Формування дослідницької культури молодих науковців : колективна монографія / за ред. В. А. Семиченко. Київ : Педагогічна думка, 2007. 133 с.
69. Харитоновна О. І., Ульянова Г. О. Захист авторських прав від плагіату : монографія / за заг. ред. О. І. Харитоновної ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса : Юридична література, 2014. 211 с.
70. Чмиленко Ф. О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
71. Чмир О. С. Методологія наукових досліджень : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2007. 317 с. (Серія «Вища освіта ХХІ ст.»).
72. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. 6-те вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2008. 310 с.
73. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія. Чернівці : Рута, 2002.
74. Шинкарук В. Д. Особливості реченнєвих структур з емоційно-оцінними значеннями. *Studia Linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 29–37.
75. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

Рекомендовані адреси сайтів

1. Архів української періодики онлайн «LIBRARIA»: про проєкт. *Архівні інформаційні системи*. URL: <http://libraria.ua/about>
2. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. URL: <http://journals.uran.ua/bdi>
3. Бібліотечний вісник / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://bv.nbuv.gov.ua/>
4. Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>
5. Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини. URL: <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>
6. Державна архівна служба України (Укрдержархів). URL: <http://www.archives.gov.ua/Archives/scau.php>
7. Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова». URL: <http://www.ukrbook.net>
8. Державна наукова установа «Український інститут науково-технічної експертизи та інформації» / М-во освіти і науки України. Київ, 2018. URL: <http://www.uintei.kiev.ua>
9. Державна науково-технічна бібліотека України. URL: <https://dntb.gov.ua>
10. Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності (Укрпатент)». Київ, 2004–2021. URL: <http://www.uipv.org>
11. Архів Голодомору в Україні 1932–1933 років. URL: <https://cutt.ly/bOLyk07>
12. Архів Михайла Грушевського. URL: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua>
13. Архів ОУН. Українська інформаційна служба – Лондоні. URL: <http://ounuis.info>
14. Архів Українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua>
15. Архів Української військової місії у Польщі 1919–1932. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/inwentarz.php?nonav=0&nrr=701&nrzesp=7>
16. Електронна бібліотека «Diasporiana.org.ua»: про проєкт. URL: <http://diasporiana.org.ua/pro-proekt/>

17. Електронна бібліотека «Історична спадщина України». URL: <https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?a=p&p=homepage&l=uk&w=utf-8>

18. Електронна бібліотека «Україніка»: про проект. URL: <http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=AUTHOR&P21DBN=ELIB>

19. Електронний каталог Національної академії керівних кадрів культури мистецтв. URL: <http://cutt.ly/DOYq6Yr>

20. Культура України: електронна бібліотека / Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. URL: <http://elib.nplu.org> (дата звернення: 10.10.2018).

21. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. URL: <http://www.lsl.lviv.ua>

22. Міжнародна рада архівів. URL: <https://www.ica.org/en>

23. Міністерство освіти і науки України. URL: <http://library.nakkkim.edu.ua>

24. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkp.gov.ua/content/pro-ministerstvo.html>

25. Міністерство та комітет цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua>

26. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. URL: <http://np.nbuv.gov.ua/uk/>

27. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв: електронний каталог. URL: <http://library.nakkkim.edu.ua>

28. Національна академія керівних кадрів культури мистецтв. URL: <https://cutt.ly/GOYqJWh>

29. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

30. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.org.ua>

31. Національна академія керівних кадрів культури мистецтв. URL: <http://www.nakkkim.edu.ua/nauka/93-vidannya-akademij>

32. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>

33. Репозитарій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України. URL: <http://elib.nakkkim.edu.ua/>

34. Рукописна та книжкова спадщина України / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://rksu.nbuv.gov.ua/uk/>

35. Старовинна гравюра – культурна спадщина України / Одеська національна наукова бібліотека. URL: <http://odnb.odessa.ua/gravures/about>

36. Українська бібліотечна енциклопедія / Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. URL: <http://ube.nlu.org.ua>

37. Український державний інститут культурної спадщини. URL: <https://www.spadshina.org.ua/>

38. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства : нормативно-методичні розробки УНДІАСД. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/index.php?m=153>

39. Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка. URL: <http://korolenko.kharkov.com>

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Ад'юнкт – вчений, який проводить наукові дослідження в межах підготовки в ад'юнктурі вищого військового навчального закладу (закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання) для здобуття ступеня доктора філософії.

Академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів і визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та / або наукових (творчих) досягнень.

Академічна фабрикація – вигадування відомостей, фактів або результатів, тобто отримання або оприлюднення результатів досліджень без проведення самого дослідження (експерименту, вимірювань тощо), найчастіше характерна при провадженні псевдонаукової діяльності.

Академічна фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних відомостей, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень, самих результатів наукових досліджень, тобто представлення емпіричних показників, що відрізняються від дійсно отриманих з метою підтвердження власних теоретичних побудов.

Академічний плагіат – навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю або частково, наукових (творчих) результатів (тексту або ідей), отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та / або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без належного оформлення посилань.

Академічний самоплагіат (англ. self-plagiarism, recycling fraud) – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів, без посилань на те, що такий текст уже був раніше використаний або опублікований.

Аспірант – вчений, який проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження в межах підготовки в аспірантурі у закладі вищої освіти / науковій установі для здобуття ступеня доктора філософії.

Атестація здобувача наукового ступеня доктора наук – комплекс послідовних експертних дій щодо оцінки наукового рівня док-

торської дисертації та зарахованих за її темою наукових публікацій здобувача, встановлення рівня набуття здобувачем найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення з метою державного визнання рівня наукової кваліфікації здобувача шляхом присудження йому наукового ступеня доктора наук.

Атестація здобувача ступеня доктора філософії – встановлення разовою спеціалізованою вченою радою в результаті успішного виконання здобувачем ступеня доктора філософії освітньо-наукової програми, публічного захисту ним дисертації, відповідності результатів його наукової роботи вимогам освітньо-наукової програми.

База даних – іменована сукупність інформаційних одиниць у певній предметній сфері, функціонування якої забезпечується сукупністю мовних і програмних засобів.

База знань – сукупність систематизованих основних відомостей, що належать до певної галузі знань і зберігаються в пам'яті ЕОМ. У ній виокремлюють дві відносно самостійні частини: знання про певну галузь у вигляді термінів і законів, стверджень; конкретні факти, що описують цю галузь.

Банк даних – певна сукупність програмних, організаційних, технічних засобів, призначених для централізованого накопичення та багатоцільового використання інформації, що систематизована та сконцентрована в певному місті (у пам'яті ЕОМ, бібліотеці, каталогах, картотеці).

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, згадуваний чи аналізований у роботі документ для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку.

Бібліографічний опис – це сукупність бібліографічних відомостей про документ, його складову частину або групу документів, що відображають лише зовнішні його ознаки (назву, місце та рік видання, наявність авторів, укладачів, редакторів тощо), наведених за визначеними правилами та необхідних для загальної характеристики й ідентифікації документа.

Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріальних об'єктів або бібліографічних одиниць, а також замінників тих чи інших.

Брошура – літературно оформлена праця науково-виробничого характеру, де всебічно висвітлюють певне питання в науково-популярній формі.

Вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та / або прикладні наукові дослідження і отримує наукові та / або науково-технічні (прикладні) результати.

Голова разової спеціалізованої вченої ради – особа, яка за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, у якому створена разова спеціалізована вчена рада, має науковий ступінь доктора наук та є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача ступеня доктора філософії.

Грант – фінансові чи інші ресурси, надані на безоплатній і безповоротній основі державою, юридичними, фізичними особами, зокрема іноземними, та / або міжнародними організаціями для розвитку матеріально-технічної бази з метою провадження наукової і науково-технічної діяльності, проведення конкретних фундаментальних та / або прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, зокрема на оплату праці наукових (науково-педагогічних) працівників у межах їх виконання, за напрямками й на умовах, визначених надавачами гранту.

Дисертант (від лат. dissertans – той, хто досліджує, міркує) – особа, яка індивідуально готує відповідну дисертаційну роботу для прилюдного захисту й отримання наукового ступеня.

Дисертація (від лат. dissertatio – розвідка, роздуми, дослідження) – це кваліфікаційна праця, самостійне розгорнуте дослідження, що пропонує розв'язання актуального наукового завдання в певній галузі знань. Д. особисто готує і висуває дисертант для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії або доктора наук.

Дисертація здобувача ступеня доктора філософії – кваліфікаційна наукова робота, яку здобувач ступеня доктора філософії виконав особисто, яка містить наукові результати проведених ним досліджень і подана з метою присудження йому ступеня доктора філософії.

Довідково-інформаційний фонд – це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб.

Довідково-пошуковий апарат – це сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел.

Довідник – це літературна робота виробничо-довідкового характеру з певних проблем, де визначають найбільш важливі поняття, нормативи, моделі, форми, інструкції тощо.

Доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобуває особа на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення та впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових вітчизняних і міжнародних рецензованих виданнях.

Доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувають на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджує спеціалізована вчена рада закладу вищої освіти або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації в спеціалізованій вченій раді.

Докторант – науковий або науково-педагогічний працівник, який проводить фундаментальні та / або прикладні наукові дослідження в межах підготовки в докторантурі у закладі вищої освіти (науковій установі) для здобуття ступеня доктора наук.

Дослідницький проєкт – цілеспрямоване вивчення за допомогою наукових методів явищ і процесів, взаємодії між ними, впливу на них різних факторів задля переконливо доведених для науки та практики рішень. Д. п. – це узагальнене поняття до великого різноманіття видів наукових досліджень (підготовка дисертації, проведення фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт, підготовка колективних чи одноосібних монографій, написання наукових статей, підготовка наукових доповідей тощо).

Електронні наукові фахові видання – документ, інформацію в якому подають у формі електронних даних, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання, призначений для поширення в незмінному вигляді, має вихідні відомості та входить до переліку видань, затверджені Міністерством освіти і науки України. У таких виданнях можуть публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора наук та доктора філософії. На е. н. ф. в. можна посилатися в наукових статтях та дисертаціях.

Здобувач наукового ступеня доктора наук – особа, яка проходить (проходила) підготовку в докторантурі закладу вищої освіти (наукової установи) або яка самостійно підготувала до захисту докторську дисертацію з метою здобуття наукового ступеня доктора наук з наукової спеціальності за галуззю науки.

Здобувач ступеня доктора філософії – особа, яка виконує в закладі освітньо-наукову програму на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з метою здобуття ступеня доктора філософії.

Інформаційна система Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти – електронна інформаційно-комунікаційна система, яку адмініструє Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти і яка дає змогу створювати, переглядати, обмінюватися інформацією в електронній формі щодо формування разових спеціалізованих вчених рад, присудження ними ступеня доктора філософії та скасування рішень разових спеціалізованих вчених рад про присудження зазначеного ступеня.

Інформаційний ринок – це система економічних, організаційних і правових відносин щодо продажу й купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг.

Інформаційні ресурси науково-технічної інформації – це систематизовані зібрання науково-технічної літератури та документації, зафіксовані на паперових й інших носіях.

Інформаційні ресурси спільного користування – це сукупність інформаційних ресурсів державних органів науково-технічної інформації (бібліотека, фірми, організації).

Інформетрія вивчає математичні, статистичні методи та моделі і їхнє використання для кількісного аналізу структури й особливостей наукової інформації, закономірностей процесів наукової комунікації, включаючи виявлення самих цих закономірностей.

Консолідована інформація – це одержані з декількох джерел та системно інтегровані різнотипні інформаційні ресурси (знання), які в сукупності наділені ознаками повноти, цілісності, несуперечності та складають адекватну інформаційну модель проблемної галузі з метою її аналізу, опрацювання та ефективного використання в процесах підтримки ухвалення рішень.

Методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про правила мислення при створенні теорії науки, вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософ-

ська, теоретична основа, сукупність методів дослідження, що застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання.

Методологія наукових досліджень – це вчення про систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та здійснюється вибір пізнавальних засобів, методів, прийомів і способів дослідницької діяльності.

Молодий вчений – науковець віком до 35 років, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, або вчений віком до 40 років, який має науковий ступінь доктора наук чи навчається в докторантурі.

Монографія – це надрукована наукова робота теоретичного характеру, у якій всебічно висвітлена певна проблема або окреме вузлове питання з використанням оригінальних результатів власних досліджень і літературних джерел і, як правило, висвітлює обширні наукові знання з певного питання.

Наукова (науково-дослідна, науково-технологічна, науково-технічна, науково-практична) установа – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, створена в установленому законодавством порядку, для якої наукова та / або науково-технічна діяльність є основною.

Наукова (науково-технічна) робота – наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки, проведені з метою одержання наукового, науково-технічного (прикладного) результату. Основними видами наукової (науково-технічної) роботи є науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, дослідно-технологічні, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням нових наукових і науково-технічних знань до стадії практичного використання.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань та / або пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження.

Наукова доповідь – це літературно оформлена робота, яка ґрунтується на оригінальному матеріалі, що вивчають, на основі спеціально підібраних джерел та самостійно проведеного дослідження, містить вичерпну систематизовану інформацію для публічного

виголошення, як правило, в усній формі за обраною темою і передбачає розгорнутий виклад певної наукової проблеми (тема, коротка оглядова частина, завдання дослідження, метод вирішення або нове положення, яке пропонує доповідач, основні результати, їх пояснення і висновки).

Наукова інформація – це логічна інформація, яку отримують у процесі пізнання, яка адекватно відображає закономірності об'єктивного світу (містить сукупність повних і точних відомостей про розвиток природи, суспільства й людини, їх параметри, якість і стан), зафіксована в певних наукових документах і використовується в суспільно-історичній практиці.

Наукова стаття – вид наукової публікації, що описує дослідження чи групу досліджень, пов'язаних однією темою, виконана її науковими авторами, які працюють в одній або суміжній галузях науки. Н. с. публікують у періодичних наукових журналах або в неперіодичних збірниках наукових робіт. Н. с. є основною формою та одним з найбільш поширених способів обміну науковими результатами.

Наукове видавництво – видавництво – юридична особа, основним видом діяльності якої є видавнича діяльність, спрямована на висвітлення результатів наукової, науково-технічної, науково-педагогічної, науково-організаційної діяльності, оприлюднення наукових результатів, представлення наукової (науково-технічної) продукції, а також досліджень у галузі теорії та методики науково-видавничої справи.

Наукове видання – твір (узагальнена наукова праця, монографія, збірник наукових праць, збірник документів і матеріалів, тези та матеріали наукових конференцій, автореферат дисертації, препринт, словник, енциклопедія, науковий довідник або покажчик, наукове періодичне видання тощо) наукового характеру, що пройшов процедуру наукового рецензування та затвердження до друку вченою (науковою, науково-технічною, технічною) радою наукової установи або закладу вищої освіти, редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений шляхом друкування, тиснення або в інший спосіб, містить інформацію про результати наукової, науково-технічної, науково-педагогічної, науково-організаційної діяльності, теоретичних чи експериментальних досліджень (науково-дослідне видання); підготовлені науковцями до публікації тексти пам'яток культури, історичних документів чи літературних текстів (археографічне або джерелознав-

че видання); науково систематизовані матеріали, що відображають історію науки та сучасний стан наукового знання (науково-довідкове або науково-інформаційне видання), призначені для поширення, що відповідають вимогам національних стандартів, інших нормативних документів з питань видавничого оформлення, поліграфічного і технічного виконання.

Науковий (науково-технічний) проєкт – комплекс заходів, пов'язаних із забезпеченням виконання та безпосереднім проведенням наукових досліджень та / або науково-технічних розробок з метою досягнення конкретного наукового, науково-технічного (прикладного) результату.

Науковий жаргон – це спотворена форма наукового мовлення, що надає неістотним або неновим ідеям видимість важливості й новизни.

Науковий збірник – це видання, що складається з окремих робіт різних авторів, присвячених одному напрямку, але з різних його галузей. У н. з. публікують завершені праці з рекомендацією їх використання.

Науковий звіт – підсумковий документ, у якому викладено фактично виконані дослідження. Включає анотацію, мету дослідження, опис методичних особливостей, результати їх обговорення і висновки. У н. з. зазначають список публікацій, перелік наукових доповідей з теми звіту.

Науковий підрозділ – структурний підрозділ юридичної особи, основним завданням якого є провадження наукової, науково-технічної або науково-організаційної діяльності, у штаті якого посади наукових працівників становлять не менш як 50 %. Типами н. п. є інститут, науково-дослідна частина, управління, відділення, комплекс, центр, відділ, лабораторія, секція, сектор, бюро, група, філіал, дослідна станція, дослідне поле, ботанічний сад, дендропарк, обсерваторія, наукова (науково-технічна) бібліотека, науковий (науково-технічний) музей.

Науковий працівник – вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) професійно провадить наукову, науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого

звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством.

Науковий результат – нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень і зафіксоване на носіях інформації. Н. р. може бути у формі звіту, опублікованої наукової статті, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографії, наукового відкриття, проекту нормативно-правового акта, нормативного документа або науково-методичних документів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову, тощо.

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворювальних знань та / або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової чи прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Наукові тези (гр. thesis – положення, твердження) – це лаконічно сформульовані ключові аспекти, головні думки, ідеї та концепції наукової праці.

Наукові фахові видання – це періодичні або продовжувані видання (зокрема електронні), внесені до затвердженого Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки України переліку видань, у яких можуть публікувати результати дисертаційних праць на здобуття наукового ступеня доктора наук та доктора філософії.

Науково-дослідний проєкт – це узагальнене поняття до великого різноманіття видів наукових досліджень (підготовка дисертації, проведення фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт, підготовка колективних чи одноосібних монографій, написання наукових фахових статей, підготовка наукових доповідей тощо), що рухають наукове знання і є засобом отримання нового наукового знання, яке має бути впровадженим у практичну сферу діяльності людства, впливає на розвиток різних сфер суспільства.

Науково-інформаційна діяльність – сукупність дій, спрямована на задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави, що полягає в збиранні інформації, її аналітико-синтетичній обробці, фіксації, зберіганні, пошуку та поширенні.

Науково-організаційна діяльність – діяльність, спрямована на методичне, організаційне забезпечення та координацію наукової, науково-технічної і науково-педагогічної діяльності.

Науково-педагогічна діяльність – педагогічна діяльність в університетах, академіях, інститутах та закладах післядипломної освіти, що пов'язана з науковою та / або науково-технічною діяльністю.

Науково-педагогічний працівник – вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством.

Науково-технічна діяльність – наукова діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань для розв'язання технологічних, інженерних, економічних, соціальних та гуманітарних проблем, основними видами якої є прикладні наукові дослідження і науково-технічні (експериментальні) розробки.

Науково-технічний (прикладний) результат – одержані під час проведення прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок нові або істотно вдосконалені матеріали, продукти, процеси, пристрої, технології, системи, нові або істотно вдосконалені послуги, введені в дію нові конструктивні чи технологічні рішення, завершені випробування, розробки, що впроваджені або можуть бути впроваджені в суспільну практику. Може бути у формі ескізного проєкту, експериментального (дослідного) зразка або його робочої моделі, конструкторської чи технологічної документації на науково-технічну продукцію, дослідного зразка, проєкту нормативно-правового акта, нормативного або науково-методичного документа тощо.

Науково-технічні (експериментальні) розробки – науково-технічна діяльність, що базується на наукових знаннях, набутих у результаті наукових досліджень чи практичного досвіду, та провадиться з метою доведення таких знань до стадії практичного використання. Результатом таких розробок є нові або істотно вдосконалені матеріали, продукти, процеси, пристрої, технології, системи, об'єкти права інтелектуальної власності, нові або істотно вдосконалені послуги.

Наукометрична база даних – це пошукова система, що формує статистику, яка характеризує стан і динаміку показників затребуваності, активності й індексів впливу діяльності окремих вчених і дослідницьких організацій. Застосовують для оцінювання ефективності наукової діяльності з використанням як якісних, так і кількісних оцінок.

Наукометрія – система вивчення наукового, конструктивного знання за допомогою кількісних методів.

Офіційний опонент – особа, яка є науково-педагогічним або науковим працівником і не працює в закладі, у якому створена разова спеціалізована вчена рада, має науковий ступінь і є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача.

Разова спеціалізована вчена рада – спеціалізована вчена рада, яку створює заклад з правом прийняття до розгляду та проведення разового захисту дисертації здобувача з метою присудження йому ступеня доктора філософії.

Реферат – це коротка форма викладу змісту й першоджерел з теми, яка вивчалася, що має, як правило, науково-інформаційне призначення.

Рецензент – особа, яка за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, у якому створена разова рада, має науковий ступінь та є компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача.

Рецензія – стаття, що містить критичну оцінку опублікованої праці (статті, монографії тощо).

Тематика дослідження – частина предметної (дисциплінарної) галузі спеціальності (спеціальностей), у межах якої (яких) провадиться інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань та за якою публікують наукові результати.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та / або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Філософська, або фундаментальна, методологія – це система діалектичних методів, які є найзагальнішими та діють на всьому полі

наукового пізнання. Є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності, принципів, що й становлять власне методологію.

Фундаментальні наукові дослідження – теоретичні й експериментальні наукові дослідження, спрямовані на одержання нових знань про закономірності організації та розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язків. Результатом фундаментальних наукових досліджень є гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, не відомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо, які не орієнтовані на безпосереднє практичне використання у сфері економіки.

Хибне співавторство – внесення до списку авторів наукової чи навчально-методичної праці осіб, які не брали участь у створенні продукту.

**ПЕРЕЛІК ГАЛУЗЕЙ ЗНАТЬ І СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗА ЯКИМИ
ЗДІЙСНЮЮТЬ ПІДГОТОВКУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 29 квітня 2015 р. № 266
Київ

**Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей,
за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти**

{Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ

№ 674 від 27.09.2016

№ 53 від 01.02.2017

№ 762 від 07.07.2021}

Відповідно до пункту 7 частини першої статті 13 Закону України “Про вищу освіту” Кабінет Міністрів України **постановляє**:

1. Затвердити перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, що додається.

2. Установити, що здобувачі вищої освіти, які вступили до вищих навчальних закладів до набрання чинності цією постановою, продовжують навчання відповідно до обраних напрямів підготовки та спеціальностей.

2-1. Установити, що особи, які здобули вищу освіту за спеціальностями “081 Право”, “293 Міжнародне право” на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівні вищої освіти і яким присуджено ступінь вищої освіти “магістр”, можуть обіймати посади або провадити види діяльності, кваліфікаційні вимоги до яких передбачають наявність повної вищої або вищої юридичної освіти.

{Постанову доповнено пунктом 2-1 згідно з Постановою КМ № 53 від 01.02.2017. Додатково див. Рішення, Постанову}

3. Визнати такими, що втратили чинність, постанови Кабінету Міністрів України згідно з переліком, що додається.

4. Ця постанова набирає чинності з 1 вересня 2015 року.

Прем'єр-міністр
України
Інд. 28

А. ЯЦЕНЮК

ДОДАТОК

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 29 квітня 2015 р. № 266
(в редакції постанови Кабінету Міністрів
України
від 07 липня 2021 р. № 762)

ПЕРЕЛІК
галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка
здобувачів вищої освіти

Шифр і найменування галузі знань*	Код і найменування спеціальності	Код і найменування відповідної деталізованої галузі за Міжнародною стандартною класифікацією освіти
01 Освіта/Педагогіка	011 Освітні, педагогічні науки	0111 Education science
	012 Дошкільна освіта	0112 Training for pre-school teachers
	013 Початкова освіта	0113 Teacher training without subject specialization
	014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)	0114 Teacher training with subject specialization
	015 Професійна освіта (за спеціалізаціями)	
	016 Спеціальна освіта	0113 Teacher training without subject specialization
	017 Фізична культура і спорт	1014 Sports
02 Культура і мистецтво	021 Аудіовізуальне мистецтво та виробництво	0211 Audio-visual techniques and media production
	022 Дизайн	0212 Fashion, interior and industrial design

ДОДАТОК

---

	023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація	0213 Fine arts
		0214 Handicrafts
	024 Хореографія	0215 Music and performing arts
	025 Музичне мистецтво	
	026 Сценічне мистецтво	
	027 Музеєзнавство, пам'яткознавство	0322 Library, information and archival studies
	028 Менеджмент соціокультурної діяльності	0413 Management and administration
	029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа	0322 Library, information and archival studies
		0415 Secretarial and office work
03 Гуманітарні науки	031 Релігієзнавство	0221 Religion and theology
	032 Історія та археологія	0222 History and archaeology
	033 Філософія	0223 Philosophy and ethics
	034 Культурологія	0314 Sociology and cultural studies
	035 Філологія	0231 Language acquisition
		0232 Literature and linguistics
04 Богослов'я	041 Богослов'я	0221 Religion and theology
05 Соціальні та поведінкові науки	051 Економіка	0311 Economics
	052 Політологія	0312 Political sciences and civics

ДОДАТОК

	053 Психологія	0313 Psychology
	054 Соціологія	0314 Sociology and cultural studies
06 Журналістика	061 Журналістика	0321 Journalism and reporting
07 Управління та адміністрування	071 Облік і оподаткування	0411 Accounting and taxation
	072 Фінанси, банківська справа та страхування	0412 Finance, banking and insurance
	073 Менеджмент	0413 Management and administration
		0415 Secretarial and office work
	075 Маркетинг	0414 Marketing and advertising
	076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність	0413 Management and administration
		0416 Wholesale and retail sales
08 Право	081 Право	0421 Law
09 Біологія	091 Біологія	0511 Biology
		0512 Biochemistry
10 Природничі науки	101 Екологія	0521 Environmental sciences
		0522 Natural environments and wildlife
	102 Хімія	0531 Chemistry
	103 Науки про Землю**	0532 Earth sciences
	104 Фізика та астрономія	0533 Physics
	105 Прикладна фізика та наноматеріали	0588 Inter-disciplinary programmes and

ДОДАТОК

---

		qualifications involving natural sciences, mathematics and statistics
	106 Географія	0314 Sociology and cultural studies
		0532 Earth sciences
11 Математика та статистика	111 Математика	0541 Mathematics
	112 Статистика	0542 Statistics
	113 Прикладна математика	0588 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving natural sciences, mathematics and statistics
		0613 Software and applications development and analysis
12 Інформаційні технології	121 Інженерія програмного забезпечення	0613 Software and applications development and analysis
	122 Комп'ютерні науки	
	123 Комп'ютерна інженерія	0612 Database and network design and administration
		0714 Electronics and automation
	124 Системний аналіз	0688 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving Information and Communication Technologies (ICTs)

ДОДАТОК

---

	125 Кібербезпека	0612 Database and network design and administration
	126 Інформаційні системи та технології	0611 Computer use
		0612 Database and network design and administration
13 Механічна інженерія	131 Прикладна механіка	0715 Mechanics and metal trades
	132 Матеріалознавство	0588 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving natural sciences, mathematics and statistics
		0715 Mechanics and metal trades
		0788 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving engineering, manufacturing and construction
	133 Галузеве машинобудування	0715 Mechanics and metal trades
		0716 Motor vehicles, ships and aircraft
	134 Авіаційна та ракетно-космічна техніка	0716 Motor vehicles, ships and aircraft
	135 Суднобудування	
	136 Металургія	0715 Mechanics and metal trades

ДОДАТОК

14 Електрична інженерія	141 Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка	0713 Electricity and energy
	142 Енергетичне машинобудування	0713 Electricity and energy 0716 Motor vehicles, ships and aircraft
	143 Атомна енергетика	0713 Electricity and energy
	144 Теплоенергетика	
	145 Гідроенергетика	
15 Автоматизація та приладобудування	151 Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології	0714 Electronics and automation
	152 Метрологія та інформаційно-вимірвальна техніка	0714 Electronics and automation 0788 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving engineering, manufacturing and construction
	153 Мікро- та наносистемна техніка	0714 Electronics and automation 0788 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving engineering, manufacturing and construction
16 Хімічна та біоінженерія	161 Хімічні технології та інженерія	0711 Chemical engineering and processes
	162 Біотехнології та біоінженерія	0512 Biochemistry

ДОДАТОК

		0711 Chemical engineering and processes
	163 Біомедична інженерія	0588 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving natural sciences, mathematics and statistics
		0788 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving engineering, manufacturing and construction
17 Електроніка та телекомунікації	171 Електроніка	0714 Electronics and automation
	172 Телекомунікації та радіотехніка	
	173 Авіоніка	0716 Motor vehicles, ships and aircraft
18 Виробництво та технології	181 Харчові технології	0721 Food processing
	182 Технології легкої промисловості	0723 Textiles (clothes, footwear and leather)
	183 Технології захисту навколишнього середовища	0712 Environmental protection technology
	184 Гірництво	0724 Mining and extraction
	185 Нафтогазова інженерія та технології	
	186 Видавництво та поліграфія	0211 Audio-visual techniques and media production
		0611 Computer use

ДОДАТОК

	187 Деревообробні та меблеві технології	0722 Materials (glass, paper, plastic and wood)
19 Архітектура та будівництво	191 Архітектура та містобудування	0731 Architecture and town planning
	192 Будівництво та цивільна інженерія	0732 Building and civil engineering
	193 Геодезія та землеустрій	0532 Earth sciences 0731 Architecture and town planning
	194 Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології	0732 Building and civil engineering
20 Аграрні науки та продовольство	201 Агрономія	0811 Crop and livestock production
	202 Захист і карантин рослин	
	203 Садівництво та виноградарство	
	204 Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва	
	205 Лісове господарство	0821 Forestry
	206 Садово-паркове господарство	0812 Horticulture
	207 Водні біоресурси та аквакультура	0831 Fisheries
	208 Агроінженерія	0716 Motor vehicles, ships and aircraft 0888 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving agriculture, forestry, fisheries and veterinary
21 Ветеринарна медицина	211 Ветеринарна медицина	0841 Veterinary
	212 Ветеринарна гігієна, санітарія і експертиза	0413 Management and administration 1021 Community sanitation

ДОДАТОК

		1022 Occupational health and safety	
22 Охорона здоров'я	221 Стоматологія	0911 Dental studies	
	222 Медицина	0912 Medicine	
	223 Медсестринство	0913 Nursing and midwifery	
	224 Технології медичної діагностики та лікування	0914 Medical diagnostic and treatment technology	
	225 Медична психологія	0313 Psychology	
	226 Фармація, промислова фармація		0588 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving natural sciences, mathematics and statistics
			0711 Chemical engineering and processes
			0916 Pharmacy
		227 Фізична терапія, ерготерапія	0915 Therapy and rehabilitation
	228 Педіатрія	0912 Medicine	
229 Громадське здоров'я		0413 Management and administration	
		0988 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving health and welfare	
		1021 Community sanitation	
		1022 Occupational health and safety	
		0921 Care of the elderly and of disabled adults	
23 Соціальна робота	231 Соціальна робота	0922 Child care and youth services	
		0923 Social work and counselling	

ДОДАТОК

	232 Соціальне забезпечення	0413 Management and administration
		0923 Social work and counselling
24 Сфера обслуговування	241 Готельно-ресторанна справа	1013 Hotel, restaurants and catering
	242 Туризм	1015 Travel, tourism and leisure
25 Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону	251 Державна безпека	1031 Military and defence
	252 Безпека державного кордону	
	253 Військове управління (за видами збройних сил)	
	254 Забезпечення військ (сил)	
	255 Озброєння та військова техніка	
	256 Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)**	
26 Цивільна безпека	261 Пожежна безпека	1032 Protection of persons and property
	262 Правоохоронна діяльність	1022 Occupational health and safety
	263 Цивільна безпека	1032 Protection of persons and property
27 Транспорт	271 Морський та внутрішній водний транспорт****	0716 Motor vehicles, ships and aircraft
	272 Авіаційний транспорт	1041 Transport services
	273 Залізничний транспорт	0716 Motor vehicles, ships and aircraft
		1041 Transport services
	274 Автомобільний транспорт	0716 Motor vehicles, ships and aircraft
		1041 Transport services
	275 Транспортні технології (за видами)	0732 Building and civil engineering
		1041 Transport services

ДОДАТОК

28 Публічне управління та адміністрування	281 Публічне управління та адміністрування	0413 Management and administration
29 Міжнародні відносини	291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії	0312 Political sciences and civics
		0314 Sociology and cultural studies
		0388 Inter-disciplinary programmes and qualifications involving social sciences, journalism and information
	292 Міжнародні економічні відносини	0311 Economics
		0312 Political sciences and civics
	293 Міжнародне право	0421 Law

* Встановлення відповідності галузі знань Міжнародній стандартній класифікації освіти здійснюється лише шляхом встановлення відповідності спеціальності галузі Міжнародній стандартній класифікації освіти.

** Спеціальність, що передбачає вивчення складу та будови Землі, зокрема геологія, геофізика, мінералогія, геохімія, вулканологія, сейсмологія та інші фізичні науки про Землю, метеорологія та інші атмосферні науки (включаючи кліматичні дослідження), гідрологія, океанологія.

*** Вид (види) діяльності затверджує відповідний державний орган, який забезпечує виконання завдань у сфері національної безпеки, за погодженням з МОН.

**** До 31 грудня 2021 р. застосовують найменування спеціальності 271 “Річковий та морський транспорт”.

{Перелік зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 674 від 27.09.2016, № 53 від 01.02.2017; у редакції Постанови КМ № 762 від 07.07.2021}.

Навчальне видання

**Литвин Сергій Харитонович
Добровольська Вікторія Василівна**

**ПІДГОТОВКА ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ
ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Підручник

Керівник видавничого проєкту *В.І. Зарицький*
Комп'ютерний дизайн *О.П. Щербина*
Редакторка *О.І. Бугайова*

Підписано до друку 19.10.2022. Формат 60x84^{1/16}.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів – 15,57. Обл.-вид. аркушів – 13,07.
Тираж 100

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел./факс (044) 247-93-37; (050) 462-95-48
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net